

ŞEHİTLER

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN VE
MİLLÎ MÜCADELE'NİN KAYIPLARI

Damla Ayaydın

ŞEHİTLER

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN VE MİLLÎ MÜCADELE'NİN KAYIPLARI

Damla Ayaydın

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Ankara ♦ 2024

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI 594

ŞEHİTLER
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN VE
MİLLÎ MÜCADELE'NİN KAYIPLARI

İnceleyiciler

Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran
Prof. Dr. Nuri Köstüklü

Yayına Hazırlayan

Aslı Akdoğanbulut İnsan

1. Baskı: Ankara, 2024
ISBN: 978-975-17-6011-1

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Tuğçe Açıkgoz - Recep Yalçın

Atatürk Araştırma Merkezi

Genel Ağ: atam.gov.tr
E-Mağaza Genel Ağ: emagaza-atam.ayk.gov.tr

Baskı ve Hazırlık

KD Karton Dijital Matbaacılık ve Baskı Hizmetleri Ltd. Şti.
Sertifika No: 44423

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Araştırma Merkezine aittir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ VE METODU	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE KAYNAK ANALİZİ	3

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI, MİLLÎ MÜCADELE VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN KURULUŞUNDA ŞEHİT OLGUSU

1. Şehit Olgusu ve İlişkili Kavramlar	9
1.1. Kayıp	9
1.2. Ölüm Olgusu.....	10
1.3. Şehit Kavramı	13
1.3.1. Dinî Çerçeve de Şehit Kavramı.....	13
1.3.2. Modern Dönemde Şehit Kavramı.....	16
1.4. Cihat.....	18
1.5. Gazi ve Gazilik Kavramları.....	21
1.6. Esir ve Esirlik Müessesesi	23
2. Dinî Tabandan Modern Ulus Devlet Dönemine Şehit Kavramının Dönüşümünde Etkisi Olan Unsurlar	26
2.1. İslami Devlet Anlayışından Modern Devlet Anlayışına, Devlet Anlayışındaki Değişim ve Şehit Kavramı	27
2.2. Türk Milleti, Milliyetçilik ve Millî Bilinç Kavramlarının Şehit Olgusuyla Karşılıklı İlişkisi.....	30
2.3. Osmanlı Devleti’nden Millî Mücadele Dönemine Ordu, Askerlik Görevi ve Şehit Kavramı.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NIN KAYIPLARI

1. Osmanlı Devleti Cephesi’nden Birinci Dünya Savaşı’na Genel Bir Bakış	39
2. Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na Dair Harekât Planları..	42
3. Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Kuvvetlerinin Savaştığı Cephele...	45
3.1. Kafkas Cephesi	45
3.2. Çanakkale Cephesi	49
3.3. Irak-İran Cephesi	53
3.4. Sina-Suriye-Filistin Cephesi.....	55
3.5. Avrupa Cephele...	59
3.5.1. Galiçya Cephesi.....	59

3.5.2. Romanya Cephesi.....	60
3.5.3. Makedonya Cephesi	62
3.6. Hicaz-Asir-Yemen Cephesi ve Libya Harekâtı	63
4. Birinci Dünya Savaşı Cepheleri’nde Türk Ordusu, Verilen Şehit Sayıları ve Toplam Zayiata İlişkin Sayısal Bilgiler	67
4.1. Kafkas Cephesi’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler.....	67
4.2. Çanakkale Cephesi’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler.....	70
4.3. Irak-İran Cephesi’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler.....	74
4.4. Sina-Suriye-Filistin Cephesi’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler	79
4.5. Avrupa Cepheleri’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler.....	84
4.5.1. Galiçya Cephesi’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler	84
4.5.2. Romanya Cephesi’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler	86
4.5.3. Makedonya Cephesi’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler	88
4.6. Hicaz-Asir-Yemen Cephesi ve Libya Harekâtı’nda Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler.....	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE’NİN KAYIPLARI

1. Millî Mücadele’ye Doğru	95
2. Millî Mücadele’ye Genel Bir Bakış.....	96
3. Millî Mücadele’de Açılan Cepheler.....	99
3.1. Doğu Cephesi	99
3.2. Güney Cephesi.....	101
3.3. Batı Cephesi.....	103
3.4. İç Ayaklanmalar	106
4. Millî Mücadele Cephelerinin Askerî ve Millî Kuvvetleri ile Verilen Şehit Sayıları ve Toplam Zayiata İlişkin Sayısal Bilgiler.....	108
4.1. Doğu Cephesi’nde Bulunan Askerî ve Millî Kuvvetler ile Cephede Verilen Kayıplara İlişkin Bilgiler	108
4.2. Güney Cephesi’nde Bulunan Askerî ve Millî Kuvvetler ile Cephede Verilen Kayıplara İlişkin Bilgiler	110
4.3. Batı Cephesi’nde Bulunan Askerî ve Millî Kuvvetler ile Cephede Verilen Kayıplara İlişkin Bilgiler	112
4.4. İç Ayaklanmaların Yaşandığı Kolordu Bölgeleri ve Verilen Kayıplara İlişkin Bilgiler.....	116

SONUÇ..... 119

KAYNAKLAR..... 127

EKLER..... 141

ÖZET 155

SUMMARY 157

ÖN SÖZ

Bu eser, Ankara Üniversitesi-Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü'ne sunulmuş ve başarıyla tamamlanmış olan yüksek lisans tezimin genişletilmiş hali olup, Birinci Dünya Savaşı ve akabinde yaşanan Millî Mücadele'nin şehitlerini konu almaktadır. Kitabın başlığı, vatan uğruna şehitlik mertebesine ulaşmış asker ve sivil Müslümanları konu alması nedeniyle “Şehitler, Birinci Dünya Savaşı'nın ve Millî Mücadele'nin Kayıpları” olarak belirlenmiştir. Bu kitabın, gerek siyasal, gerek toplumsal, gerekse de manevi anlamda kıymeti tartışılmayacak bir konu olan şehitlerimiz hakkında oluşu bir tesadüften ibaret değildir. Anlamını hiçbir zaman yitirmeyecek, güncelliğini asla kaybetmeyecek olan bu konu, politikayla, toplumsal hayatla ve manevi hayatla doğrudan alakalıdır.

Bilindiği üzere insanlık tarihi maddi, manevi telafisiz kayıplara sebep olan binlerce savaşı doludur. Tarihin bazı dönemlerinde kimi devletler güç, kudret, prestij elde etmek, topraklarını genişleterek nüfuz alanını arttırmak gibi siyasal tatminler uğruna, kimi devletler ise emperyalist içgüdüleriyle ekonomik tatmin kapasitelerinin dolup taşması uğruna savaşı başvurmuşlardır. Savaşlar, dünyadaki en önemli varlık olan insanların milyonlarcasının ölmesi, yaralanması, sakat kalması, açlık çekmesi, sürülmesi, göç etmesi demektir. Savaş, öfkedir, nefrettir, acıdır, ölümdür.

Tarihleri boyunca Türkler, geçirdikleri tarihi dönemlerin koşulları nedeniyle kimi zaman dinin belirleyiciliğinde uhrevi amaçlarla, kimi zaman da dünyevi amaçlarla pek çok savaşı katılmışlardır. Türk tarihinin savaş geçmişi de yine tarihsel koşulların belirleyiciliğinde kimi zaman seçimlik, kimi zaman zorunlu durumların neticesidir. Tarih, devletler için, kendi varlıklarını korumak, milletlerinin yok olup gitmesine engel olmak nedeniyle savaşmaktan başka çarelerinin kalmadığı, savaşın zorunluluk arz ettiği kritik dönemler ve olaylarla doludur.

Ne yazık ki Türk tarihi de bu zorunluluklar silsilesinden nasibini fazlasıyla almıştır. Hiçbir olumlu sıfatın yakışmayacağı savaş eylemi, kurtuluşu ve kuruluşu simgelediği takdirde neticesi itibariyle olumludur. Bu nedenle savaşmanın zorunluluk teşkil ettiği dönemlerde ve durumlarda, savaşlar, sonuçları itibariyle zaferler olarak anılmış, eyleme olumlu anlamlar yüklenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı, zorunluluğu tartışılır vaziyette, Osmanlı Devleti'nin varlığının sürdürülebilmesi ve kurtuluşu için katılmış, yapıcı bir

anlam yüklenilmiş bir savaş iken; Millî Mücadele, Türk milletinin varlığı yani kurtuluşu açısından kaçınılmaz bir savaştır. Bu bağlamda, Türk tarihinde bir devrin kapanmasına ve yeni bir devrin açılmasına neden olan Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele, her boyutu ile bilinmesi, geleceğe ışık tutması açısından unutulmaması gereken büyük olaylardır.

Araştırmalarımda gerek yol göstermek, gerek yönlendirmek, gerekse cesaretlendirmek konusunda desteklerini esirgemeyen başta danışmanım Sn. Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ'ye ve Sn. Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN'a, Sn. Prof. Dr. Neşe ÖZDEN'e, Sn. Doç. Dr. Serdar SARISIR'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Sevgili eniştem E. Hv. Plt. Kur. Alb. Birol BALABAN'a değerli düşünceleriyle bana yol gösterdiği, çalışmamda en büyük destekçim olduğu için teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Her daim yanımda olup bana destek olan sevgili Mütercim Tercüman Yaprak ASLAN'a ve değerli dostum Merve AKÇAY'a teşekkür ederim.

KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
ags.	Adı geçen sempozyum
ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bk.	Bakınız
C	Cilt
Çev.	Çeviren
DH.EUM.3.Sb.	Dâhiliye Emniyet-i Umumiyye 3.Şube
DH.ŞRF.	Dâhiliye Şifre
Drl.	Derleyen
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
HR.HMŞ.İŞO.	Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
Kıs.	Kısım
Kit.	Kitap
MSB	Millî Savunma Bakanlığı
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
S	Sayı
s.	Sayfa
vd.	Ve diğerkleri
VMVD	Vefayâta Mahsus Vukuat Defterleri
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin varlığının sona ermesi, Millî Mücadele ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla neticelenmiştir. Her savaşta elbet yıkılmamak, yenisini kurmak, kurtulmak, siyasî, coğrafi veya ekonomik anlamda büyümek, güçlenmek, ezilmemek, gibi devletin ve milletin varlığını ilgilendiren birtakım idealler vardır. Birinci Dünya Savaşı, tarihin koşullarının imkân vermediği bir ideal uğruna; Millî Mücadele ise gerçekleştirilmesi zor fakat realist bir ideal uğruna verilmiştir. Türk milletinin verdiği her iki savaşta da amaç, yıllar sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün de Gençliğe Hitabesinde, Türk gençlerinden istediği gibi varlığın muhafaza ve müdafaasıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nda devletin varlığı, Millî Mücadele'de milletin varlığı ideal edinilmiş olsa da her iki savaşta da Türk tarihi açısından özne Türk varlığıdır. Biri sonu, diğeri başlangıcı temsil eden her iki savaşın da en yıkıcı sonucu kuşkusuz insan kayıpları olmuştur. Bu dünyadaki varlık sebebi “yaşamak” olan insanlar, devlet, vatan, millet uğrunda “şehit” olmuştur. Savaşların ne sebebi ne de karar vericileri olan insanların şehit olmalarını anlaşılır kılmak elbette hiç kolay değildir. Şehit olgusuna anlam katacak tek unsur belki de ideallerdir. Bu bağlamda, gücü ve dayanağı millet olan Millî Mücadele'nin realist ve zorunlu ideali, gerek savaşmayı değil ölmeyi emreden Mustafa Kemal Atatürk ve tüm onurlu Türk komutanlarının mücadelelerini, gerekse canını feda eden Türk milletinin şehitliğini anlamlandırmıştır.

Bilindiği üzere, Türk tarihinin iki önemli kırılma noktası olan Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele ile ilgili pek çok eser mevcuttur. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nın ve Millî Mücadele'nin şehit sayılarının ve zayıfatının bulunduğu çalışmalar da gerçekleştirilmiştir. Fakat bugüne kadar, Türk tarihi için önemi tartışılmaz olan bu iki savaşın her cephesinin -savaşın genel seyri doğrultusunda- ayrı ayrı ele alındığı, şehitlik mertebesine ulaşanların da dâhil olduğu tüm kayıplarımızın sayısal olarak tek bir eserde derlendiği bir çalışma bulunmamaktadır. Bu eserde, ordu kuruluş ve konuşlarına, kuvvetlerin başlangıçtaki mevcutlarına yer verilmiş, her cephenin zayıfatından ayrı ayrı bahsedilmiş ve ayrıca cephelerde geçen hemen hemen tüm muharebelerin detay açısından özeline inilmiştir.

Üzerinde büyük bir titizlikle çalışılan bu araştırmanın amacı, resmî harp tarihi kaynaklarımızın yanında ilgili diğer kaynaklardan da yararlanarak

hepsini tek bir kaynak olarak derlemek, her cephenin şehit sayıları ve genel zayıyatıyla ilgili ortalama sayısal bilgilere ulaşmak ve müteakip çalışmalar için bütün hâlinde bir kaynak oluşturmaktır. Çünkü konunun bütün halinde ehemmiyetini ortaya koymak bugünlerimizi anlamak için oldukça önemlidir. Bugünü anlamak ve geleceği tahmin etmek, ancak geçmişi bilmek ve unutmamakla, diğer bir ifadeyle tarihten ders almakla mümkün olacaktır.

Yaşanılan günler Türk milletinin Türk toprakları uğruna verdiği mücadelelerin dalgalarıdır. Araştırma konumuzun geçtiği Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemleri, hâlen günümüz siyasî hayatında ve özellikle Türk dış politikasında etkileri devam etmekte olan savaşlardır. Günümüzde de boyutları ve şekli değişmiş olsa da devam eden savaşlar, alınan şehit haberleri, ne yazık ki konunun güncelliğinin en acı fakat gerçek örnekleridir.

II. ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ VE METODU

“Şehitler, Birinci Dünya Savaşı’nın ve Millî Mücadele’nin Kayıpları” adlı eser üç bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın odak noktasının aziz şehitler olması nedeniyle kitabın ilk bölümünde şehidin, şehitliğin tanımı ve önemi üzerinde durulmuştur. Ayrıca, konu itibarıyla toplum, devlet, vatan, millet, cihat, gazilik, esirlik müessesesi, millî bilinç ve askerlik gibi şehitlik olgusuyla doğrudan bağlantılı, bir anlamda -dönemi itibarıyla- kavramı yaratan, bir anlamda ise ölümü anlamlandıran kavramlarla ilgili bilgi verilmiş, kavramların şehit olgusuyla karşılıklı ilişkileri ortaya konulmak istenmiştir.

İlk bölümün şehit kavramının ilgili kavramlarla birlikte incelenerek analiz edilmesine ayrılmış olması, bugün Türk milletinin, geçmişine vermesi gereken bir hesabının olup olmadığının muhasebesinin yapılması için gerekli görülmüştür. Ele alınan kavramlar sayesinde konunun özü doğrultusunda, insanların neden bir toprağa, bir vatana ait hissedebildikleri, oluşan aidiyet ve aidiyetin sonuçları irdelenmiştir. Ayrıca bu bölümde din temelli şehit kavramının tarihsel süreçte nasıl bir dönüşüm geçirdiği, siyasî ve toplumsal hayat içerisinde nasıl konuşlandığı, şehitliğin önemi ve etkileri incelenmiştir. Belirtmek gerekir ki şehit kavramı, günümüz Türkiye’sinde farklı olaylar nedeniyle bahsi geçen döneme kıyasla oldukça farklılaşmıştır. Bu fark hem söylemsel olarak sözcüğe yüklenen anlam, hem de ortaya çıkışı itibarıyla fiili boyutludur. Ancak bu eserin konusu Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemleriyle sınırlıdır. Bu nedenle kitapta şehit kavramının güncel Türk siyasal sistemindeki durumuna değinilmemiştir.

Kitabın ikinci ve üçüncü bölümleri sırası ile Birinci Dünya Savaşı ve

Millî Mücadele'nin kayıplarına ayrılmıştır. Her iki bölümde de izlenen metot aynı olup, öncelikle Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele genel hatlarıyla anlatılmıştır. Her iki savaşta da Türk milletinin savaştığı cepheler tek tek ayrı başlıklar hâlinde ele alınmış, her cephenin kayıp sayılarıyla ilgili bilgiler toparlanmıştır. Türk şehitlerine ilişkin sayısal bilgiler verilirken; her cephe için ayrı ayrı Türk ordusunun kuruluşuna ve gerekli durumlarda konuşlarına da yer verilerek konuda bir bütünlük sağlanmıştır. Sonuç kısmında ise tek tek ele alınan cephelerin kayıplarıyla ilgili bir toparlama yapılarak genel tablo ortaya konulmuş ve değerlendirme yapılmıştır.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE KAYNAK ANALİZİ

Bu çalışmada, T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları'nın ilgili kaynakları ve Millî Savunma Bakanlığı'nın Askerlik Şubesi kayıtları arşiv çalışmalarından oluşan çok kıymetli bir kaynak olarak MSB “Şehitlerimiz” eserinin 2016 yılında temin edilen yoğun disk ana kaynaklar olarak kullanılmış, şehit listelerine bu kaynaktan ulaşılmıştır. Başta Genelkurmay Başkanlığı ve MSB'nin kaynakları olmak üzere, hatıratlar, makaleler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Türk ordusu ile Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'yi konu alan ilgili eser ve makaleler incelenmiştir.

Şehitlerimizin araştırılması konusunda bin bir emek vermiş olan Sn. Köstüklü'nün yürüttüğü çalışmalar, araştırmalar ve danışmanlık ettiği tez çalışmaları, araştırmamızı gerçekleştirirken karşılaşılabilecek güçlükler ve verdiğimiz sayısal bilgilerin niçin kesinlik ifade edemeyeceği konusunda sıkça başvurduğumuz kaynaklar olmuştur. Çalışmamızdan önce gerçekleştirilen tüm çalışmalar, mevcut şehit sayılarıyla ilgili rakamların hiçbir zaman kesin rakamlar olamayacağı yönündeki kanaatimiz tazelenmiştir. Şehit sayılarının tespitinde ve şehitlerimizle ilgili vereceğimiz rakamların nasıl anlaşılması gerektiği konusunda bazı örnekler vermekte fayda olacaktır. Örneğin Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'nin sonuna kadar Tarsus kazasında şehit düşenlerin araştırıldığı tez çalışmasında tespit edilen şehit sayısı toplam 1016'dır. Bu sayının 370'i Vefayâta Mahsus Vukuat Defterleri'nden, geri kalan 646 şehidimiz ise MSB'nin Şehitlerimiz kaynağından tespit edilmiştir.¹ Diğer bir örnek Gülşehir ilçesi için gerçekleştirilmiş olan ve Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'de şehit olanların araştırıldığı tez

¹ Nuri Çolak, *Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'nin Sonuna Kadar Tarsus Kazası'nda Şehit Olanlar Üzerine Bir Araştırma*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksel Lisans Tezi, Konya, 2010 (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü), s.46.

çalışmasıdır. Ulaşılan şehit sayısı toplamda 243 olup, 170 kayda Gülşehir VMVD'den, 73 şehit künyesine ise MSB'nin Şehitlerimiz eserinden ulaşılmıştır.² Balkan Savaşları'nda Millî Mücadele'nin sonuna kadarki süreçte Devrekli şehitlerimizin araştırıldığı bir başka çalışmada 940 şehit kaydına ulaşılmıştır. Bu ilçe ile ilgili MSB'nin Şehitlerimiz eserinde 659 şehit künyesi girilmiş olup, VMVD'nin araştırılmasıyla bu sayıya ek olarak 281 şehit daha tespit edilmiş olduğu görülmektedir.³ Yine aynı tarih aralığında bu kez Malatyalı şehitlerimizin tespit edildiği bir çalışmada 443 şehit tespit edildiği görülmektedir. MSB'nin Şehitlerimiz adlı kaynağında 239 Malatyalı şehidimiz olduğu görülürken, Malatya iline ait VMVD'nin incelenmesi sonucu 204 şehit daha olduğu kaydına ulaşılmıştır.⁴ Aynı tarih aralığında 10 senelik savaş dönemi içinde 2130 Konyalı şehitlerimizin olduğu tespitine ulaşılmıştır. Bu sayının 1.552'si MSB'nin verdiği şehit künyeleri iken bu sayıya ek olarak 578 yeni şehit kaydına Konya VMVD'nin incelenmesiyle ulaşılmıştır.⁵ Örneklerini arttırmanın mümkün olduğu tüm bu kıymetli çalışmalardan da görüldüğü üzere VMVD ve Şehitlerimiz kaynakları birbirlerini teyit eder ve tamamlar niteliktedirler.

Bu sebeple araştırmamızda sayısal bir takım bilgiler verilen her bölümde, verilen sayısal bilgilerin net sayılar olmadığı ve niçin net sayılar verilemeyeceği ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca Sn. Köstüklü, Birinci Dünya Savaşı'nda verilen zayıatın tespiti ile ilgili Ahz-ı asker Kalem Riyasetleri Şifre-i Mevrude Defterleri'ne de dikkat çekmiştir. Ahz-ı asker Kalem Riyasetleri, günümüzün Askeralma Bölge Başkanlıklarına karşılık gelen bir kurum olup, Şifre-i Mevrude Defterleri ise Gelen Evrak Defterleri anlamına gelmektedir. Sn. Köstüklü, araştırması esnasında ATASE ve MSB arşivlerine başvuruları üzerine, bahsi geçen defterlerin bulunmadığı bilgisini almıştır. Ancak MSB arşivi, envanterin genel ve analitik tasnif faaliyetine devam edildiğini de ifade etmiştir.⁶ Şehitlerimizin ve zayıatımızın tespitinde

² Cuma Bilgi, **Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'de Şehit Olan Gülşehirli Üzerine Bir Araştırma** (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008, (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü), s.1??

³ Ömer Faruk Evirgen, **Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'ye Vatan Savunmasında Şehit Olan Devrekli (Devrek Vefayâta Mahsus Vukuat Defterlerine Göre)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü), s.14.

⁴ Resul Köse, **Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'ye Vatan Savunmasında Şehit Olan Malatyalılar**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü), s.4.

⁵ Gülseren Çınar, **Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'ye Şehit Olan Konyalılar**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü), s.500.

⁶ Nuri Köstüklü, "Birinci Dünya Savaşı Asker Zayıatının Tespitinde Henüz Bilinmeyen Önemli Bir

bu gibi yeni birtakım kaynakların ortaya çıkması, yeni birtakım belgelere ulaşılması, arşivlerde çıkan yangınlar, işgaller, kaybolmuş kayıtlar oluşu, savaş dönemi koşullarında lojistik nedenlerle savaş raporlarının kimi zaman karargâhlara ulaşamaması, savaş esnasında birtakım askerî ve idari birimlerce yapılan belge imhaları yahut Genelkurmay emriyle gerçekleştirilen bazı ordu karargâh imhaları gibi sebeplerle ulaşılan rakamların kesin neticeleri ifade etmesi mümkün değildir. Ancak ileriki tarihlerde gerçekleştirilecek olan her çalışma ile gerçek sayılara biraz daha yaklaşılabileceğini kesindir.

Bizden önce yapılan ve Şehitlerimizi konu alan çalışmaları incelediğimizde, VMVD'nin, özellikle sosyal tarih çalışmaları alanında ne kadar önemli bir kaynak olduğu görülmektedir. Sn. Köstüklü'nün 2002 yılından beri üzerinde çalıştığı ve literatüre tanıttığı bu defterler özellikle şehitlerimizle ilgili araştırmalarda çok değerli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Sn. Köstüklü'nün sayısı 20 civarındaki il ve kazaya ait VMVD'yi incelemiştir. Araştırmalarında bu defterlerden ulaştığı şehit sayılarının, MSB'nin şehit listelerinden en az %50-60 daha fazla olduğunu tespit etmiştir.⁷

Kuşkusuz şehitlerimizle ilgili yapılan çalışmalarda, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele gibi iki önemli savaşın sonunda nüfus durumunun analizi ve karşılaşılabilecek ekonomik tablonun tahmini ve değerlendirilebilmesi açısından, konunun nasıl araştırılması gerektiği oldukça önemlidir. Bu araştırmalar, bilimsel metodlarla, belli bir il, kaza, köy gibi bölgelerimizdeki VMVD'den tespit edilen şehitlerimizin, MSB'nin Şehitlerimiz adlı kaynağındaki şehit listeleri ile karşılaştırılarak mevcut bilgiler ışığında, doğru sayısal bilgilere nasıl ulaşılacağı hakkında yolumuza ışık tutmuştur. Bizlerin görevi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yolda verilen bu eşsiz mücadeleleri elimizden geldiğince yeni nesillere aktarmaktır.⁸ Bahsi geçen bizden önce gerçekleştirilmiş olan ve büyük bir titizlikle incelediğimiz şehitlerimizi konu alan çalışmalar, sonuçları itibarıyla tarih alanına getirdiği katkıların yanı sıra ciddi sosyal tarih çıkarımlarının yapıldığı eserlerdir.

Kaynak: Ahz-ı Asker Kalem Riyasetleri Şifre-i Mevrude Defterleri", **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 13, Sayı 26, Konya, 2018, s.22,23.

⁷ Nuri Köstüklü, "Birinci Dünya Savaşı Sosyal Tarihinin Yeterince Bilinmeyen Önemli Bir Kaynağı: Vefayâta Mahsus Vukuat Defterleri", **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 12, Sayı 24, Konya, 2017, s.23.

⁸ Nuri Köstüklü, "Balkan Savaşlarından Millî Mücadeleye 'Şehitler' Üzerine Yapılacak Bilimsel Araştırmalarda Metod ve Kaynak Meselesine Dair Bazı Düşünceler", **Dokuzuncu Askerî Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 2006. s.205.

Ayrıca bahsi geçen kaynakların karşılaştırılmasına örnek olarak bk. Nuri Köstüklü, "Çanakkale'de Şehit Olan Yalvaçlılar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 58, Mart 2004, Ankara, 2005, s.303,304.

Bahsi geçen çalışmalar, araştırılan il yahut kazadaki şehitlerimizin sayısal olarak tespitinin yanı sıra; medeni halleri, yaş aralıkları, babalarıyla aynı ismi taşıyan şehitlerimizin tespiti ve isimlere göre dağılımı, yerleşim yerlerine göre dağılımı, lakaplarından anlaşıldığı üzere aynı sülaleden kaç kişinin şehit düştüğü gibi sonuçları itibarıyla savaş sonrası dönemlerin nüfus analizleri ve ekonomik durumlarla ilgili çıkarımlar yapılmış çok kıymetli araştırmalarıdır.

Başvurduğumuz Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi'ne VMVD inceleme talebiyle yazdığımız dilekçemiz, 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanununun 44'üncü maddesinin birinci ve dördüncü fıkrasına ve aynı kanunun 9'uncu maddesine göre isteğimizin mümkün olmadığı şeklinde cevaplanmıştır. Ayrıca çalışma konumuzun tarih aralığının genişliğinden ziyade, araştırılması gereken coğrafyanın genişliği sebebiyle de VMVD'lerin incelenmesi şeklinde detaylı bir arşiv taramasına girişebilmek de tarafımızca pek mümkün görülmemiştir. Çünkü çalışmamızdan önce gerçekleştirilen ve VMVD'nin incelendiği tüm bu kıymetli çalışmalar, belli bir kaza ve il ile sınırlı, yani spesifik bir coğrafyayı konu alan araştırmalardır. Bu kitabın araştırma konusu ise, Türk tarihinin sekiz yılını ve on bir cephenin tamamını kapsamakta olup, sosyal tarih alanından ziyade harp tarihi alanında bütün halinde bir kaynak ortaya koyabilmek olarak planlanmıştır. Bu sebeple Askerlik Şubesi Kayıtları'ndan oluşturulan MSB'nin "Şehitlerimiz" adlı kaynağının ve Genelkurmay Başkanlığının resmi harp tarihi kaynaklarından ilgili olanların neredeyse tamamının incelenmiş olması ve bu kaynakların harp ceridelerinden, komutanlıklardan gönderilen belgelerden derlenmiş kaynaklar oluşu eksikliğin telafisi anlamında içimizi rahatlatmıştır.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları üzerinde büyük bir titizlikle çalışılmıştır. Araştırma konumuzun tüm cephelerinde görev alan Türk kuvvetlerinin kuruluş ve konuşlarına, kuvvetlerimizin başlangıçtaki mevcutlarına ve Türk kuvvetlerinin şehit sayıları ve toplam zayıatlarına bu harp tarihi yayınları sayesinde ulaşılmıştır. Ayrıca bu kaynaklar sayesinde kayıp, esir, yaralı, gazi, firari, şehit sayılarıyla ilgili gün gün savaş raporlarına da ulaşılmıştır. Tüm cephelerde geçen tüm muharebelerin detay açısından özeline inilmiş daha sonra toplam şehit ve zayıat sayıları bir araya getirilerek tek bir kaynak olarak derlenmiştir.

Kullanılan bir diğer ana kaynak da Askerlik Şubesi Kayıtları'ndan oluşturulan MSB'nin "Şehitlerimiz" yoğun diskidir. "Şehitlerimiz" yoğun diski, 1998 yılında yayımlanan Millî Savunma Bakanlığı'nın "Şehitlerin Araştırılması ve Tespiti" isimli büyük emekler taşıyan kıymetli projesinin beş

ciltlik eserinin, T.C. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü General Şefik Erensü Kışlası Lodumlu'dan 2016 yılında temin ettiğimiz yoğun diskidir. Bu kaynakta şehitlerimize ait sıra numaraları, savaş, cephe birlikleri, baba ve ana adları, sınıf, rütbe, doğum tarihi, il, ilçe, bucak, köy, ölüm tarihleri, ölüm yerleri, askerlik şubesi gibi pek çok bilgi bulunmaktadır. İlgili kaynağın kendi araştırma konumuz olan tarih aralığı cephe cephe incelenmiştir. Bu eserde bulunan şehit listeleri, Genelkurmayın ilgili askerî tarih yayınlarından ulaşılan günlük ve bütün halindeki savaş raporları ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI, MİLLÎ MÜCADELE VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNDA ŞEHİT OLGUSU

1. Şehit Olgusu ve İlişkili Kavramlar

Nedir kutsal atfedilen şehitlik mertebesi? Kimdir sevdiklerine bir daha dönüp bakamayacağını bile bile ölüme gidenler? Kimdir isimleri artık Ahmet, Mehmet, Ali değil de şehit olarak anılan onurlu insanlar? Ölümün bir türü müdür şehitlik? Ölmenin en anlamlı hâli midir? Nedir ölmek? Bu kavramların yalnızca alfabedeki harflerden oluşmuş, belli bir durumu tanımlamak için kullanılmış kelimeler olmadığı muhakkaktır. Öyleyse, öncelikle bahsi geçen kavramların kelimelerle ifade edilemeyeceği kuşkusuz olan anlamlarını ortaya koymaya çalışmak gereklidir. Ölümün bir çeşidi olan şehitlik kavramı, tıpkı ölüm gibi öncelikle dinin konusudur. Din kökenli şehitlik kavramı tarihi süreç içerisinde tanımsal olarak değişime uğramış, modern ulus devletlerin ortaya çıkışı ile de varlık sebebi açısından yeni bir boyut kazanmıştır. Şehit kavramı, modern dönemde din yolunda ölümü göze almak anlamından ziyade, vatan uğruna ölmek anlamıyla bütünleşmiştir.

Bu bölümde yapılan kavramsal tanımlar ve terimler arasında kurulan bağlantı, üzerinde özgürce yaşanan bu toprakların onurlu şehitlerinin insanüstü mücadeleleri sayesinde kazanıldığının ve ilelebet onlara duyulacak minnetin bir kez daha hatırlanması için gereklidir.

1.1. Kayıp

Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'nin kayıplarını konu alan bu kitapta, öncelikle kayıp kelimesinin sözlük anlamı üzerinde durulacaktır. Kayıp ifadesinin pek çok kelime yerine de kullanılan, oldukça kapsamlı bir sözcük oluşu nedeniyle bir ayrıma gidilmesi şarttır. Kayıp “Ortadan kalkan ve ne olduğu bilinmeyen (şey veya kimse) yitik, gâip; elden çıkma, yitme, zâyi olma, telef olma; bir şeyin yok olan, telef olan kısmı, zâyat” şeklinde tanımlanmaktadır.⁹ Kayıp kelimesinin “hazır olmayan”¹⁰ şeklindeki anlamı genel manada ölümü de kapsar nitelikte ancak ölümden ibaret olmadığını göstermektedir. Kayıp kelimesinin yalnızca ölüm anlamına geldiğini düşünmek büyük ve tarihi hatalara sebebiyet verecek kadar mühim bir yanıdır. Böyle bir yorum hatası “zâyat” veya “telefât” anlamına gelen toplam kaybın yalnızca şehit sayısı

⁹ İlhan Ayverdi, “Kayıp”, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt 2, Kubbealtı Neşriyatı, Ankara, 2005, s.1617.

¹⁰ Abdulkerim Abdülkadiroğlu, “Kayıp”, *Büyük Türk Sözlüğü*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1969, s.689.

olarak algılanmasına da sebebiyet vermiştir. Ancak harp tarihi kaynaklarında geçen zâyiât kelimesi ile asıl kastedilen yaralı, esir, hasta, kaçak ve gâip olanlar, yani toplam muharip kuvvet mevcudunun sonradan savaşılmayacak duruma gelen kısmıdır.¹¹ Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'nin ayrı ayrı işlendiği ikinci ve üçüncü bölümlerde, cephelerin ulaşılabilen şehit sayılarının yanında genel kayıp sayıları da verilmiştir. Dolayısıyla ileriki bölümlerde, kayıplardan kastedilenin yalnızca vefat edenler yahut akıbetine ulaşılamayanlar olmadığı ayırımına varılacaktır.

1.2. Ölüm Olgusu

Ölüm, insan olarak dünyaya gelen canlının biyolojik yaşamının son bulması, beden ve ruhun birlikte tecrübe ettikleri yolculuğun sonudur. Ölüm yaşamın karşıtı, maddi varlığın sonudur. Tarihin her döneminde, insanlık için önemli ve bilinmezliklerle dolu bir konu olan ölüm, bilim, din, felsefe, psikoloji, sosyoloji ve asıl araştırma alanı olan din felsefesi yani eskatologya tarafından farklı açılardan ele alınmıştır. Eskatologya, “insanın ve dünyanın sonunu, öbür dünyayı anlatmaya çalışan Tanrı bilimi koludur.”¹² En genel şekliyle, din ve dinî konularla ilgili felsefe yapmak şeklinde tanımlanabilecek olan din felsefesi için, felsefi ve dinî konuların yoruma açık oluşu nedeniyle net bir tanımlama yapmak sakıncalıdır.¹³ Ölüm “ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddi hayat kaynağını yitirmesi”¹⁴ şeklinde gerçekleşmektedir. 19'uncu yüzyıla kadar ölümle ilgili bilimsel açıdan yeterli bir tanımlama yapılmamış olmakla birlikte,¹⁵ ölüm, bilimsel olarak insan vücudunun yaşam boyunca sürdürdüğü fonksiyonlarının sona ermesiyle, bir makine gibi işleyen vücudun tüm işlevlerini kaybetmesidir. Maddesel anlamda varlığın yerinin yokluğa terk edilışidir ki bu zorunlu bir terk edıştir. Görüldüğü üzere, bilim, konuya, doğası itibariyle oldukça maddesel bakmakta, anlamlandırma çabasına girerek birtakım manevî anlamlar yüklememektedir.

Bilimsel açıklama ve duygusal manada anlamlandırma birbirlerinden ince çizgilerle ayrılan iki kavramdır. Ölümün elbet bilimsel bir açıklaması

¹¹ Önder Yılmaz, “Çanakkale Savaşı'nda 57000 Askerimiz Şehit Düştü”, <http://www.canakkale1915.com/sehitsayisi.htm>, Erişim Tarihi: 09.11.2016.

¹² TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, “Eskatologya”, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5763ce0fd7c9a8.15252455, Erişim Tarihi: 02.06.2016.

¹³ Brain Davies, **Din Felsefesine Giriş**, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.3.

¹⁴ Salime Leyla Gürkan, “Ölüm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 34, Ankara, 2007, s.32.

¹⁵ Sermet Koç, Muhammet Can, “Ölüm Kavramı ve Ölüm Muayenesi”, http://www.klinikgelisim.org.tr/eskisayi/klinik_2009_22/03.pdf, Erişim Tarihi: 26.05.2016.

vardır, ancak insan duygusal bir varlıktır. İşte tam da bu noktada insanların bilimin ötesinde duygularını yönlendirme, bastırma yahut kontrol altına alabilmeleri açısından anlam dünyasına dair soyut bir kavrama, yani inanmaya olan ihtiyaçları ortaya çıkar. İnsanlar, kendilerince ölüme bir anlam yüklemek gereği duyarlar. İnsanların ölümü anlamlandırmak, ölen kişiyi hatırlanır kılmak, kayıplarıyla aralarındaki bağı farklı bir şekilde sürdürme istekleri ise gayet doğaldır. Yaşamı, yaşam sürecinde karşılaşılan olayları ve ölümü anlamlandırmak, kısaca varoluş üzerine düşünmek, inançlı insanları din olgusu ile buluşturmaktadır.

Semavi dinlerin, insanların inanma isteklerinin ve ihtiyaçlarının giderilmesine hizmet edecek yol haritaları, öğretiler ve cevaplar sunmalarına karşın, inanç seçimlik bir durumdur. Çünkü inanç sistemlerinin sundukları, bilimin aksine deneyimle sabit değildir ve doğruluğuna dair herhangi bir bilimsel delil yoktur. Ölümlü olduğunu bilen insan, ölümün, bir gün kendisini de bulacağını bilir, fakat bu bilinmezliklerle dolu konu üzerinde düşünmekten kaçınır. Bunun sebebi ölümün tanımlanmasının imkânsıza yakın oluşudur.¹⁶ Çoğu insan genel geçer olmayan, çoğunluk tarafından kabul görmüş bir açıklamaya ihtiyaç duyar. İnsanın zihnini kullanarak, mantığına uygun birtakım açıklamalara ulaşması muhakkak iken, çoğunluk tarafından kabul görmüş birtakım açıklamalar ve inançlar kişiye kendi zihninde kaybolmaması için fırsat sunar. Ölüm, insanları düşünmeye ve dolayısıyla bir inanç sistemine dâhil olmaya ya da dini reddetmeye iter. Bu anlamda inanç sistemleri de kişinin ahlaki tutum ve davranışlarını şekillendirir. Ölümden sonra başka bir varoluş olduğunu ileri süren inanç sistemleri, Kant'ın da ifade ettiği şekilde dinî inanç ve ahlak arasında önemli bir bağ kurmaktadır.¹⁷

İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'de bulunan Hac, Enbiya, Nisa, Cuma, Azhab, Rûm ve Secde gibi surelerin ilgili ayetlerin de ölümün anlamlandırılması hususunda inançlı insanların arayışlarına cevap olabilecek pek çok açıklama bulunmaktadır.¹⁸ Sınırlı bir bakış açısına sahip olmayan İslâm dini, insanın nasıl yaratıldığı, mutlak bir ölümün olduğu ancak bunun bir son olmadığı, insanların Tanrı tarafından yeniden yaratılacağı şeklinde açıklamalarla doludur. Kur'an'da ölümün bir son değil hakikatin başlangıcı olduğuna dikkat çekilirken, ahiret inancı vurgulanmaktadır. İbni Miskeveyh,

¹⁶ Zygmunt Bauman, *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s.10,11.

¹⁷ Muhsin Akbaş, *Din Felsefesi*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014, s.321.

¹⁸ Örnekler için Bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, "Enbiya, 21/35", "Nisa, 4/78", "Cuma, 62/8", **Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali**, Haz. İbrahim Cumalıoğlu.

Farabi, İbni Sina ve ruh-beden düalizmini savunan Gazali gibi İslâm düşünürleri de ruhun baki olduğunu ileri sürmüştür.¹⁹ Öyleyse ölüm yalnızca fiziki hayatın sona ermesidir ve insan Tanrı tarafından tekrar diriltilecektir. Ölümden sonra başka bir boyutta devamına inanmaksa bir bakıma içgüdüsel bir durumdur. Çünkü insan, ölümden sonra hayatın devam etmesi gerektiğine olan inancını yalnızca dinî inançtan hareketle yapılandırmamakta, kendince geçerli, kendi aklına uygun herhangi bir neden de öne sürebilmektedir. Tolstoy'un da ifade ettiği gibi eğer ölümle yok olacaksak, hayat, tamamen anlamsız ve boştur.²⁰

Tıp bilimi, ölümü bilimsel yasalara göre açıklamakta, ölümden sonraki hayatla doğası gereği ilgilenmemektedir. Din ise, ölüm ve ilgili kavramları büyük oranda yorumsallıkla içeren kendi kaynaklarına göre açıklamaktadır. Buraya kadar görüldüğü üzere ölüm, ruh ve beden ayrımı, sonraki hayat, ruhun sürekliliği, yeniden yaratılma gibi tecrübe edilmesi mümkün olmayan konular için kesin bir tanım yapmak mümkün değildir. İnsanın, dinin varoluş ve sonrasıyla ilgili hükümlerinin sağlamasını yapma imkânı bulunmamaktadır. İşte bu nedenle çokça başvurulmuş dinî açıklamaların tersinin savunulması da mümkündür.

Neticede ölüm, hangi toplumdan, dinden, mezhepten olunursa olunsun, hangi felsefî görüş savunulursa savunulsun, tarihin her döneminde, dinî anlamda inananlar ve inanmayanlar üzerinde toplumsal açıdan yarattığı etki bakımından gösterdiği benzerlik nedeniyle evrensel ve toplumda sarsıcı bir etki yaratmaktadır.²¹ Doğum ile birlikte bir aidiyet kazanan/yüklenen insan bir ailenin, bir toplumun, bir mezhebin, bir dinin, bir milletin, bir ülkenin parçasıdır. Birey, ortak değerlere sahip olan toplumun bir parçası, aynı zamanda o toplumun en kıymetli birimidir. Toplumun içine doğan insan yaratılan aidiyet ile birlikte o toplumla kendisi arasında bir bağ kurar. Birbirleri arasında bir bağ kuran insan toplulukları bu bağ sayesinde birlikte var olur ve anlamlı kılınır.²² Bu durumda evrensel insan topluluğu ile kendi içine doğduğu toplum arasındaki farklar, bireyin, soyut bir şekilde kendi toplum çemberini benimsemesine sebep olur. Böylelikle yaratılan öteki toplum ve biz olgusu bize ait olanları korumak güdüsünü doğururken, bize ait olanı kaybetmek, soyut çemberimizdeki bağın zedelenişi, daralışı, güç kaybı anlamına gelerek

¹⁹ Muhsin Akbaş, *age.*, s.327-333.

²⁰ Metin Yasa, *Felsefî ve Deneysel Dayanaklarla Ölüm ve Sonrası Yaşam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s.16.

²¹ Muhsin Akbaş, *age.*, s.319.

²² Zygmunt Bauman, *age.*, s.59.

yıkıcı etkisini gösterir. Diğer insanlarla bir biçimde bütünleşen insanın ölümü geride kalanlar üzerinde yarattığı yokluk nedeniyle bir şok etkisi yaratır.

1.3. Şehit Kavramı

1.3.1. Dinî Çerçeve de Şehit Kavramı

Türk Dil Kurumu tarafından “Kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölen kimse”, “Din yolunda canını veren kimse”²³ şeklinde tanımlanmış olan şehit kavramı, görüldüğü üzere din temelli bir kavramdır. Bu eserde dinî boyutlu bir araştırma yapılmamasına karşın, şehit kavramının ilk çıkış ve kullanımına bakıldığında, kelimenin dinin tekelinde olması ve araştırma konumuzun dönemsel olarak İslâm dininin hüküm sürdüğü dönemleri kapsayışı nedeniyle, öncelikle dinî kaynaklardan birtakım açıklama ve bilgiler verilmiştir.

Şehit kelimesi en genel anlamıyla “Allah yolunda canını feda eden, dinini, vatanını, bayrağını, namusunu müdafaa ederken ölen, haksız yere öldürülen Müslümanlara şehit denir”²⁴ şeklinde ifade bulmuştur. Âlimlerin genelince kabul gören ise, şehidin, “bilen” anlamına geldiğidir ki bu şahit anlamından çok daha kapsamlıdır. Bir diğer kaynaktaki açıklama ise şehit kelimesinin şehadet mastarından türediğini göstermektedir. “Bir şeyin mahiyetine vâkıf olmak, onu bilmek, sözle ifade etmek anlamındaki şehadet kökünden türeyen şehit, kesin olarak bilen, bildiğini haber verme konusunda güvenilen kimse” şeklinde tanımlanmıştır. Şehadet kavramı, Kur'an-ı Kerim'de yedi ayette fiil kalıbı şeklinde, iki ayette şahit anlamıyla ve on dokuz ayette şehit anlamıyla Allah'a nisbet edilmiştir.²⁵

Bazı âlimlere göre ise şehit “bir olaya şahit olmak, bildiğini söyleyip tanıklık etmek, bir yerde hazır bulunmak” şeklinde tanımlanmıştır. Bu manasıyla âlimler, Allah yolunda öldürülen Müslümanları kastetmişlerdir. Bir kısım âlimler ise Allah yolunda canını feda edenlere Allah'ın ve meleklerin şahitliğini işaret eder nitelikte kavramı “görülen, tanıklık edilen” şeklinde açıklamışlardır. Çünkü Allah “kıyamet gününde yararına ve zararına olan eylemlere tanıklık edendir”.²⁶ Ayrıca şehit kelimesinin “Allah'ın iradesine uygun yaşayan kâmil insan, örnek kişi, önder” anlamı da bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de elli altı defa geçen şehit kelimesi, çoğu yerde tanık

²³ TDK, “Şehit”, *Güncel Türkçe Sözlük*, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5738b5a1bad763.53093197, Erişim Tarihi: 15.05.2016.

²⁴ Sıddık Naci Eren, *Ölüm Kıyamet ve Âhiret*, Demir Kitabevi, İstanbul, 1995, s.63.

²⁵ Bekir Topaloğlu, “Şehid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 2010, s.428.

²⁶ A. Timur Bilgiç, “Şehit”, *Din Terimleri Teolojî Sözlüğü*, Bencekitap Yayınları, Ankara, 2015, s.186.

manasında kullanılmıştır. Üç ayette şehit kelimesiyle, Allah yolunda canını feda eden kimseler kastedilmiştir.²⁷ Allah yolunda ölenler Kur'an'da peygamberler, sıddikler ve salihlerle eşit tutulmuştur.²⁸ Kur'an'da yedi ayette Allah'ın her şeye şahit olduğunu, dokuz ayette ise yalnız Allah'ın şahitliğinin yeterli olacağını bildirir nitelikte kullanılmıştır.

İslâm dinince yalnızca Müslümanların erişebileceği bir mertebe olarak tanımlanan şehitlik ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de geçen ve günümüz şehit haberlerinden sonra da sıkça zikredilen ayetlerden birkaçı şöyledir:

“Allah yolunda katlolunanlara “ölüler” demeyin. Hayır! Diridirler. Velakin siz sezmezsiniz.”

“Celalim Allah için: Eğer Allah yolunda katlolunur veya ölürseniz, her hâlde sizin için Allah'ın bir mağfireti ve rahmeti, onların dünyada kalıp toplayacakları şeylerden daha hayırlıdır.”

“Ve sakın Allah yolunda katledilenleri ölmüşler sanma... Hayır! Hep hayattadırlar; rablarının indinde yaşarlar.”²⁹

Bahsedilen ayetler dışında da şehidin ve şehitlik mertebesinin tanımlanmasına ışık tutan Ali İmran, Hac, Tevbe ve Nisa sureleri gibi birkaç surede, kavramın anlam yoğunluğuna ve tartışılmayacak boyutta kutsal olduğuna işaret eden ayetler mevcuttur. Ayrıca şehitliğin kutsal ve arzulanan bir mertebe olduğuna dair pek çok Hadîs-i Şerif de bulunmaktadır.³⁰

İslâm'ın kutsal kitabından da anlaşıldığı üzere şehitlik kavramının kurucu unsurları Müslüman olmak, kişinin ölümü göze alması ve ölmeyi kendi rızasıyla kabul etmesi ve uğruna ölünecek kutsal bir amaç ve ülkünün varlığıdır. “Biyolojik ölüm tanımı ve mantıksal aklın iradesine uyan ideal ve standart ölüm biçimi doğal ölümdür.”³¹ Oysa doğal ölümden farklı olarak, şehitlikte, bilinçli bir ölüme doğru gitme eylemi görülmektedir. Bir gün her insanın tanışacağı doğal ölümün ne zaman geleceği bilinmemekte iken, kendisine şehitlik atfedilen kişi, İslâm dininin uhrevi amaçları ve dinen mukaddeslik atfedilmiş olan vatan ve millet uğrunda mücadeleye katılarak ölümü en baştan kabul etmektedir.

Ayetlerdeki mesajlar arasında en dikkat çekici olan ise muhakkak şehit olan kişinin ölmediğine yapılan vurgudur ki bu mistik bir durum teşkil ederken,

²⁷ Bekir Topaloğlu, “Şehid”, *age.*, Cilt 38, s.428, 429.

²⁸ Osman Cilacı, “Şehit”, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, Damla Yayınevi, İstanbul 2001, s.339.

²⁹ *Kur'an-ı Kerim*, “Bakara, 2/154”, “Âli İmrân, 3/157”, “Âli İmrân, 3/169”.

³⁰ Ali Rıza Karabulut, *İslâm'da Cihad ve Şehidlik*, Elif Yayıncılık, Ankara, 1987, s.83,87,88.

³¹ Jean Baudrillard, *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm*, Çev. Oğuz Adanır, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2008, s.290.

aynı zamanda manevi ve ruhani bir mertebeyi de işaret etmektedir. Din uğrunda ölenlerin Tanrı tarafından ödüllendirileceğine inanılmaktadır. Bu nedenle şehit olanlar yıkanmamakta ve kıyafetleri ile gömülmekte, yani İslâm dinince ölümlere uygulanan işlem uygulanmamaktadır. Kıyafetleriyle gömülmeleri ve naaşlarının yıkanmaması onların ölü olduklarının kabul edilmediğinin de göstergesidir.³² Savaş durumundaki şehitlik mertebesinde savaşın belli bir amaç uğruna gerçekleştiriliyor olması gereklidir ki Kur'an-ı Kerim'de doğrudan bunun Hak için, Hak uğruna, Müslümanlığın korunması yahut Müslümanların kurtarılması uğruna ölmek, öldürmek olduğu görülmektedir. Türk Dil Kurumu'nun güncel şehit tanımlamasında "kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda" şeklinde bir niteleme bulunmaktadır. TDK tarafından yapılan tanımlamada bahsi geçen kutsal ülkü, devletlerin ve milletlerin varlıklarını da kapsamakta olup, Kur'an'da doğrudan işaret edilen amaçla farklılık göstermektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de açık bir şekilde bir devlet tanımı yapılmamış, bir devletin yahut milletin özelliklerinden bahsedilmemiş, genel olarak İslâm devleti işaret edilmiştir.

Kuran'da verilen mesajlar şehitliğin arzulanan bir durum olduğunu ve olması gerektiğini ifade etmekle birlikte, bir haklı ve haksız ayrımı da yaratmaktadır. Tanrının verdiği canı O'ndan başka kimsenin alması dinen yasaklanmışken, şehit olarak nitelendirilen kişiler için ölmek ve öldürmek eylemleri doğallaştırılmış, hatta mükâfatlandırılacağı belirtilmiştir. Kur'an'a göre doğruluğuna inanılan amaç uğrunda canını feda etmeyi göze almış olan Müslüman kimse gayri Müslimlere karşı savaşarak, dinini ve kendisiyle aynı tarafta olan topluluğu korumaktadır. Bu durum ise şehitliğin kurucu bir unsur olduğunu göstermektedir. Şehit olmağın öncelikli amaç İslâm'ın korunması, savunulması, yayılması olmakla birlikte, Müslümanların haklılığına olan inanış nedeniyle Müslüman toplumun korunması, bölünmesinin, topraklarından edilmesinin önlenmesi, şerefini ve namusunu koruması da kavramın diğer yaratılış sebeplerini oluşturmaktadır. Bu durumda İslâm inancına göre şehit olmak bir toplumu korur, bir devleti kurar, var olan bir devletin ise sınırlarını genişletir.

Şehit, yalnızca İslâm dini tarafından kullanılmış bir kelime değildir. Yahudilik, Hristiyanlık ve Sih dinlerinde de varlık göstermiştir. Şehit anlamında kullanılan marthyre, Yunanca bir kelime olan martu(y)stan türemiş ve Latinceye geçerek martyr, martirer şekillerinde kullanılmıştır. Yunan ve

³² Orhan Hançerlioğlu, "Şehit", *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.479.

Roma geleneklerinde ve Hint ve Çin kökenli dinlerde görülen dinî intihar kavramı şehit kelimesiyle büyük bir anlamsal bütünleşme göstermektedir. Ancak, Yahudilik ve Hristiyanlıkta da görülen ve yüce bir amaç güdülerek gerçekleştirilen dinî intihar, şehitliğin kutsal görüldüğü dinlerce kabul görmemektedir. Bir ölümün şehitlik olarak adlandırılabilmesi için ölümün; zulüm ve baskı ortamında gerçekleşmesi, tanıkların gözünde bu ölüm türünün kahramanlık olarak görülmesi, kişinin kendi iradesiyle ölümü göze alması, ölüm olayının başkaları için yarar sağlaması ve ölümü göze alan kişinin ahiret inancına sahip olup, öteki dünyada bu eyleminin ödüllendirileceğine inanması gereklidir.³³

Şehit kelimesi, Batı dillerinde de, İslâm diniyle örtüşür vaziyette şahit anlamında kullanılmıştır. Eski ve Ortodoks Hristiyanlık geleneğinde şahit anlamını taşıyan kavram, “sadece bu dünyanın güçleri ve hâkimlerin karşısında kanı ile mühürlenmiş bir tanıklık değil; o, ızdırabın sevinç hâline geldiği, dirilmenin bilincinde olduğu bir aşk cezbesi ve en yüksek mistik hâldir.” Görüldüğü üzere Hristiyanlıkta İsa’nın ölümüne ve ızdırabına dikkat çekilerek, şehide, güçsüzlüğe ve sefaletle rağmen, yaşadığı felaketleri güven ve alçak gönüllülükle karşılaması tavsiye edilmiştir. Bunu başardığı takdirde ise kutsal ruhla ölümsüzlüğe ulaşacağına inanılmaktadır. Bu inanç, Bizans kiliselerine ait bir duanın “İşte kanını ver ruhunu al” şeklindeki bölümüyle de desteklemektedir.³⁴

1.3.2. Modern Dönemde Şehit Kavramı

Tarihi süreç içerisinde tanımında, temelinde ve ortaya çıkış sebebinde birtakım değişiklikler gösteren şehit kavramı, Türk tarihinin her döneminde aynı derecede önemli kalmış, kutsallığını korumuştur. Göktürk ve Uygur yazıtlarından da anlaşıldığı gibi Türkler, tarih boyunca savaşçı kimlikleriyle tanınmış ve İslâmiyet öncesi dönemlerde de devlete, korunması gereken kutsal bir değer atfetmiş, kutsal değerleri uğrunda canlarını vermekten çekinmemişlerdir.

Gerek eski gerekse modern dönemlerde bir kutsallık veya kutsal bir ülkü uğruna gerçekleşen ölüm olayını niteleyen şehit kelimesi, zamanla dinî boyuttan siyasal boyuta doğru bir ivme kazanmıştır. Çünkü kutsal amaç ve ülküler, her dönemin tarihsel koşulları tarafından belirlenmekte ve her

³³ Bekir Topaloğlu, *age.*, “Şehid”, Cilt 38, s.431.

³⁴ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, “Şehit” (Marthyre), Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005, s.729.

devletin kendine özgü amaç ve ülküleri olmaktadır. Kavramın özüne işlemiş olan kutsal amaç ve ülkünün varlığı ve bu amaç ve ülkü uğruna verilen mücadelenin bir sonucu olan ölüm olayı, tarihin her döneminde ölümün bu türüsünü göze almış kimselere modern ya da dinî anlamda bir büyüklük, kutsallık atfedilmesiyle sonuçlanmıştır. Ölümün kutsallığını nitelemeye yarayan şehit kavramı, şehit olanlara dinî ve siyasal alanlarda bir mertebe oluşturulmasına da sebep olmuştur. Kutsal amaç ve ülküler uğrunda hayatını kaybedenlerin şehit kelimesiyle nitelendirilmelerinin amacı onları ölümsüz ve her daim hatırlanır kılmaktır.

Şehit kavramının tarihsel dönüşümünde etkili olan zaman faktörü, yani tarihin oynadığı rol unutulmamalıdır. Şehit olgusu her ne kadar bugün de devletin ve milletin varlığını simgeleyen bir unsur olsa da değerler farklılaşmış, eğilimler değişmiş, bir anlamda şehitlik kavramı da -özünden bağımsız olmamakla birlikte- yeni bir forma bürünmüştür. Şehit kelimesinin içindeki kutsal amaç, yerini farklı kutsal amaçlarla değişmiştir. Şehit kavramının dini tabandan siyasî tabana geçişinin önemli bir göstergesi de, o dönemde alınan birtakım kararlardır. Hem Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, hem de Cumhuriyet döneminde şehitlerle ilgili çeşitli düzenlemelere gidilmiştir. Osmanlı Devleti döneminde din ve vatan uğrunda şehit olan askerlerin ailelerine yönelik, şehit düşen askerin yetimlerine ve dullarına bir üst rütbeden maaş verilmesine ilişkin kanun layihası ve tezkere arz edilmiştir.³⁵ Ayrıca Birinci Dönem Büyük Millet Meclisi de şehitler konusunda oldukça hassas davranmıştır. Savaş hâlinde bulunan ve ordusunun iâşesini karşılamak adına kılı kırk yaran hükûmet, Müdafaa-ı Milliye Encümeni tarafından verilen şehit ailelerine bir derece üst rütbeden maaş tahsisi ile kanun lâyihasını kanunlaştırılmıştır.³⁶ Askerî alanda yapılan bu düzenlemeler, şehitlik mertebesinin yalnızca dinen değil, siyasî, askerî ve sosyal bir önem arz ettiğini göstermektedir. Ayrıca Millî Mücadele esnasında şehit ve gaziler adına basın tarafından çeşitli kampanyalar düzenlenmiş, bir Anadolu gücü olarak bağirlara basılan Kuvâ-yı Milliye kahramanları için bağışlar toplanmıştır. Türk milleti de İkdâm ve Vakîf gazetelerinin şehit ve gaziler için yürüttüğü yardım kampanyalarına varını yoğunu akıtarak askerine minnetini göstermiştir. 19 Ekim 1922 tarihi itibarıyla İkdâm Gazetesi 260 bin, Vakîf Gazetesi ise 252 bin

³⁵ BOA.MV., Dosya No:241, Gömlek No:46 (Bk. Ek-1).

³⁶ TBMMZC, 1. Dönem, 123. Birleşim, 27.12.1336, Cilt 7, s.57; TBMMZC, 1. Dönem, 125. Birleşim, 29.12.1336, C 7, s.90,91.

liralık yardım toplamıştır.³⁷

Şehit olgusunun ilk hâlimden farklılaşmasında değişkenlerin, özellikle de devlet kavramının tanımlanmasındaki zaman temelli değişikliğin etkisi büyük olmuştur. Kavrama zamanla Türkler tarafından millilik kazandırılmıştır. Türk tarihinin tarih yazan şehitleri, bugünlerin kurucuları olarak, biz olarak, bizim bir parçamız olarak anlatılar aracılığıyla bugünlere taşınmıştır. Her daim özlenen, vatan ve millet sevgileriyle her devir idealize edilen Türk şehitleri, manevi bir değer olarak, Türk kültürünün de kahramanları olmuşlardır.

Evet, ölümsüzdür şehitler. Şehitlerimizin ölümsüzlüğü dinen de açıkça belirtilmiş iken, onları bugünlerde de yaşatan kuşkusuz kültürel değerlerdir. Tarih boyunca şehitlerimiz üzerine yazılanlar, çizilenler, söylenenler Türk milletinin şehitlerini daima büyük bir saygı ve sevgi ile hatırladığının göstergesi olmuştur. Türk tarihi, elzem her durumda inandıkları, gönül verdikleri bir amaç uğruna, vatanı, bayrağı, toprağı, tanıdığı ve tanımadığı kardeşleri uğruna canlarını feda eden şehitlerimizle doludur. Bunun en güzel örneği kuşkusuz, kahraman Türk ordusuna ithaf en Mehmet Akif Ersoy tarafından kelimelere dökülmüş olan İstiklal Marşı'nın mısralarıdır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nın, Millî Mücadele'nin kahramanları Orhan Şaik Gökyay'ın, Faruk Nafiz Çamlıbel'in, Yusuf Ziya Ortaç'ın, Hüseyin Nihal Atsız'ın ve pek çok Türk şair ve yazarlarının dizelerinde, yazılarında can bulmuştur.³⁸ Bu kalemlerden dökülen satırlar, şehitliğin, gurur, acı ve sevincin bir aradalığını arz eden nadir durumunu kuşkusuz en güzel şekilde ortaya koymuştur. Çanakkale, Yemen, Sarıkamış için söylenmiş türküler gibi eşsiz kültür hazinelerinin yanı sıra; geçilen sokaklarda, yürünen caddelerde, okunan okullarda Türk şehidini yaşatmak isteği görülmektedir ki bu durum günümüz Türkiye'sinde de devam etmektedir.

1.4. Cihat

Cihat kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup en genel anlamda Müslümanların gayri Müslimlere karşı yaptıkları savaş anlamına gelmektedir. TDK tarafından “Din uğruna yapılan savaş”³⁹ şeklinde tanımlanmıştır. “Allah rızasına uygun bir şekilde yaşama çabası” anlamı da bulunan cihat kelimesi

³⁷ İbrahim Refik, “Kuvâ-yı Milliye-İstanbul El Ele”, **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 25, İstanbul, Mart 1996, s.45.

³⁸ Bahsi geçen şiirler için bk. Necat Birinci, **Kahramanlık Şiirleri Antolojisi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987.

³⁹ “Cihat”, **Güncel Türkçe Sözlük**, TDK, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5750c5d5d03b41.93228973, 03.06.2016.

“güç ve gayret sarf etmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak” manasındaki cehd kökünden türemiştir. İslami literatürde “dinî emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm'ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek”⁴⁰ şeklinde tanımlanmıştır. Bahsi geçen savaşın amacı İslâm dininin, İslâm ülkelerinin ve Müslümanların korunması, Müslümanlığın yayılmasıdır. Hadis-i Şerifler, bu savaşın yalnızca güç kullanmak anlamında olmadığı, bir müminin diliyle ve kalbi ile de bu savaşı vermesi gerektiği yönündedir.⁴¹

İslâm dinine ait bir kavram olan cihadın kimlere karşı yapılacağı da yine Kur'an'da “Ey o şanlı Peygamber! Kâfirlere, münafıklara mücâhede et ve onlara karşı kalın/ sert ol! Onların varacakları yer cehennemdir ki o ne kötü meâddır/dönüş yeridir.”⁴² şeklinde geçen bir ayette mevcuttur. Kur'an'da otuz bir ayette geçen cihad kelimesinin, on yedi ayette savaşı niteler şekilde kullanıldığı görülmektedir. İki farklı anlamda kullanılan cihat kelimesinin manevi boyutlu olanı büyük savaş, maddi boyutlu olanı ise küçük savaş olarak tabir edilmiştir.

İslâm dinine göre, İslâm tüm dünyada hâkim oluncaya kadar sürdürülmesi gerektiği inancıyla gerçekleştirilen cihat, inanmayanlara, kendi nefislerine, cehalete, şeytana ve İslâm dinine zarar getireceklerle karşı verilmelidir. Ancak İslâm'a karşı bir saldırı olmadığı, dinin tehlikede olmadığı durumlarda da İslâm'ı yaymak gibi amaçlarla cihat edilmiştir. İslâm dinine göre cihadın zorunlu olduğu bir durumda, cihat edecekler yeterince güçlü değilse, yakınlıklarına göre komşu Müslüman devletler onlarla birlikte cihada katılmalı, silah ve mal anlamında da yardımda bulunmalıdır.⁴³ Bunun nedeni İbn-i Teymiyye'nin açıkladığı üzere İslâm beldelerinin hepsinin tek bir belde oluşudur.⁴⁴ Bu düşünce Birinci Dünya Savaşı'nda yapılan cihat çağrısının da dayanağıdır.

Yukarıda bahsi geçen dinî söylemlerin elbette tarih açısından değeri olmakla birlikte, modern dönemde geçerliliği sorgulanır vaziyettedir. Devletlerin uluslararası sistemde birbirleriyle kurdukları ilişkiler, din temelli değil, ekonomik ve politik temelli olup, temenni edilen barış eksenli olması

⁴⁰ Ahmet Özel, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, İstanbul, 1993, s.527.

⁴¹ Osman Cilacı, *age.*, “Cihad”, s.78.

⁴² *Kur'an-ı Kerim*, “Tevbe, 9/73”.

⁴³ Vehbe Zuhayli, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, Cilt 8, Bilimevi Bas. Yay. Ltd. Şti., İstanbul, 2004, s.180.

⁴⁴ Şehid Ebu Meyse es-Sûrî, *Cihadın Etrafındaki Şüpheler*, Takva Yayınları, İstanbul, 2015, s.28.

iken, en gerçek boyutuyla ise çıkarları doğrultusundadır. Ancak dinin devletlerarasında manevi bir ilişki kurma eğilimi yarattığı bir gerçek olmakla birlikte, devletlerarası ilişkilerde dinin belirleyiciliği ancak kültürel boyutludur. Nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olması nedeniyle, Müslüman bir ülke olarak nitelendirilen Türkiye Cumhuriyeti de diğer devletlerle olan ekonomik ve politik ilişkilerinde devletin çıkarları ve gereksinimleri doğrultusunda hareket etmektedir. Bir ülke Hristiyan yahut Yahudi diye onunla ilişki kurmaktan çekinmemekte yahut Hristiyan bir ülkeyle bir başka Müslüman ülke arasındaki bir husumet dolayısıyla, Hristiyan ülkeyle ilişkilerine son vermemektedir. Dinin belirleyiciliğinden, Mustafa Kemal Atatürk'ten öğrenildiği üzere “Yurtta sulh, cihanda sulh” mantığını ideal alan politikalar izlenmesi, tarihi koşullar ve gereklilikler açısından bir tercih değil, zorunluluktur. Modern dönemlerde devletlerarası anlaşmazlıkların çözümü kesinlikle ve kesinlikle medeniyettir.

Görüldüğü üzere İslâm dini, cihadın verilmesi hususunda öncelikle bir haklı -haksız ayırımına gitmiştir. Müslüman olmayanların fikri ve fiili anlamda haksız olarak konumlandırılması, diğer dinlere mensup kişilerce yahut kendilerini herhangi bir dinin taraftarı olarak nitelendirmeyen insanlarca, tarafılık ya da İslâm dininin adil olmadığı şeklinde değerlendirilebilir. Bu tür yanlışlıklara sebep olmamak ve prim vermemek için modern dönemde de yaşatılmaya devam ettirilen cihat gibi eylemlerin hiç olmazsa tarafsız yorumlanması şarttır. Cihat İslâm'ın tehdit altında olduğu, fiili bir saldırı durumu yahut bir saldırı ihtimali olduğu durumlarda, Müslümanlarca Müslüman olmayanlara, inanmayan ve yıkıcı eylemlerde bulunanlara karşı gerçekleştirilen bir savaştır. İslâm'ın kutsal kitabında çeşitli sure ve ayetlerde açıkça belirtilen ve âlimlerce haklılığı savunulan cihat, bir sebep olmaksızın başka devletlerin topraklarını, mallarını işgal etmek için gerçekleştirilen savaşlardan farklıdır. Bu tür savaşlar, tecavüz fiili ile birlikte anılmakta olan ve zarar vermek maksadıyla gerçekleştirilen eylemlerdir. Cihat ise saldırı eylemine karşı, korumak, korunmak amacıyla yürütülen bir engelleme işlemidir.⁴⁵ İslâm dininin yol göstericisi olan Kur'an'da konuyla ilgili pek çok ayet bulunmakta olup,⁴⁶ mühim ve doğru olan içerisinden cımbızla tek bir ayetin seçilerek yorumlanması değil, doğru yorum açısından ayetlere bir bütün hâlinde bakılması, Hadis'le Kıyas ve İcma-ı Ümmetle teyit edilmesidir. Bu sayede cihadın rivayet edilen farzı, amaçları ve şartları idrak edilmiş olup,

⁴⁵ Oğuz Çetinoğlu, **Cihad- Gazi- Şehid**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2015, s.24.

⁴⁶ Örnek için bk. **Kur'an-ı Kerim**, Nisâ, 3/90.

araştırma konumuzun tarihi sınırları içerisinde kavram konumlandırılırken, bugün boy gösteren ve İslâm dini adına cihat ettiklerini iddia eden pek çok terör örgütünün gerçekleştirdiği faaliyetlerin de gerçeklikten uzak olduğu analiz edilebilir.

1.5. Gazi ve Gazilik Kavramları

Dinî terminolojide “Allah’ın dinini yüceltmek ya da Allah’ın koymuş olduğu değerleri savunmak uğrunda Allah’ın ve Müslümanların düşmanlarına karşı mücadele eden, savaşı kimseyle verilen bir unvan”⁴⁷ şeklinde tanımlanırken; dinî anlamına da yer veren TDK, kelimeyi “Olağanüstü yararlılıklar göstererek düşmanı yenen komutanlara devlet tarafından verilen onur unvanı” olarak tanımlamıştır.⁴⁸ Gazi kelimesinin de, şehit kelimesi gibi ilk kullanılış ve ortaya çıkış dönemi İslami devlet anlayışının hüküm sürdüğü dönemlerdir. İslâm dininin kutsal kitabında tıpkı şehit ve cihat kavramlarıyla ilgili olduğu gibi gazi ve gazinin çoğulu anlamına gelen guzât kavramlarıyla ilgili de pek çok ayet bulunmaktadır. Bununla birlikte gazi kelimesinin geçmediği fakat dolaylı olarak söz edildiği ayetler de bulunmakta; Allah yolunda savaşa katılanlar, savaşta nöbet tutanlar, Allah’ın adını yüceltmek için gayret edenler işaret edilmektedir.⁴⁹

Din yolunda savaşı Müslümanları kast etmek amacıyla kullanılan gazi sıfatı, büyük şehirlerde ve orduda belirli zümrelerin adları olarak da kullanılmıştır. Türkler tarafından mücahit kelimesinin karşılığı olarak kullanılan gazi kelimesinin kullanımının kronolojik tarihçesine bakıldığında, İslâmiyet öncesi Türk devletleri tarafından da kullanıldığı görülmektedir. Asya’da Bozkır hayatı yaşayan, hayvancılıkla geçinen ve zorlu mevsim koşullarında hayvanları telef olan Türkler, şehir ve kasabalara inerek yardım istemiş, ancak şehirli tarafından istekleri kabul görmemiştir. Şehirlerdeki yaşam koşullarının kendi göçebe yaşam koşullarına kıyasla oldukça iyi olduğunu gören Türkler, şehirlere saldırı ve yağmalara başlamış, Emevî idaresi ise, göçebe Türklere karşı yine Türklerden oluşan gönüllü birlikler oluşturmuştur. Bahsi geçen bu gönüllü birliklerden, ilk İslâm kaynaklarında gazi şeklinde bahsedilmektedir. Şehirleri ve kervanları koruyan gaziler zamanla gayri Müslimleri İslâm’a davet etme görevini de üstlenmişlerdir. Fakat Abbasiler döneminde, gazilerin önemli ticari yerlerini yağmalamaları

⁴⁷ Şinasi Gündüz, “Gâzi”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Konya, 1998, s.139.

⁴⁸ “Gazi”, *Güncel Türkçe Sözlük*, TDK, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.577017a83b5432.59080154, 26.06.2016.

⁴⁹ Oğuz Çetinoğlu, *age.*, s.88,89.

nedeniyle, gazilik kavramı, kısa bir dönem için kötü bir anlam teşkil etmiştir. Gazilik geleneği genelde uç beylikler şeklinde konumlanan gazi teşkilatları ile Osmanlı döneminde de dâhil olmak üzere uzun bir dönem devam etmiştir.⁵⁰

Cumhuriyet döneminde de tıpkı şehit kavramı gibi manevi anlamını korumakla birlikte, gazilik, siyasal alanda önemini devam ettirmiştir. Şehitlik gibi gaziliğin de yalnız dinî alanda değil siyasal alanda da oldukça değerli bir mertebe oluşu, her iki alan için de eşit derecede önemli olan özveri kavramından kaynaklanmaktadır.⁵¹ Ahlaki bir terim olan özveriliklik, şehit ve gazi olgularının kurucu unsurlarından biridir. Gazilik, ölümü göze almayı gerektirecek bir fedakârlığın sonuçlarından biridir. Bireyin böyle bir fedakârlık bilincine herhangi bir zorlama olmaksızın erişebilmiş olması, dinin siyasî alanlarda etkin olduğu dönemler için ahirette manevi bir mertebenin varlığı ve dinî emirler iken, modern dönemde kuşkusuz millî bilinçtir. Fedakârlık, bir devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan yahut -Millî Mücadele’de olduğu gibi- henüz bir devletin varlığı söz konusu değilken bile, millî bilinci sayesinde mücadeleyi göze alan bireylerin kendileri ve milletleri arasında bir seçim yapması gerektiği elzem durumlarda, önceliği çoğunluğun geleceğine vermeleridir.

Şehitlik ve gazilik, bir devletin veya bir milletin varlığının tehlikede olduğu durumlarda, milletin yüce gönlüyle yaptığı fedakârlığının neticeleridir. Bunun en güzel örneği, Millî Mücadele’ye katılanlara verilen “İstiklal Savaşı Gazisi” unvanı ve Millî Mücadele’de Antep halkının cesurca verdiği mücadeleden dolayı Antep iline “Gazi” unvanının verilmesidir.⁵²

Kuşkusuz her Türkün gazi denince ilk aklına gelen Mustafa Kemal Atatürk’tür. Millî Mücadele sırasında gerçekleştirilen Sakarya Meydan Savaşı’ndan sonra, Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Çakmak ve Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa tarafından, 14/15 Eylül’de hazırlanan ve 19 Eylül 1921 tarihinde kabul edilen kanun teklifi ile başarılarından ötürü Mustafa Kemal Paşa’ya Mareşal rütbesi ve Gazi unvanı takdim edilmiştir.⁵³ Gazi unvanının Atatürk’e layık görülmesi, gaziliğin ne kadar büyük bir anlam teşkil ettiğine dair başka bir kanıt aranmasını gerektirmeyecek kadar mühimdir.

⁵⁰ Abdülkadir Özcan, “Gazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 13, DİVANTAŞ (Diyanet Vakfı Neşriyat Pazarlama, Ticaret, Sağlık ve Turizm A.Ş.), İstanbul, 1996, s.443,444.

⁵¹ Ali Seyyar, vd., *Sosyal Politikalar Açısından Gaziler ve Şehit Aileleri*, Lalezar Kitabevi, İstanbul, 2011, s.34.

⁵² *TBMMZC*, 1. Dönem, 147. Birleşim, 08.02.1921, Cilt 8, s.132.

⁵³ *TBMMZC*, 1. Dönem, 79. Birleşim, 19.09.1921, Cilt 12, s.263.

1.6. Esir ve Esirlik Müessesesi

Bu kitapta şehit ve gaziler kadar önemli olan bir diğer özne de elbette ki savaş esirleridir. Esir kavramıyla ilgili henüz konunun başında belirtilmesi gereken bir husus mevcuttur. Esirler, şehit ve gazilerden devletlerarası ilişkilerdeki konumu itibarıyla farklıdır. Bir devletin şehitleri ve gazileri yalnız o devleti ilgilendirmektedir. Din temelli bir kavram olan şehitlik İslâm dinince belirlenmiş kutsal makamlar olmakla birlikte kimlerin şehit sayılacağı ya da şehit ve gazilere nasıl muamele edileceği öncelikle İslâm hukukunun kaynaklarınca belirlenmiştir. Daha sonraki dönemlerde devletler -dinî uygulamaları sabit kalmakla birlikte- beşeri hukuk sistemlerinde şehitlik ve gazilik müesseseleriyle ilgili kendi kurallarını belirlemişlerdir. Gazi ve şehitler ile ilgili gelenek, görenek, hukuk ve haklar tamamen o devletin hukuk kuralları, örf-adetleri ve mensubu olduğu dinin emirleri tarafından belirlenirken, esirlik müessesesi birden fazla devleti ilgilendiren bir konu olması nedeniyle, devletler nezdinde şahsi değil uluslararası nitelikte bir müessesedir. Bu nedenle bu başlık altında esir kavramının kavramsal tanımlaması yapılırken birtakım uluslararası antlaşmalara da yer verilmiştir.

İnsanlık tarihinin ilk zamanlarından itibaren varlık gösteren esir kavramı, ne yazık ki devletlerin hukuk sistemleri ve uluslararası hukuk sistemi oluşana kadar doğanın, sonrasında ise beşeriyetin dengesiz dengesinin kanıtı olmaya devam etmiştir. İlk çağlarda bireyler, kabileler ve topluluklar arasında görülen zor kullanma ile kişiyi rızası dışında alıkoyma işlemi, devletlerin kurulmasıyla, devlet denen soyut kavramın tekelinde bir müdahale, denge sağlama yahut çözüm yolu şeklini almıştır. TDK tarafından “tutsak”, “köle”⁵⁴ şeklinde ifade bulan esir kavramı, Arapçada savaş tutsağı anlamına gelen ve “ip vb. şeylerle sağlamca bağlamak” anlamındaki isâre kelimesinden gelmektedir.⁵⁵

Hemen belirtmekte yarar vardır ki araştırma konumuz itibarıyla bu bölümde odaklanılan “esir” kelimesinin “savaş tutsakları” manasıdır. Ancak esir kelimesi belli bir tarihe kadar kölelik kavramıyla iç içe geçmiştir. 20. yüzyıla kadar varlık gösteren kölelik makamı, geçte olsa tarihe karışmış insanlık dışı bir olgu iken, savaş esirliği durumu birtakım uluslararası antlaşmalarla da yerini sabitlemiş, tarih sahnesinden silinmezliğini göstermiştir. Savaş esiri, bir savaş durumunda savaşan kuvvetlerin ele geçirdiği insanlardır.

⁵⁴ “Esir”, **Güncel Türkçe Sözlük**, TDK, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.57fe6395e43f01.83093244, 12.10.2016.

⁵⁵ Ahmet Özel, “Esir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 11, DİVANTAŞ (Diyanet Vakfı Neşriyat Pazarlama, Ticaret, Sağlık ve Turizm A.Ş.), İstanbul, 1995, s.382.

Eski dönemlerde topluluklar arası ilişkileri düzenleyen kuralların olmayışı, esirlerin keyfî muamelelere tabi olmalarına neden olmuştur. Ayrıca devletler arasında herhangi bir üst otorite olmaması nedeniyle var olan kurallar da evrensel değildi. Eski dönemlerde devletler diğer devletler üzerinde “dışlayıcı bir üstünlük” iddiasında bulunarak eşitlik ilkesinden uzak birer hukuk sistemine sahipti.⁵⁶ 18. yüzyılda savaşanların savaşa katılan ve fiili eylemin içinde bulunan insanlar değil devletler olduğu idrak edilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda savaşanların herhangi bir tehlike arz etmediği esaret, hastalık, yaralanma durumları gündeme alınarak birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Devletlerarası ilişkilerde savaş usullerinin belirlendiği uluslararası metinlerde 18. yüzyıldan itibaren esirler, hastalar ve yaralılarla ilgili birtakım saptamalarda bulunulmuş ve konuya deniz savaşlarını konu alan 16 Nisan 1856 tarihli Paris Deklarasyonu’nda geniş kapsamda yer verilmiştir. Ardından 22 Ağustos 1864 tarihinde hasta ve yaralıların durumlarıyla ilgili Cenevre Sözleşmesi, 11 Aralık 1868’te patlayıcı ve yaralanmaya sebep olan maddelerin yasaklandığı Saint-Petersburg Sözleşmesi ve 7 Mayıs 1871’de savaş zamanı tarafsızların görevlerini belirleyen Washington Antlaşması imzalanmıştır. Onaylanmamış ve yürürlüğe girmemiş olan 1874 tarihli Brüksel Deklarasyonu ise savaş hukukunun önemli bir öznesi olan esirlere uygulanacak muameleleri belirlemiştir. 1899 tarihli Lahey Sulh Konferansı ile savaş hukuku resmî bir şekilde kanunlaştırılmış, kara savaşlarıyla ilgili düzenlemelerin yanı sıra ilk kez esirlerin durumlarıyla ilgili II Numaralı Sözleşme başlığı altında bir sözleşme oluşturulmuştur. 1907’de ise İkinci Lahey Sulh Konferansı’nda II Numaralı Sözleşme gözden geçirilmiş ve esirlerin durumuyla ilgili 17 maddelik IV Numaralı Sözleşme kabul edilmiştir. İkinci Lahey Konferansı’nda harp esirlerinin silahsız birer düşman olarak kabul edilmesinin yanında, konferansın başarılarından bir diğeri de esirlerin şahısların değil kendilerini esir alan devletlerin esiri olduğu idrakinin yaratılmasıdır. Bu idrak sayesinde kölelik ile savaş esirliği arasındaki ayırım netleşmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı bu sözleşmenin yetersizliğini gösterir nitelikte olmuş ve konuyla ilgili 1917, 1918 tarihlerinde özel antlaşmalar yapılmışsa da yeterli olmamıştır. 1921 tarihli 10. Uluslararası Kızılhaç Konferansı’nda esirler hususundaki yeni sözleşme tavsiyesi, 1929’da Cenevre Sözleşmesi olarak tarihteki yerini almıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra da konu üzerinde tartışmalar devam etmiştir. Bu sebeple birçok devletin uzmanlarınca hazırlanan ve 17. Uluslararası Kızılhaç

⁵⁶ Majid Khadduri, *İslâm’da Savaş ve Barış*, Fener Yayınları, İstanbul, 1998, s.58,59.

Konferansı'nda analiz edilen dört adet sözleşme, 1949'da Cenevre'de kabul edilmiş ve 1950 yılında yürürlüğe girmiştir. Bahsi geçen dört sözleşmeden üçüncüsü savaş esirlerine uygulanacak muameleye dair sözleşmedir. Esirlere uygulanacak muamele ve esirlerin haklarını belirleyen 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmesi⁵⁷ Türkiye tarafından da imzalanmıştır.

Kölelik şer-i hukuk kurallarıyla yönetilen Osmanlı Devleti'nde harp esirlerinden ibaret olmuş ve kimileri Yeniçeri Ocağı'na yerleştirilmiş, kimileri Enderun'da devlet adamı olarak yetiştirilmiştir. Şer-i mahkeme sicillerinden de görüldüğü üzere kölelikle ilgili davaların tamamına yakını, kölelerin azat edilmeleriyle sonuçlanmıştır.

Osmanlı, esirlerine iyi muamele eden, onların hürriyetlerine kavuşmaları açısından kolaylık sağlayan, onlara dinî hürriyet tanıyan ve alacakları nafakaların asgarisini fermanla sabitleyen bir devlet olmuştur.⁵⁸ Osmanlı Devleti'nin konu ile ilgili uluslararası metinlere bağlı kalarak savaş esirlerine nasıl muamele edileceği, esirlerin haklarının neler olacağı konusunda kapsamlı bir talimatname hazırlamıştır.⁵⁹ 28 maddeden oluşan Üsera Hakkında Talimatname ve özellikle talimatnamenin Üsera Komisyonları bölümünden anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti esirlerin haysiyet ve şereflerine saygı göstermiş, beden ve ruh sağlıklarını korumayı amaçlamıştır. Her manada insani bir tutum sergilenmesine özen gösterilmiş, esirlerin yakınlarıyla iletişimlerini sağlamaya çalışılmıştır.⁶⁰ Ancak ne yazık ki durum Türk esirler için aynı olmamış, savaş nedeniyle esirler ve aileleri arasında gönderilen fakat adreslerine ulaşamayan mektuplardan anlaşıldığı üzere Türk esirleri sıhhi koşulları açısından hiçte iyi muamele görmemiş, hatta ciddi manada zulme uğramış ve vatan, aile hasreti çekmişlerdir.⁶¹

Esir mübadeleleriyle ilgili sorunlar Hariciye Vekâleti ve Müdafaa-ı Milliye Vekâletinin çalışmaları sayesinde çözüme ulaşmıştır. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasıyla da Türk Yunan esir mübadeleleri başlamıştır. Öncelik hasta ve yaralı esirlere verilmiş, malul esirlerin tespiti ve nakli işlemleriyle Menzil Mıntıka Müfettişlikleri ilgilenmiştir. Sefer-i

⁵⁷ Yüksel İnan, "Harp Esirleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Cilt 27, Ankara, 1972, s.264-272.

⁵⁸ Ekrem Şerifoğlu, "Köleleri Evlat Sayan Medeniyet", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 11, İstanbul, Ocak 1995, s.24.

⁵⁹ BOA, HR.HMŞ.İŞO., Dosya No:43, Gömlek No:6.

⁶⁰ Alaattin Uca, "1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri", *Atatürk Dergisi*, Sayı 3, Cilt 3, Erzurum Ocak/ 2003, s.175-177.

⁶¹ Mustafa Arıkan, "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları XI*, İstanbul, 1991, s.35-48.

Sevk Komisyonları tarafından müfettişlik bölgelerinde toplanılan esirlerin sevki Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından yürütülmüştür. 1899 ve 1907 Lahey Konferansı'nda alınan kararlar gereğince Türk tarafı esirlere iyi muamele, yaşama haklarına saygı, sağlıklarının korunması ve iyileştirilmesi şeklindeki pek çok maddeye uygun davranmış fakat Yunanlılar aynı özeni göstermemiş, hatta esir ve yaralı Türk askerleri yaylın ateşine tutulmuş ve Yunan süngüleriyle şehit edilmiştir.⁶² Millî Mücadele döneminde Türk tarafın elinde bulunan esir sayılarındaki artış nedeniyle üsera garnizon ve taburları kurulmuştur. Esir sayısının yoğunluğu nedeniyle toplu olarak aynı yerde bulunmalarının güvenlik açısından tehdit yaratacağı düşüncesi ve esirlerden mübadeleye kadar savaş nedeniyle gerçekleşen tahribatın giderilmesi anlamında yararlanılmak istenmiştir. Müdafaa-ı Milliye Vekâletinin 16 Aralık 1338 (1922) tarihli emrine istinaden Garp Cephesi Komutanlığı tarafından cephenin emrinde olacak Üsera Taburları Komutanlığı kurulmuştur. Ancak ifade edildiği üzere muamele her daim insani boyutta kalmıştır.⁶³

2. Dinî Tabandan Modern Ulus Devlet Dönemine Şehit Kavramının Dönüşümünde Etkisi Olan Unsurlar

Modern dönemde şehit olmak durumunun nedeni yine bir savaş; sonucu yine ölümdür. Ancak şehit olmak eylemi din değil siyaset temellidir. Kavramın siyasallaşmasının sebebi ne uğrunda, kim uğrunda savaşmak ve ölmek sorularına verilen cevabın değişmesi, yani amaçsallıktaki dönüşümdür. Modern ulus devletlerin ortaya çıkışı ve şehitlik kavramındaki dönüşüm paralellik göstermektedir. Modern öncesi dönemlerde din temelli, dinin korunması ve yayılması uğruna yapılan cihatlar, modern dönemde yerini devletin varlığı ve korunması için verilen savaşlara bırakmıştır. Modern öncesi tarihlerde savaşa karar veren görünürde hükümdarlar olsa da emir Kur'an-ı Kerim tarafından verilir yahut ona dayandırılırken, ulus devletler döneminde kararları ve emri verenler politik merciler olmuştur. Şehitlik kavramının dinin tekelinde olduğu dönemlerde canını feda etmeyi kabul eden şehit, canı karşısında İslâm'ın ilelebet süreceğini tasavvur ederken, kendisinin de Allah katında şeref, sevap ve cennet ile mükâfatlandırılacağını düşünmüştür. Modern dönemde ise siyasî bir otorite tarafından kişiye vatan için ölmesi

⁶² Feyza Kurnaz Şahin, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harp Malullerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları**, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATESE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s.200-203; 298-300.

⁶³ Ahmet Özdemir, "Millî Mücadele'de Üsera Taburları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 5, Ankara, 1990, s.129,130.

emredilmektedir. Genel anlamda kutsal amaçların dünyevi yani genel geçer amaçlardan üstünlüğü de göz önünde bulundurulduğunda, modern dönem devletlerinin, kendi toplumlarından ölümü göze almalarını isteyebilmeleri için, din kadar etkin bir ülküyü öne sürmeleri gereklidir. Devletlerin kendi varlıkları ve milletin varlığı adına savaşılmasını isteyebilmesi için öncelikle bir aidiyet yaratılması gereklidir. Kişinin kendisini yaratanın yolunda canını feda etmesinin yerini maddesel dünyada soyut olan vatan ve millet kavramlarının alması, bu kavramların içinin nasıl doldurulduğu ve nasıl aktarıldığına, yani aidiyetin nasıl kurulduğuna bağlıdır. Çünkü modern döneme geçiş, insanların manevi anlamda birtakım ihtiyaçlarının giderilmesinde tamamen etkili olmuş ya da bahsi geçen vatan ve millet gibi değerler tamamen dinin yerini almış değildir. Ancak Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan ulus devlet kavramının, beşeri unsurlarca inşa edilmiş siyasî temelli olguları güçlendirmiş olduğu görülmektedir. Bu değişim sürecinde devletlerin, meşruluklarını ve varlıklarını sürdürebilmek için, hâkim oldukları toprakların üzerinde yaşayan topluma hükmetme yetkilerini Tanrıdan değil, hükmettikleri milletin kendisinden aldıkları benimsenmiştir. Görüldüğü üzere şehit kavramındaki tabansal değişimin ilk adımı, devletlerin dayandığı unsurların değişimi ve farklı unsurların doğuşu ile başlamıştır. Ulus devletlerin ortaya çıkışı millî bir kümelenmeyi beraberinde getirirken, milliyet, vatandaşlık, bir ulusa aidiyet, ulusal ve millî bilinç gibi kavramların ortaya çıkışına sebep olmuştur. Bu kavramlar dinin ötesinde birleştirici ve ötekileştirici birer unsur hâline gelerek varlığı dine dayandırılan pek çok kavramı da varlık ve amaç doğrultusunda dönüştürmüştür.

2.1. İslami Devlet Anlayışından Modern Devlet Anlayışına, Devlet Anlayışındaki Değişim ve Şehit Kavramı

Devlet, Antik Yunan döneminden beri en çok tartışılan, üzerine en çok teori üretilen kavramlardan biridir. Yüzyıllar boyunca devlet “toplumlar için ortadan kaldırılması gereken en büyük sömürü aracı” ve “toplumların kesinlikle vazgeçemeyecekleri örgütlenme” şeklinde iki uç tanımlama arasında pek çok şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.⁶⁴ Devlet, tarihin farklı dönemlerinde, farklı toplumlarca o toplumların tarihi süreçte karşılaştıkları durum, olay ve olgulara göre farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak her devlet tanımı için değişmeyen öğeler vardır ki bunlar; topluluk (millet), sınırları belli olan bir toprak parçası (ülke), devlet kudreti (egemenlik) ve politik

⁶⁴ Ali Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007, s.27.

örgütlenmedir.⁶⁵ Ayrıca devletlerin varlık sebepleri ve tanımlamalarında her daim ortak bir payda söz konusudur ki o da insan topluluklarının düzene olan ihtiyacıdır. Devlet en genel anlamda “bir organizasyondur”.⁶⁶ Devleti öteki toplumsal örgütlenmelerden ayıran özellikler ise bir yaptırım gücüne sahip olması, vatandaşlığın zorunlu bir üyelik olması ve devletin yasal ve meşru olarak ceza ehliyetine sahip oluşudur.⁶⁷ Yaşanılan tarihsel süreç içerisinde, dönemin birleştirici unsurları açısından hangi unsura olan ihtiyaç fazla ise, devletler, o unsurları ön plana koyarak kendilerini tanımlamışlardır. Bu soyut organizasyonun başında bulunan ve onu yöneten siyasal iktidar ise gücünü tarihin farklı dönemlerinde, farklı kaynaklardan almıştır. Bir devletin varlık temelini oluşturan egemenlik unsuru da bu bağlamda farklı kaynaklara dayandırılmıştır.

Tarihinin ilk çağlarından beri varlık gösteren Türkler, boy beylerinin, kabile liderlerinin, Hakan ve Kağan’ların liderliğinde birçok devlet kurmuşlardır. İlk dönem Türkler için devletin unsurları bir ülkenin varlığı, millet, egemenlik ve örgütlenmedir. Ortak bir geçmişi olan ve gelecekte de birlikte yaşama arzusu içinde olan; sosyal birlik, kabile ve cemaat anlamlarına gelen “boy” Türklerde millet anlayışının Türk tarihinin başlangıcından beri var olduğunu göstermektedir. Türklerin kurdukları devletlerle ilgili ilk bilgi kaynakları olan Göktürk ve Uygur kitabelerine göre, devlet yöneticileri “yer ve sular sahipsiz kalmasın diye” Tanrı tarafından gönderilmiştir. Bu inanç göstermektedir ki ilk Türk devletlerinde, devletin öğeleri olan, yer ve sular ifadesiyle nitelendirilen bir ülke, Tanrı tarafından bahşedilen bir egemenlik ve güçlü bir hükümdar vardır.⁶⁸

Tarihte Türkiye Cumhuriyeti öncesinde on altı büyük devlet kuran Türkler, Anadolu’ya göç etmeden önce, 9’uncu yüzyıldan sonra İslâm’ı kendi örf ve adetleriyle harmanlayarak kendi yönetim biçimlerini oluşturmuşlardır.⁶⁹ Eski Türk Devletleri’nin İslâm’ı benimsemeleriyle, devlet anlayışlarında Cumhuriyet dönemine kadar sürecek bir değişiklik olmuş ve İslâm dininin etkisi, devlet olgusu içerisindeki yerini sabitlemiştir.

Osmanlı Devleti’nin devlet anlayışının şekillenmesinde İslami devlet

⁶⁵ Aydın Taneri, **Türk Devlet Geleneği**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, s.11.

⁶⁶ Gianfranco Pogany, **Devlet Doğası Gelişimi ve Geleceği**, Çev. Aysun Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.27.

⁶⁷ Ali Öztekin, *age.*, s.29,30.

⁶⁸ Aydın Taneri, *age.*, s.21-34.

⁶⁹ Sami Ateş, **Millî Hâkimiyet Prensibinin Tarihi Gelişimi ve Türk İnkılâbındaki Yeri**, Kemalist Atılım Birliği Yayınları, Ankara, 1991, s.36,37,45.

geleneği etkisinin yanı sıra Orta Asya Türk devletlerinin de etkisi büyük olmuştur. Osmanlı Devleti'nin devlet anlayışının temellerini oluşturan güçlü ordu, zengin halk ve bu iki şartı sağlayacak şekilde adaletli yasalar üçlüsü Orta Asya Türk devletlerine dayanmıştır. Osmanlı Devleti eski Türk devletlerinin kültür mirasçısı olması nedeniyle, eski Türk örf ve adetlerini büyük oranda sürdürmekle birlikte, ihtiyaçları doğrultusunda ekleme ve değiştirme yoluyla, kendisine örfi alanda bir hukuk da düzenlemiştir.⁷⁰

Osmanlı dönemi devlet anlayışında din faktörünün etkisini devam ettirmekle birlikte, büyük oranda işlevselliğini yitirdiği dönem Fransız İhtilâli sonrasıdır. Dünyada başlayan ulusçu akımlar, çok uluslu bir devlet olan Osmanlı'yı oldukça şiddetli bir şekilde tehdit etmiş, Avrupa devletlerinin de destekleriyle Osmanlıya bağlı milletlerin isyanlarına neden olmuştur. Çünkü Fransız İhtilâli ile ulus, vatan, millet kavramlarının yanı sıra, Osmanlı Devleti'ne ve tarihte köklerini İslâm'a dayandıran tüm devletlerin varlık temellerine aykırı gelen halk egemenliği kavramı ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin tarihi süreçte geçirdiği Tanzimat, 1.Meşrutiyet ve 2.Meşrutiyet dönemlerinde tasavvur edilenler ise, ne devletin teokratik yapısını kökten değiştirmiş ne de yıkılışına engel teşkil edebilmiştir. Devlet mekanizmasının işlerliğini kaybettiği dönemlerde, Osmanlı Devleti, dönemin koşulları tarafından zorlandığı hâlde içerisinde bulunduğu Ortaçağ zihniyetini terk etmemekte direnmiş, değişimin zorunluluğunu idrak etmiş fakat teokratik yapısından bir türlü vazgeçememiştir. Bu bağlamda dönüşümü isteyen fakat belli bir seviyeden ileri gidemeyen Osmanlı Devleti'nin devlet anlayışında modern unsurlarla çelişen dinî unsurların varlığı sebebiyle kesin bir değişim söz konusu olmamıştır. Din ve millet anlamında heterojen bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde modernleşme çabaları etkili olmayınca, bölücülüğü körükleyici etkisi göz ardı edilerek din araçsallaştırılmıştır. Sultan, padişah anlamlarında kullanılan halifelik unvanı Osmanlı devletinin yıkılış dönemine kadar İslâm âlemine hükmedecek bir makam olarak kullanılmamıştır.⁷¹ Halifelik makamının dinî yönü 2. Abdülhamit döneminde birleştirici bir unsur olacağı umuduyla etkinleştirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda dini büyük oranda araçsallaştırılarak etkinleştirmek istemiştir. Millet kavramı oturmamış ve

⁷⁰ Abdüllatif Armağan, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 5, Sayı 9, Ankara, Kış 2009, s.141.

⁷¹ Ş. Tufan Buzpınar, "Osmanlı Hilafet Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Sayı 1, Cilt 2, İstanbul, 2004, s.113.

millî bilinç uyanmamış olduğundan, savaşmayı ve şehit olmayı göze almak, cihat ve halifenin buyruğu gibi kutsallık atfedilen olgularla desteklenmeye çalışılmıştır. Ancak Türk tarihi boyunca savaşlardaki amacın -İslâm öncesi ve sonrasında belirgin bir fark olmaksızın- devletin varlığının korunması ve devamlılığı olduğu görülmektedir. Ayrıca Türk tarihinin her döneminde, devletin güçlü olması amacı, devletin dinî boyutlu amaçlarından önce gelmiştir. Yani Osmanlı Devleti'nde modern anlamda bir millet bilinci olmamasına rağmen, şehit olmayı göze almak tamamen dinî tabanlı olmamış, hatta daha çok güçlü devlet geleneğiyle bağdaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin meşruluğunu kaybetmesi ve millet kavramının önemini kusursuz bir biçimde ortaya koyan Millî Mücadele'nin başlamasıyla, tahayyül edilen yeni Türk devleti için mücadele edilmiş ve şehit olunmuştur. Bu millet temelli, ulus ve ulusal bağımsızlık temalı savaş, kurulduğu ilk anda olmasa da şartlar olgunlaşınca eşsiz bir modern ulus devlet örneğiyle sonuçlanmıştır. Tahayyül edilen devlet tam anlamıyla gerçekleşmiş, -tarihin o günleri için- ölmenin en anlamlı, en kutsal amaçlarla donanmış hâli olan şehitlik, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu günlerine can vermiştir.

2.2. Türk Milleti, Milliyetçilik ve Millî Bilinç Kavramlarının Şehit Olgusuyla Karşılıklı İlişkisi

Açık bir şekilde olmasa da Birinci Dünya Savaşı ve özellikle Millî Mücadele döneminde şehitlik kavramının dayandığı dinî unsurlar millî değerlerle yer değiştirmiştir. Millet, milliyetçilik ve millî bilinç kavramlarının şehitlik olgusuyla karşılıklı bir etkileşim hâlinde bulunan ilişkisini anlayabilmek için, şehitlik olgusunun kalbinde bulunan millet kavramının Türk tarihi içindeki gelişiminden söz edilmesi neredeyse şarttır.

Devlet tarafından oluşturulmuş kontrol mekanizmaları sayesinde birey ve devlet arasında bir bağ oluşturulur. Ancak beşeri olan devlet otoritesi dışında da bireyleri bir arada yaşamaya iten birtakım ortak değerler bulunmakta ve bu değerler sayesinde de bir aidiyet oluşmaktadır. Toplulukların devlet olabilmesi için sahip olunması gereken öğeler bir önceki bölümde bahsedildiği üzere en genel şekilde vatan, millet ve siyasî otoritedir. Bu öğeler içinde en önemlisi de hiç kuşkusuz millet unsurudur. Milleti, en genel tabiriyle bir veya birden fazla ortak ülkü ya da özelliğin paylaşıldığı insan topluluğu şeklinde tanımlamak mümkündür.

Milliyetçilik kavramı ise, millet olgusunun ortaya çıkışından sonra oluşmuş bir kavramdır. Millet bir farklılık ve aidiyet durumu iken, milliyetçilik

gerçek bir farkındalık ve aidiyet duygusudur. İnsanların kendilerini tanımlamaya ihtiyaç duymasıyla “biz” kavramı gelişmiş ve aynı dili konuşan, aynı coğrafyada yaşayan, aynı tarihe sahip insanlarda bir aidiyet duygusu oluşmuştur. Bu durumda milliyetçilik, kendi milletine ait hisseden bireylerin gelişmiş hissiyatlarıyla izledikleri yol, kurdukları bağ ve oluşturdıkları düşünce sistemidir.

Türk milleti söyleminin ortaya çıktığı dönem, Osmanlı Devleti'nin çözülmeye başladığı, Müslüman ve gayri Müslim halklarda milliyetçi ayrılıkların baş gösterdiği yıkılış dönemidir. Osmanlı Devleti'nin millet temelli ayrılıkçı ayaklanmalar ve dış müdahaleler nedeniyle yıkılış sürecine girmesiyle Osmanlıcılık, İslâmcılık, Turancılık, Türkçülük gibi birleştirici olacağına inanılan pek çok ideoloji ortaya koyulmuşsa da etkili olmamışlardır.

Türklerin millî kimlik kazanması sürecinde kuşkusuz ilk akla gelen isimlerden biri, İttihat ve Terakki Fırkası içerisindeki Türk milliyetçisi gurubun oluşmasında fikri anlamda liderlik eden Ziya Gökalp'tir.⁷² Gökalp'in düşünceleri, konumuz itibarıyla üzerinde durulmadan geçilemeyecek türdendir. Gökalp'in millet tanımlaması, yıkıcı bir ayrımcılığa, ırkçılığa sebebiyet vermeyecek şekilde etnik köken değil, kültür temellidir. Öncelikli millet tanımı “din birliği, dil birliği” olan Gökalp, tarihsel gelişim sürecinde bu tanımın yetersizliğini fark ederek milliyetçiliğin “kültür birliği” olduğu kanısına varmıştır.⁷³ Din, büyük oranda birleştirici ve belirleyici manadaki etkinliğini yitirmiş ve millet kavramı içinde kültürün bir parçası hâline gelmiştir.

Türk tarihi içerisinde millet kavramının nasıl geliştiğinin, hangi dönemde ortaya çıktığının belirlenmesi konusunda Akçura -Batı ile ilk etkileşimde bulunan devletleri kastediyor olsa da- tarihte varlık göstermiş olan Türk kavimlerinden hangisinin diğerlerinden önce dilini, kültürünü, tarihini incelemeye başladığına bakılması gerekliliğini vurgulamıştır.⁷⁴ Çünkü bir milleti millet yapan dili, tarihi, zaferleri kısaca değerleridir.

Dilin sorumluluğunda günümüz milliyetçiliğinde de dinin ağırlığını hissettirdiği görülmektedir. Vatan toprağı uğrunda ölmek Türk tarihinin başlangıcından beri görülmekte olan bir durum olsa da İslâmiyet'in kabulünden sonra Türk lügatine giren şehit olgusu, milliyetçi ideoloji içerisinde oldukça

⁷² Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*, Çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.145.

⁷³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, İstanbul, 1966, s.119.

⁷⁴ Yusuf Akçura, *Türkçülük*, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978, s.37.

değerli bir yere sahiptir. Ancak bu değeri dinle ilişkilendirmek, dinle açıklanmak milliyetçiliğin özünün anlaşılabilmesi demektir. Şehit kavramının tanımlanmasında kullanılan özellikler, şehitliğin mertebesi ve şehitliğe yüklenen işlevsellik nedeniyle milliyetçiliğin de özüne işlemiştir. Bu nedenle milliyetçi ideolojinin şehit tanımında daha dinle bütünleşik, daha duygu yüklü sözcükler kullanmıştır. Esasında milliyetçilik, sağcılık ya da solculukla ilgili bir düşünce sistemi değildir ve ne sağcı ya da solcu düşünceler ne de dinî söylemler milliyetçiliğin temelini oluşturmamaktadır. Taneri'nin de ifade ettiği üzere, milliyetçilik politik ve bilimsel alandaki tartışmalarda politik özneler tarafından kendi görüşlerine uygun şekilde yorumlanmaktadır. Ancak milliyetçiliğin sosyolojik ve ideolojik olarak ayrı anlamları vardır. İdeolojik olarak hükümet ve partiler tarafından kendi fikrini pekiştirmek için kullanılan bir slogan iken, sosyolojik olarak milletin varlığını sürdürme azmi ve iradesi, yani ulusal bilinçtir.⁷⁵ Neticede din yalnızca, İslâm dinine mensup olan Türklerin sayıca çoğunluğu oluşturmaları anlamında Türk kültürünün bir unsuru olabilirken, Türk milleti için ortak bir dinin varlığı zorunlu değildir. Osmanlı Devleti'nde de teokratik yapısına karşın, çok uluslu oluşu nedeniyle din, milleti oluşturan bir unsur olmamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda büyük oranda araçsallaştırılan ve birleştirici bir unsur olması beklenen din, millet kavramının unsurları arasına sokulmuştur. Milli Mücadele sırasında ise, kurucu iktidar tarafından, kurulacak yeni Türk devletinin temelleri, değiştirilmesi dahi teklif edilemeyecek şekilde cumhuriyet, demokrasi ve millîlik olarak belirlenmiştir. Bu durumda göstermektedir ki Millî Mücadele'de başından sonuna kadar millî iradeye dayalıdır ve millî bir devletin kurulması sonucunu vermiştir. Türk milleti Millî Mücadele ortamında biçimlenmiş ve ideal şekline kavuşmuştur.⁷⁶

Vatan devlete ait toprak parçasıdır. Milleti olan bir devletin sahip olduğu topraklar ise o devletin millî coğrafyasıdır. Bir devletin millî olan değerleri, o milletin emeklerinin neticesidir. Millî devletin sınırları tarih boyunca süren savaşlar neticesinde belirlenmiş, varlığı tehdit edildiği durumunda da yine savaşlar neticesinde korunmuştur. Millet ve milliyetçilik kavramları araştırma konumuz dâhilinde tam da bu kısımda önemini ortaya koymaktadır. İslâm ümmetinin, Osmanlı tebaasının, Türk milletinin emekleriyle oluşan devletleri, onların varlıklarıyla korunmuştur. Anlatılmak istenen mevzuu Nurettin

⁷⁵ Aydın Taneri, *age.*, s.17.

⁷⁶ Zeki Hafızogulları, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Cilt 45, Ankara, 1996, s.23, 24.

Topçu'nun konuyla ilgili şu değerlendirmesiyle toparlamak yerinde olacaktır: "Millet vücudundaki iskeleti kaplayan uzviyete millet diyoruz. Millî tarih de millî coğrafya gibi ve onunla beraber, asırlarca süren bu emeğin, bugünkü iradeyi meydana getiren bir çalışmanın, fedakârlıkların ve kahramanlıkların, şehitlerle mukaddes kurbanların eseridir. Şehit olan, bir gareze nefsi kurban etmemiştir. Onun büyük değeri millî tarihe hayat katmasıdır."⁷⁷ Türk milletinin millî tarihi -istenmeyen bir durum olsa da- ne yazık ki şehitlerle yazılmış, Türkiye Cumhuriyeti onlar sayesinde kurulmuştur.

2.3. Osmanlı Devleti'nden Millî Mücadele Dönemine Ordu, Askerlik Görevi ve Şehit Kavramı

Türk tarihi boyunca, Türk varlığı ve bu varlığın korunması konusunda en önemli kurum kuşkusuz Türk ordusu olmuştur. Gerek -belli bir döneme kadar- Osmanlı Devleti'nin varlığının sürdürülmesi, gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve korunması konusunda en büyük emek ve pay Türk askerine aittir. Çalışmamızı gerçekleştirdiğimiz 2016-2017 yılları içerisinde, yıllardır birtakım terör örgütleri ile yürütülen mücadelenin yanı sıra, birtakım bölücü güçler tarafından bu ülkenin en köklü ve güçlü kurumu olan ordunun içerisinde -kalkışma hareketi, orduyu ele geçirme yahut darbe planları şeklinde ismine her ne denirse densin- birtakım olaylar yaşanmıştır. Bizler, askerlik kurumunun geçmişte kurucu, gelecekte koruyucu etkisiyle Türk tarihi açısından ne denli önemli olduğunu böyle tarihi bir dönemin şahitleri olarak bilmekteyiz. Bu bölümde araştırma konumuzun öznesi olan şehitlerin askerlik görevi ile doğrudan ilişkisinin incelenmesi açısından, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerindeki askerlik kurumu, ordunun yapısı ve Türk ordusunun değişmeyen karakteristik özellikleri genel olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk dönemlerde Osman Gazi'nin emri altında atlı birlikler olmakla birlikte düzenli bir ordusu bulunmamaktaydı. Orhan Bey döneminde savaş zamanında ücret alıp barış zamanında farklı işlerle meşgul olan gençlerden oluşan, yaya ve atlı birliklerinden oluşan merkez kuvvetleri (Kapıkulu Ocakları) ve eyalet kuvvetleri şeklinde düzenli bir ordu kurulmuştur. Kapıkulu Ocakları Yaya Kapıkulu Ocakları ve süvariler denilen Atlı Kapıkulu Ocakları olarak ikiye ayrılıp yayalar yeniçeri, acemi, topçu, top arabacı, lağımçı ve humbaracılar oluşmaktaydı. Eyalet kuvvetleri ise tımarlı sipahilerden oluşup yayalar, yürük, müselleme, cerehor, canbaz, deli,

⁷⁷ Nurettin Topçu, *İrâdenin Davası Devlet ve Demokrasi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004, s.31.

azeb, akıncı, beşliler ve gönüllüler olarak sınıflandırılan yardımcı eyalet kuvvetleri de bulunmaktaydı. Ayrıca eyalet kuvvetleri olarak geçen ve esasında merkez orduya yardım eden öncü, kale kuvvetleri ve geri hizmetler olarak sınıflandırılan yardımcı taşra kuvvetleri de bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti, özellikle 14. ve 16. yüzyıllarda -sırrı sefer hedeflerinin gizli tutulması olan-başarılı fetihleri sayesinde oldukça geniş bir coğrafyada hâkimiyet sağlamıştır. Bu dönem Osmanlı ordusunun başarılarının sebepleri ordunun katı bir disiplin altında oluşu; siyasî ve askerî idarenin adalet prensibine sadık oluşu; sultanların, vezirlerin ve komutanların bizzat savaşa katılmaları; askerleri motive edici bir unsur olarak Şeyhü'l İslâm'dan fetva alınarak Müslüman devletlere karşı girişilecek savaşların da İslâm'a uygunluğunun onaylanması şeklinde özetlenebilir. Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruması ve hâkimiyetini muhafaza etmesi açısından sağlanması gereken ilk koşul elbette ki güçlü bir orduya sahip olmaktı. Osmanlı Devleti 1363 yılından itibaren daimî bir orduya sahip iken Avrupa'da böyle bir sistem ancak 17. yüzyılda kurulmuştur. Süvariler, piyadeler, topçular ve denizcilerden oluşan ordu mensuplarının mesleklerinin yalnızca askerlik oluşu, Osmanlı Devleti'ni Avrupa devletlerine kıyasla güçlü kılmıştır. Ancak 19. yüzyılın başlarına kadar Kapıkulu ve eyalet askerlerinden oluşan kara kuvvetleri ve deniz kuvvetlerinden oluşan Osmanlı ordusunda, kanun ve nizamlara uyulmaması gibi pek çok sebeple merkez ve taşra askerî teşkilatlarında -Sultan Süleyman döneminde başlayan ve 3. Murat döneminde su yüzüne çıkan- bozulmalar görülmüştür.⁷⁸ 3.Selim tahta geçtiği dönemde 1787 Osmanlı-Rus harbi devam etmekte olup, orduda bir yenileşmeye gitmenin şart olduğu görülmüştür. Nihayetinde 1793'te 3.Selim tarafından dar anlamda askerî düzen, geniş anlamda mevcut rejimin kökten değişimi olan Nizam-ı Cedid (yeni düzen) kararları alınmıştır. Ancak Nizam-ı Cedid'in de bir ordusu olup ikili bir düzen oluşmuş ve "eskinin yanında yeniyi kurmak"tan ileri gidilememiştir.⁷⁹ 17. yüzyıl itibarıyla hem yetersiz hem de siyasal ve sosyal olaylardaki nüfuzuyla yersiz bir hâl almaya başlayan Yeniçeri Ocağı 2. Mahmut tarafından 1826 tarihinde kaldırılmıştır.⁸⁰ Yeniçeri Ocağı ve dolayısıyla ocak ağalığının kaldırılması ile komutanlık ve askere alma görevleri ile ilgilenen bugünkü Millî Savunma Bakanlığı'nın görevini üstlenmiş olan Seraskerlik makamı kurulmuştur. 1839 Tanzimat Fermanı'na

⁷⁸ Güler Eren, "Teşkilat", **Osmanlı (Ansiklopedisi)**, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.551-568.

⁷⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s.20, 21.

⁸⁰ Güler Eren, **age.**, s.673.

belirlenen asker alma konusuna ilişkin 1843 tarihli fermanca belirlenen talimatlar neticesinde 1846 yılında Kur'a Kanunu çıkarılmış ve zorunlu askerlik sistemi getirilmiştir.⁸¹ 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan orduda yenileşme hareketleri 1891, 1894, 1907, 1908 ve 1910 yıllarında devam etmiş ve Türk ordusunda ilk Kolordu teşkilatı 8 Ocak 1911 tarihinde kurulmuştur.⁸²

19. yüzyıl emperyalizmin doruklara ulaştığı ve tüm devletlerin hayallerinin Osmanlı topraklarından pay almak olduğu bir dönem olmuştur. 18. yüzyılda varlık gösteren ve topçu, deniz subayı ve istihkâm yetiştiren mühendis-hane denen yüksek askeri okulların yanı sıra, 2. Mahmut tarafından -Napolyon tarafından kurulan Saint-Cyr harp okulu model alınarak- piyade ve süvarilerden güçlü birer subay yetiştirmek amacıyla Harbiye açılmıştır. Gerek süvari sınıf için yetiştirilen veterinerler ve doktorlar gerekse askeri alana hizmet eden mühendisler sayesinde orduda modernleşmenin ciddi adımları atılmıştır. Sultan Mahmut tarafından belki de dönemin en önemli adımı olarak sayılabilecek şekilde politize olan subayların siyasetle ilişkisine son verilmiş, ancak 1876 askeri müdahalesiyle yeniden ordu ve siyaset iç içe girmiştir. 19. yüzyıla kadar devlet idaresinde asker sivil ayrımı olmamıştır. Yöneticiler bu görevlerini mülki birer amirdense askeri makamın getirisi olarak sürdürmüşlerdir.⁸³

Balkan Savaşları sonrasında 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde yürürlükte olmuş ve 1927 yılında kaldırılmış olan Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkatı çıkarılmıştır. Kanunun ilk maddesi ile Osmanlı sülalesinden gelenler istisna tutulmakla birlikte, Osmanlı tebaasına haiz her fert askerlikle muaf tutulmuştur.⁸⁴ Ayrıca Osmanlı ordusunda birtakım ıslahatlar yapılmış ve Osmanlı ordusu Birinci Dünya Savaşı'na farklı bir teşkilatlanma ve konuşlanma ile girmiştir. Balkan Savaşı sonrasında orduda bulunan bazı birliklere ihtiyaç kalmadığı görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı kara ordusu nizamiye, redif ve mustahfız birlikleri olarak üç ana bölüme ayrılmış durumdaydı. Nizamiye hizmeti üç senede tamamlanıyor ve bu hizmeti tamamlayanlar üç sene de

⁸¹ Celâl Işıklar, **Dünyada ve Türk Hukukunda Zorunlu Askerlik ve Vicdanî Ret**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2011, s.202,203.

⁸² Mehmet Özel, **2000'li Yıllara Girerken Türk Ordusu**, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara, 2000, s.105.

⁸³ Yılmaz Öztuna, "Metehan'dan Günümüze Ordumuzun Millî Karakteri", **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 6, İstanbul, Ağustos 1994, s.10,11.

⁸⁴ Celâl Işıklar, **age.**, s.33,34.

ihtiyatta kalıyordu. İhtiyat sınıfının varlık sebebi bir savaş durumunda seferi olarak savaşa katılan nizamiye birliklerini ikmal etmek olup, ihtiyat görevini bitirenler redif sınıfına geçiyordu. Redif teşkilatı barış döneminde askere alma işlerini de yerine getiren, savaş zamanında derhal seferberlik sağlayan, yeni terhis edilmiş askerlerden oluşan, bu anlamda da devlete fazla mali yük yüklemeyen bir birlikti. Yedeğe ayrılan askerlerden oluşan redif birliği, subayların uzun süre askerlik görevinden uzak kalıyor olmaları ve topçu ve takviye birliklerinin de olmayışı nedeniyle işlevsel anlamda başarılı değildi.

Birinci Dünya Savaşı öncesi askere alımlarla ilgili de bir değişiklik yapılmıştır. Daha önce Osmanlı ordu teşkilatının yetersiz kapasitesi ve barış dönemi askerlik sürelerinin bir hayli uzun oluşu nedeniyle askerlik çağına gelenlerin çok az bir kısmını askere alınabilmekteydi. Askerlik çağına gelen gençler kura çekme yöntemi yahut bedelli askerlik seçeneğine başvurarak askerlik görevinden muaf olabiliyorlardı. Balkan Savaşı sonrası çıkarılan yeni askerlik kanunu ile ise, askerlik hizmet süreleri kısaltılmış, askerlikten muaf olanlar da vatanî görevle muaf tutulmuş, bedelli askerlik yalnız barış dönemleri ile sınırlandırılmış ve barış dönemi bedelli askerlikten yararlananlara da altı aylık bir eğitim şartı getirilmiştir. Redif birliklerinin kaldırılması sonrasında, ülke, her birlik kendi bölgesinde askere alma işlerini yürütecek ve kendi bölgesinde seferber olacak şekilde biri bağımsız 13 kolordu bölgesine ayrılmıştır. Böylece barış döneminde Türk ordusu 4 ordu müfettişliği, 13 kolordu, ikisi bağımsız 38 piyade tümeni ve 4 süvari tümeninden oluşmuştur. Savaş zamanında ise yeni birlikler kurulmamış mevcut birlikler düzenlenmiştir.⁸⁵

Balkan Savaşları'ndaki yenilgilerin ardından Osmanlı Devleti orduyu ıslah işine girişmiş ve kara ordusunun ıslahı için Almanya'dan General Liman Von Sanders liderliğinde bir ıslah heyeti getirilmiştir. Alman subaylar çeşitli tümen, topçu alayları, piyade alayları komutanlıklarına; Genelkurmayda şube müdürlüklerine; bazı kolordularda kurmay başkanlıkları; askerî okullarda ve talimgâhlarda müfettiş, müdür ve öğretmenlik; müşavirlik gibi görevlere atanmıştır. Aksi bir tutum söz konusu olsa da neticesi değişmeyecek olan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin kaderi yabancılara bırakılmıştır.

Millî Mücadele sırasında bir gerilla hareketi olarak başlamış olan ve kendine özgü bir örgütlenme biçimine sahip Kuvâ-yı Milliye birlikleri

⁸⁵ Cemal Akbay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ile Harbe Girişi**, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s.121,127.

oluşturulmuştur. Ancak belli bir merkezden yönetilmeyen, düzensizliğin hâkim olduğu bu yapılanmanın düzenli ordulara karşı koyma imkânı olmamıştır. Gerillanın eşkıyalardan, efelerden, asker kaçaklarından, yükümlülerden, emekli yahut Anadolu'ya gönül vermiş bilinçli subaylardan oluşan insan gücü böyle bir gücü komuta etmenin imkânsızlığını da ortaya koymuştur. Örgütlenmekte olan gerilla ile çözülmekte olan ordunun bütünleştirilmesiyle düzenli ordu kurulmuştur.⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın güvendiği kadar cesur olan Türk milleti sayesinde, Millî Mücadele'nin azim ve inancın öyküsüne dönüşmüş olduğunu görmemek mümkün değildir.

Mustafa Kemal'in, Çanakkale Savaşı'nda "Ben size taarruzu değil, ölmeyi emrediyorum."⁸⁷ şeklindeki komutu bir komutanın askerlerine vereceği en ağır fakat gerçekçi emir olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Mayıs 1919'da Anadolu'ya gönderilirken Mustafa Kemal'in aklında gerçek kurtuluşu isteyenlerin parolası olarak nitelendirdiği "Ya istiklâl ya ölüm" kararı oluşu da, Başkomutan olarak yönettiği Sakarya Meydan Muharebesi esnasında verdiği "Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz."⁸⁸ şeklindeki unutulmaz emri de kuşkusuz ne için çarpıştığını, ne için şehit olacağını bilen Türk askerine ağır gelmemiştir.

Tarih boyunca askerlik müessesesine büyük bir anlam yükleyen Türk milleti ve siyasî idare Türk ordusunun kıymetini bilmiştir. Oldukça zor bir görev gerçekleştiren ve görevinin hakkını vermekte bir an bile tereddüde düşmeyen Türk askerleri elbet ölümü göze almışlardır. Askerliğin zorunlu ve vatani bir görev oluşu konu ile ilgili tartışılır bir boyuta uzansa bile, emin olunan şey Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele gibi topyekûn savaşlarda Türk milletin canla başla mücadeleye gönül verdiğidir.

⁸⁶ Mevlüt Bozdemir, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.86.

⁸⁷ Suat İlhan, **Atatürk ve Askerlik –Düşünce ve Uygulamaları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.75.

⁸⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2007, s.9,10,419.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN KAYIPLARI

1. Osmanlı Devleti Cephesi'nden Birinci Dünya Savaşı'na Genel Bir Bakış

Birinci Dünya Savaşı, ne süreç olarak uzunluğu ne de gerçekleştiği coğrafyanın genişliği mahiyetlerinde tahmin edilemez bir savaş olmuştur. Yıkıcılığı da bu duruma paralel olarak tahmin edilemez boyutlara ulaşmış, ekonomik, siyasî, coğrafi ve insanî boyutlardaki telafisiz kayıpları ile tarihte ve hatıralarda yerini almıştır. Birinci Dünya Savaşı, mimarları olan devletlerin dahi kestiremedikleri şekilde hızla dallanıp budaklanmış ve gerçek bir vahşet senaryosuna dönüşmüştür. Bu durumda savaşın mimarları da en az yenilen ve yıkılan devletler kadar geri dönüşü olamayan kayıplar vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki durumuna kısaca değinmek, ileriki başlıklar altında verilecek şehit sayıları ve toplam kayıplarla ilgili bilgiler için bir zemin hazırlamak açısından gereklidir. Balkan Savaşları'ndan henüz çıkan, Düyûn-u Umumi'nin varlığıyla ekonomisi tamir olmaz şekilde hasar alan, savaşlar geçirmiş, insanların yoksulluk içerisinde bir yaşam sürdüğü, hiçbir zaman bir başka ülkenin sömürgesi olmamışsa da farklı yol ve yöntemlerle sömürüye maruz kalmış olan Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi pek de seçimlik bir durum gibi görünmese de aksi iddialarda bulunmak da mümkündür. Böyle bir tabloda, bu denli büyük bir savaşa girmenin akıl kârı olmadığı, dönemin karar vericileri tarafından da elbet farkında olunan bir durumdur. Bu durumda Osmanlı Devleti, içinde bulunulan koşullar, savaşan devletlerle ilişkiler ve özellikle de Osmanlı Devleti'nin jeopolitik ve stratejik konumu gibi faktörler nedeniyle kendisini savaşın içinde bulmuştur. Fakat Ortaylı'nın da ifade ettiği üzere "...kaçınılmaz bir şekilde savaşa sürüklendiğimiz pek doğru değildir. Savaş belki mukadderdi. Ama hükûmet ve Harbiye Nezareti çevreleri diplomasi denen araca hemen hemen hiç başvurmamışlardı."⁸⁹ Savaştan geri durmak imkânsız olaksa da diplomasi ile savaşa giriş geciktirilebilir ve Osmanlı Devleti de bu denli ciddi miktarda kayıplar vermeyebilirdi. Tüm bu tartışmaların ilerisinde bizim bu araştırmadaki görevimizin, nasılları ve nedenleri bir kenara bırakıp neticeler üzerine yoğunlaşarak, şehit ve genel itibarıyla kayıp sayılarına ulaşmak oluşu, Birinci Dünya Savaşı'nın nasıl başladığı ve sebepleri konusunu burada

⁸⁹ İlber Ortaylı, "Başlarken", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı)*, Yıl:13, Sayı:25, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Mayıs 2015, s.VI.

noktalamamız için yeterlidir.

Osmanlı Devleti Balkan Savaşları'ndan sonraki durumu nedeniyle siyasî anlamda yalnızlığa itilmiş ve bir müttefikten çok bir yük olarak görülmüştür. Esasında 2.Meşrutiyet döneminden beri iyi ilişkiler yürütülen Almanya'dan başka müttefik şansı olmayan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri olarak isimlendirilen İngiltere, Rusya ve Fransa'nın oluşturduğu blokta yer almak istemişse de paylaşılacak en önemli sömürge kaynaklarından biri olarak görüldüğü için bu isteği geri çevrilmiştir. Bu durumda da İttifak Devletleri olarak anılan Alman ve Avusturya-Macaristan bloğunda yer almıştır. Ancak Osmanlı Devleti savaş öncesi Bulgaristan, Yunanistan, Rusya, İngiltere ve Fransa ile ayrı ayrı görüşerek ittifak kurma girişiminde bulunmaktan geri durmamıştır. Neticede Osmanlı Devleti karar vericilerinin güçlü devletlerle ittifak kurmak şeklindeki planları başarıya ulaşamayınca, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni koruyacağı düşüncesiyle Almanya ile bir ittifak antlaşması imzalanmıştır.⁹⁰ Ayrıca Balkan Savaşları'yla yarattığı sorunun yanı sıra, yine Rusya'nın emeğiyle 1914 yılı baharında kritik bir hâl alan Ermeni sorunu da Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında yer almaktan başka şansı olmadığına, hatta bu ittifak kararının haklılığına işaret etmiştir.⁹¹

Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'da en genel tabiriyle durum şöyledir: Alman siyasî birliği kurulmuş ve kısa bir süre sonra da diğer sömürgeci devletler gibi Almanya da sömürgecilik faaliyetlerine girişmiştir. Endüstri ürünlerini geliştiren ve kısa zamanda büyük yol kat eden Almanya'nın gücü, her iki konuda da hegemon olan İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Fransa ve Rusya, Almanya'nın yayılma politikasından rahatsızlık duyarak İngiltere ile müttefik olma yönünde anlaşmalar imzalamıştır. 1915 yılında Akdeniz'de yayılmak ve Avusturya'ya kaptırdığı toprakları geri almak niyetiyle İtalya da İngiltere, Fransa ve Rusya üçlüsünün yanında konuşlanmıştır. İtilaf grubu tarafından en büyük tehdit olarak görülen Almanya ise Rusya'nın Panslavizm politikası tehdidi nedeniyle topraklarında hatırı sayılır bir Slav nüfus barındıran Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile müttefik olmuştur. Bloklaşmanın son hâli Bulgaristan'ın İttifak bloğuna; Romanya, ABD ve Japonya'nın da İtilaf bloğuna dâhil olmalarıyla tamamlanmıştır.

Bloklar oluştuktan sonra devletler seri hâlde birbirlerine savaş ilan etmişlerdir. Bir dünya savaşına vesile olan Arşidük Franz Ferdinand'ın

⁹⁰ Cemal Akbay, *age.*, s.39-40.

⁹¹ Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 11, Ankara, 2000, s.278.

öldürülmesiyle Avusturya, 28 Temmuz 1914 tarihinde Sırbistan'a karşı savaş ilan etmiştir. Aynı ay içerisinde Rusya'nın seferberlik ilanı üzerine 1 Ağustos 1914 tarihinde Almanya Rusya'ya savaş ilan etmiştir. İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne karşı olumsuz tutumları, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni jeopolitik konumu nedeniyle iyi bir müttefik olarak görmesi neticesinde, 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti ve Almanya arasında, Osmanlı'nın savunma anlaşması olarak gördüğü, İttifak Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma, Sadrazam Sait Halim Paşa ve Almanya'nın İstanbul Elçisi Baron von Wangenheim tarafından imzalanmıştır. Bu antlaşmanın gerçekleştiği gün Enver Paşa Başkomutanlık Vekâletine atanmış ve yine aynı gün Osmanlı Devleti seferberlik ilanında bulunmuştur. Ayrıca Dâhiliye Nezareti tarafından savaşta tamamen bitaraf olunacağı da tüm vali ve mutasarrıflıklara duyurulmuştur.⁹² Seferberlik ilanı üzerine Başkomutanlık Karargâhı kurulmuş ve ordu müfettişlikleri ordu komutanlıklarına dönüştürülmüştür. Fransa'nın seferberlik ilan etmesi üzerine, Fransa'ya Belçika üzerinden saldırmayı planlayan Almanya, Belçika'dan geçiş izni istemiş, ancak reddedilmiştir. Bunun üzerine Almanya 3 Ağustos 1914'te Belçika'ya savaş ilan etmiş, ertesi gün ise İngiltere Almanya'ya karşı savaş ilanında bulunmuştur.⁹³

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girişine ise Almanya ile gerçekleştirdiği gizli İttifak Antlaşması'ndan sonra 11 Ağustos 1914 tarihinde iki Alman savaş gemisinin Çanakkale Boğazı'ndan geçmesi olayı vesile olmuştur. 1914'ün Ekim ayı başından itibaren birçok kez Türk gemileri Karadeniz'e çıkmıştır. Enver Paşa'nın Amiral Suşon'a 22 Ekim 1914 tarihinde "Türk donanmasının Karadeniz'de deniz egemenliği sağlanmalıdır. Rus donanmasını arayınız ve nerede bulursanız hiçbir savaş açıklaması yapmadan saldırınız."⁹⁴ şeklinde verdiği emir sonrası Alman savaş gemileri ile birlikte Alman amirallerinin emrine bağlanan Osmanlı gemileri Karadeniz'e girmiş ve 29 Ekim 1914'te Rus liman kentlerine saldırıya başlamış, bunun neticesinde ise 2 Kasım 1914 tarihinde Ruslar Kafkaslardan Türk sınırına girmiştir.⁹⁵ General Ali İhsan Sabis'in anılarından aktarıldığı üzere, bu emirden Türk subaylarından birinin dahi haberi olmamıştır.⁹⁶ Enver Paşa'nın icazeti yahut emri ile

⁹² BOA, DH.ŞRF., Dosya No:44, Gömlek No:29 (Bk. Ek-4).

⁹³ Durmuş Yalçın, vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, s.71-75.

⁹⁴ Cemal Akbay, **age.**, s.356.

⁹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s.25.

⁹⁶ Bingür Sönmez, vd., **Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış**, İkarus Yayınları, İstanbul, 2008, s.55-65.

Amiral Suşon'un kumanda ettiği Türk donanması Odessa, Novorossiysk ve Svastopol'ü bombalamıştır.

Osmanlı'nın savaşa girmesiyle İttifak grubunun yükü oldukça hafiflemiş, Çanakkale Boğazı'nın Osmanlı Devleti'nce kapatılmasıyla Rusya müttefiklerinden gelen silah ve cephane yardımından mahrum kalmış ve savaş en az iki sene uzamıştır.⁹⁷ İmparatorluğun savaşta varlığı nedeniyle yeni cepheleler açılmış, İtilaf Devletleri'nin savaşma gücü kırılmış ve savaş her iki grup açısından da daha yıpratıcı bir hâle gelmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin halifelik makamını elinde bulunduruyor olması -herhangi olumlu bir etki yaratmamış olsa da- ilk başlarda İttifak Devletleri için Osmanlı'nın nüfuzlu bir müttefik olarak görülmesine sebep olmuştur.

Emperyalist devletlerin sömürgelerini arttırarak dünyadaki hâkimiyet alanlarını genişletmek için verilen Cihan Harbi, harbin sonunda galip gelenlerin dünyayı yeniden taksim ettikleri anlaşmalarla sonuçlanmıştır. Balkan Savaşları'ndan çıkması nedeniyle maddi manevi büyük bir hezimet yaşayan Osmanlı Devleti için Dünya Savaşı'nın neticesi yine korkunç bir yıkım tablosu olmuştur. Ancak Türk milleti, emperyalist devletlerin paylaşım planlarına direnen tek millet olma cesaretini göstermiş ve millî bir mücadele başlatmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Dair Harekât Planları

Söz konusu savaş bir dünya savaşı olunca aktör birden fazla düşman devlet, sahne birden fazla cephe olmuştur. Hâliyle bir cephenin kapanması, bir diğerinin açılması ve kuvvetlerin, işi biten cephelelerden açılan yeni cephelere sevkî söz konusu olmadığı için savaş Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında, eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinin kaçınılmaz olduğu öngörüldüğünde ise Birinci Dünya Harbi'ne dair çeşitli planlar tasarlanmış, savaşın gidişatına uygun olarak revize edilmiş yahut yeni planlar yapılmıştır.

Savaş öncesinde gerek Türk Genelkurmayı gerekse Almanlar için en kritik bölge Boğazlar olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti, 7 Haziran 1914 tarihinde ilk harekât planını hazırlatmıştır. Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emri ve icazeti ile Genelkurmay 1. Yarbaşkanı Bronsart von Schellendorf tarafından hazırlanan ilk sefer planı, Osmanlı ordusunun Rusya ve Balkan Devletleriyle tek başına mücadele edeceği varsayımı üzerine

⁹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s.8.

hazırlanmıştır. Bu bağlamda, İstanbul ve Boğazların Trakya'dan savunulması mantıklı görülse de Osmanlı ordusunun seferberlik ve yığınak hazırlıklarının bir an önce halledilemeyeceği de göz önünde bulundurularak, yığının Çatalca Müstahkem Mevkisinin gerisine konuşlandırılması uygun görülmüştür. Bu sırada da demiryollarının arttırılmasına karar verilmiştir.⁹⁸ Plandan anlaşıldığı üzere, kesin sonucun İstanbul çevresinden alınacağına inanılmıştır. Bronsart İstanbul'un Anadolu'yla iletişimini kesmemek koşuluyla ikinci derece bölgeleri gözden çıkartmıştır. Bu plan doğrultusunda Osmanlı Ordusunun çok büyük bir kısmının İstanbul bölgesinde toplanmasına karar verilmiştir. Plan, 38 tümendenden oluşan 13 kolordunun İstanbul bölgesinde toplanması ve gerçekleşme imkânı olmayan bir şekilde, Hicaz ve Yemen'deki kuvvetlerin de İstanbul ve Boğazlar bölgesine getirilmesi şeklindedir. Bu plandan anlaşıldığı üzere Erzurum kalesi gözden çıkarılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin diğer sınırlarının da 250.000 kişilik jandarma birlikleri ile doğudaki ihtiyat ve sınır birlikleri muhafaza etmesi düşünülmüştür. Ancak, Birinci Dünya Savaşı başlayıp, Osmanlı- Alman İttifak Antlaşması'nın imzalanması üzerine, yeni bir harekât planı tasarlanması gerekmiştir. Fevzi Çakmak'ın "1 Numaralı Proje" olarak bahsettiği harekât planı 20 Ağustos 1914 tarihinde hazırlanmıştır. Bu plan harp döneminin ilk planıdır. Planın ana hatları şöyledir: Öncelikle Rus donanmasına baskın yapılacak, cihat ilan edilecek ve Rus ordusu Kafkaslarda durdurulacaktır. 8. Kolordu 12. Kolordu ile birleşerek Mısır'a saldırarak, Bulgaristan'ın Almanya ile ittifak etmesi durumunda Osmanlı ordusu Sırbistan, Romanya ve Yunanistan aleyhine hareket edecek, deniz hâkimiyeti sağlandığı takdirde Odessa'ya çıkartma yapılacaktır. Ayrıca Romanya ve Bulgaristan Türk ordusuyla birlikte hareket eder ve o sırada Alman ve Avusturya orduları Rusya içlerine ilerlemeyi başarırsa Türkler de Rusya'nın güneyine taarruzda bulunacaklardır. Görüldüğü üzere bu planda bir önceki plandan farklı olarak öncelik Ruslara karşı girişilecek taarruza verilmiştir. Ancak Odessa çıkartmasının şaibeli görünmesi, Sırbistan'ın yıkılmaması ve Bulgaristan'ın tarafsızlığı üzerine, Bir Numaralı Proje olarak bilinen harekât planında 24 Ağustos 1914 tarihinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. 10'uncu Kolordu Karadeniz kıyısına getirilmiş ve Genel Karargâhın emrine verilmiş, 9'uncu ve 11'inci kolordular ile 38'inci Tümen hariç 13'üncü Kolordu Doğu Cephesi'ne istiflenecektir. 3'üncü Ordu, bu üç kolordunun yanı sıra bir aşiret süvari birliği, dört aşiret süvari tümeni, bir aşiret süvari tugayı ve jandarma ve

⁹⁸ Cemal Akbay, *age.*, s.159.

sınır birliklerinden oluşan bir süvari kolordusundan oluşmaktaydı. Süvarilerin amacı ise Erzurum Kalesini korumak ve emir gelmez ise taarruza geçmemek şeklinde belirlenmişti.⁹⁹

Savaşın bloklara yeni devletlerin katılması sonrasında birinci plandan vazgeçilerek, Genelkurmay 2'nci Yarbaşkanı Hafız Hakkı Bey tarafından 4 Eylül 1914 tarihinde yeni bir sefer planı hazırlamıştır. Bu plan Osmanlı Devleti'nin savaş başladıktan sonraki ikinci planıdır. Yeni durumda İngiltere, Fransa, Rusya, Yunanistan ve Sırbistan aynı tarafta olup, Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan'a karşı savaşmaktadır. Hafız Hakkı Bey'in planının Osmanlı Devleti'ne yüklediği genel görev Bulgaristan'a yardım etmek, Boğazlar ve İstanbul'u deniz ve kara kuvvetleri ile korumaktır.¹⁰⁰ Yedi kolordunun Kafkasya'da konuşlandırılacağı plan şu şekildedir: 13'üncü Kolordu, Van Jandarma Tümeni ve aşiret birlikleri Azerbaycan'dan Kafkasya'nın güneyine ve oradan Karabağ'a geçecektir. 38'inci Tümen ve bedevi aşiretleri Irak'a gidecek, Irak kontrol altına alındıktan sonra İran'da İngiliz ve Ruslarla savaşarak Afganistan ve Hindistan'a yürünecektir. 9'uncu Kolordu Çoruh vadisinden Ardahan'a ilerleyecektir. Beş kolordumuz Batum ve Gürcistan'ın Poti kentine çıkarak Kafkasya'yı alacaktır. 12'nci ve 8'inci Kolordular Mısır'a taarruz edecektir. Bir Kolordumuz İngiliz ve Fransızlara karşı Çanakale'yi müdafaa edecektir. İki Kolordumuz ise Bulgarlara Sırbistan'a olası bir saldırısında yardım ederken, Yunanistan ve Romanya'ya karşı da hazır durumda olacaktır. Ancak Almanlar Marne'da, Avusturya ve Sırbistan'da yenilgiye uğramış ve yeni bir plana ihtiyaç duyulmuştur.

Hafız Hakkı Paşa tarafından hazırlanan 21 Ekim 1914 tarihli üçüncü plana göre sekiz Kolordu İstanbul bölgesine yığılacaktır. Amaç gelişen olaylara istinaden İstanbul ve Boğazlarda güçlü olmak, Kafkaslarda ise taarruz değil savunma hattı oluşturmaktır.¹⁰¹ Çünkü kış şartları nedeniyle ne iase ne de eğitim anlamında hazır olmayan bir ordunun Kafkaslarda başarılı olma imkânı yoktur. 1914'ün Eylül ayı içerisinde Osmanlı donanmasının birinci komutanı olarak atanan Amiral Suşon (Souchon)'un donanmayı açık denizde eğitmek bahanesiyle Karadeniz'den Ruslara karşı atağa geçirme isteği çoğu kez durdurulmuşsa da Ekim ayı başından itibaren birçok kez Türk gemileri Karadeniz'e çıkmış ve bilindiği üzere Osmanlı Devleti fiilen savaşa

⁹⁹ Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.6,8,11; Cemal Akbay, *age.*, s.161,162.

¹⁰⁰ Cemal Akbay, *age.*, s.163,164.

¹⁰¹ Cemal Akbay, *age.*, s.165; Mareşal Fevzi Çakmak, *age.*, s.14-17.

girmiştir. Savaş esnasında çok kez harekât planları değiştirilmiş, savaşın harekât planları dâhilinde olmayan bölgelere sıçramasıyla savaş sürecinde yeni planlar oluşturulmuştur.

3. Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Kuvvetlerinin Savaştığı Cepheler

3.1. Kafkas Cephesi

Yukarıda kısaca değinilen Karadeniz olayı neticesinde Osmanlı Devleti'nin açtığı ilk cephe Kafkas Cephesi olmuştur. Cephe, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın kararıyla açılan bir taarruz cephesidir. Kafkas Cephesi oldukça geniş bir cephe olup, cephenin harekât alanı kuzeyde Kafkas Dağları ve Karadeniz, güneyde Azerbaycan'ın güneyi ve Van Gölü'nün güneyi-Mardin-Urca Çizgisi, doğuda Hazar Denizi ve batıda Fırat Nehri-Malatya-Sivas-Samsun şeklinde çizilen çerçeve içerisindeki sahadır. Görüldüğü üzere bölge, oldukça dağlık olması nedeniyle coğrafi koşulları ve iklimi ile de askerî harekâta elverişli değildir.¹⁰²

Doğu sınırının güvenliği bakımından oldukça önemli olan Kafkas Cephesi Türk-Rus çarpışmalarına sahne olan cephedir. Kafkas Cephesi, askeri çarpışmaların ötesinde, gerek Ruslar gerekse Osmanlılar açısından büyük ideallerin ve hatta gerçekleşmesi pekte mümkün olmayan büyük hayallerin çarpıştığı bir cephedir. Rusya, sıcak denizlere inerek bir dünya imparatorluğu olmak ve dünya ticareti açısından oldukça mühim birer nokta olan Boğazlara tek başına hâkim olmak şeklindeki emelleri uğrunda Balkanlarda Slav kökenli milletleri Panslavizm ideali doğrultusunda güdülemiş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparmıştır. Ancak bu kışkırtma sonucunda bağımsızlığını kazanan Balkan Devletleri Rusya'nın görünmez hegemonyasından kurtularak büyük Avrupa devletlerinin etkisine girmişlerdir. Bu durumda Rusya kendi planlarını kendisi baltalamış ve sıcak denizlere inme politikasının önünü kapatmıştır.¹⁰³ Bundan sonra ise Rusya için emellerine ulaşacağı tek yol Kafkaslar olmuştur. Türk-Rus savaşlarında Kars, Ardahan ve Batum'u alarak Anadolu'ya bu denli yaklaşan Rusya için Birinci Dünya Savaşı içerisinde Almanya ile ittifak kuran Osmanlı donanmasının Karadeniz baskını olarak bilinen saldırısı biçilmiş kaftandır. Enver Paşa'nın savaşa girmekteki ısrarının sebebi ise Kafkasya'da hâkimiyet sağlayarak Orta Asya Türklerine ulaşmak,

¹⁰² Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi'nin 1. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Divan Yayıncılık, Ankara, 1999, s.1.

¹⁰³ Selçuk Ural, "1914-15 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askerî Olayların Türk Basınındaki Yankıları", *Atatürk Dergisi*, Sayı 4, Cilt 4, Erzurum, 2005, s.65,66.

hatta Hindistan'a doğru ilerlemek,¹⁰⁴ 1878'de kaybedilen Kars, Ardahan ve Batum'u geri almak ve böylelikle Panislamizm ve Panturanizm ideallerini gerçekleştirmektir. Taraflar arasında çatışma 1 Kasım 1914 tarihinde başlamıştır. Hasankale'den Sarıkamış'a doğru yol alan Osmanlı ordusu, Köprüköy ve Azap'ta Rus birlikleri ile karşılaşmıştır. 3'üncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın niyeti, Erzurum'a varması birkaç haftayı bulacak olan 10'uncu Kolordu gelene kadar düşmanı oyalamaktır.¹⁰⁵ 3'üncü Ordu Enver Paşa'nın emri üzerine 3 Kasım 1914'te Köprüköy'e taarruza başlamış ve düşmanı Köprüköy sırtlarından püskürtmeyi başarmıştır. Bu başarıyla rağmen 3'üncü Ordu, Erkân-ı Harbiye Reisi Guse'nin baskısıyla Erzurum'a çekilmiştir. Oysa 9'uncu Kolordu Erkân-ı Harbiye'sinden Miralay Şerif Bey'in Köprüköy Muharebesiyle ilgili düşüncesi Rus kuvvetlerinin burada etkisiz hâle getirilmesi ve Osmanlı kuvvetleri üstün durumdayken bu işin kökten çözülebileceği şeklinde olmuştur. Çekilme kararı Türk Erkân-ı Harbiyesi'yle Guse arasında da gerginlik yaratmış ve 11'inci Kolordu Kumandanı Galip Paşa görevinden istifa etmiştir.¹⁰⁶

Neticede 11'inci ve 9'uncu kolordular ve süvarilerin de yardımıyla, hezimete uğratılan Rus kuvvetleri 18 Kasım 1914 tarihinde Azap bölgesine çekilmişlerdir. Bunun üzerine 3'üncü Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Guse tarafından Aras Irmağı'nın kuzeyine bir yarma harekâtı tasarlanmış, fakat bu harekât planı gerçekleşmemiştir. Ancak yine de Rus cephesine 10 kilometre kadar girilebilmiştir. Ancak Hasan İzzet Paşa, ordunun iki kanattan kuşatılması konusundaki endişeleri nedeniyle harekâtı bu noktada durdurmuştur. Köprüköy ve Azap muharebelerine katılamamış olan 10'uncu Kolordu'nun Komutanı Ziya Paşa, 7 Aralık 1914 tarihinde Sarıkamış harekâtı için isteksiz bulunduğu gerekçesiyle görevden alınmış ve yerine Genelkurmay İkinci Başkan Yardımcısı Hafız Hakkı Bey getirilmiştir. Köprüköy ve Azap muharebelerinde kazanılan başarı neticesinde, kasım ayının sonlarına doğru, Enver Paşa, Kars'tan düşman bölgesine girilmesine karar vermiştir. 27 Kasım 1914 tarihinde Hafız Hakkı Paşa incelemelerde bulunmak için Erzurum'a gelmiş, ardında 14 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa Erzurum'a teşrif etmiştir. Enver Paşa'nın bu kararı, Harp Akademisi'nden hocası olan Hasan İzzet Paşa'yı şaşkınlığa uğratmıştır.¹⁰⁷ Her türlü yetersizliğin ötesinde, kış şartları

¹⁰⁴ Durmuş Yalçın, vd., *age.*, s.82.

¹⁰⁵ Maurice Larcher, *Büyük Dünya Savaşı'nda Türk Cepheleleri 1- Kafkas Cephesi*, Çev. Can Kapyalı, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010, s.45,66,67.

¹⁰⁶ Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s.182-188.

¹⁰⁷ Bingür Sönmez, vd., *age.*, s.107-116.

nedeniyle başarı sağlanamayacağı düşüncesinde olan Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa'yla ters düşerek 18 Aralık 1914 tarihinde görevinden istifa etmiştir.

Olaylar bu şekilde ilerlerken Türk ordusunun en az İtilaf kuvvetleri kadar tehlikeli bir düşmanı daha olmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesinde can almaya başlayan tifo ve tifüs cephelerdeki savaş gibi Osmanlı nüfusuna kast etmiştir. Erzurum'da savaşın başlangıcından önce pek az rastlanan tifüs savaş ile birlikte hızla yayılmıştır.¹⁰⁸ Sarıkamış harekâtı, Hasan İzzet Paşa'nın istifası üzerine 3'üncü Ordu'nun başına bizzat kendisi geçen Enver Paşa tarafından yönetilmiştir. Enver Paşa 22 Aralık 1914'te 9'uncu Kolordu'nun başına geçmiş ve harekât başlamıştır. Harekât planına göre sağ kanatta 11'inci Kolordu konuşlanacaktır. Merkezde 9'uncu Kolordu Sarıkamış geçidi bölgesinde taarruza geçecektir. Harekâtın mühim kısmı olan çevirme işlemi ise 10'uncu Kolordu tarafından Sarıkamış dağları, Bardız yaylası ve Oltu üzerinden Allahuekber dağları aşılarak yapılacaktır.¹⁰⁹ Bu sırada Ruslar Sarıkamış harekât planından haberdar olmayıp, Oltu Müfrezesi İd köyünde 15.000 kişilik bir kuvvete sahiptir. Ruslar, Türk taarruzunun başladığını, 7 Aralık 1914 tarihinde Oltu Müfrezesi Komutanı General Istomin'in General Berhman'a gönderdiği telgraf ile öğrenmiştir. Derhâl Oltu Müfrezesi'nin takviyesi kararı alınmışsa da bölgeye gönderilmek üzere yola çıkan Türkistan Avcı Tugayı kış şartları nedeniyle 9 Aralık 1914'te geri dönmüş, Oltu Müfrezesi Komutanı General Istomin'in kuvvetleriyse Narman'a, 11 Aralıkta ise Penkay'a çekilmek zorunda kalmıştır. Kafkas Ordusu Başkumandanı General Graf Voronsov Daşkov Sarıkamış Müfrezesi Komutanlığı'na General Mişlayevski'yi tayin etmiş ve Mişlayevski Sarıkamış ve Oltu'daki tüm birlikleri kendi emrinde toplamıştır. 23 Aralık 1914'te 10'uncu Kolordu Rusları Oltu'nun doğusuna püskürtmüştür. Harekât başarıyla başlamışsa da, 10'uncu Kolordu'nun farklı bölgelerinden ilerleyen 31 ve 32'nci tümenleri, sis çökmesi sonrasında birbirlerini düşman sanarak çarpışmış ve ciddi kayıplar verilmiştir. Enver Paşa verdiği emirle 10'uncu Kolordu'nun Sarıkamış-Kars bölgesinde Rusların yolunu kesmesini istemiş, 9'uncu Kolordu'ya da iki tümeni ile Sarıkamış'ta müdafaa için konuşlanması emri vermiştir. Ancak Oltu'dan Bardız'a, Bardız'dan Sarıkamış'a doğru ilerlenmesi şeklinde belirlenen harekât planı, Hafız Hakkı Paşa tarafından Oltu'dan Şenkaya'ya, Şenkaya'dan Kosor'a, Kosar'dan Sarıkamış'a arkadan girecek şekilde Beyköy'e ilerlenmesi şeklinde değiştirilmiş ve 10'uncu Kolordu, Allahuekber

¹⁰⁸ Ramazan Balcı, **Sarıkamış Yolun Sonu**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s.154,155,157.

¹⁰⁹ Şevket Süreyya Aydemir, **a.ge.**, s.136.

dağlarına sürüklenmiştir. 2.500-3.000 metre yükseklikte olan Allahuekber dağlarını, çetin kış mevsiminde geçmenin imkânsızlığı nedeniyle Doğu Cephesi'nin en büyük dramı da bu dağlarda başlamıştır. Günler geçtikçe tabur mevcutları 100-150'ye düşmüştür. 10'uncu Kolordu'nun 29'uncu Tümen'i Sarıkamış yolundan, 17'nci Tümeni de Sarıkamış yolunun kuzeyinden taarruza geçmiş ve kuvvetlerden bir daha haber alınamamıştır. 10'uncu Kolordu'nun 17'nci Tümen'inden geriye yalnızca 300 kişi kalmıştır. 9'uncu ve 11'inci kolordular ise henüz Sarıkamış bölgesinden 40-50 kilometre uzakta olup, bölgeye varıncaya kadar onların da mevcutları bir hayli azalmıştır.¹¹⁰ 9'uncu Kolordu'nun İhsan Paşa komutasındaki birlikleri ise, İhsan Paşa'nın 25 Aralık akşamı, akşam vakti bir harekât olmayacağı şeklindeki düşüncesi sebebiyle Kızılkilise'de dinlenmeye çekilmiş ve harekât başarısız olmuştur. Sarıkamış bölgesine ulaşabilen Türk birlikler ise 4 Ocak 1915 tarihinde yenilerek geri çekilmişlerdir. 11'inci Kolordu ve ciddi anlamda kayıp veren diğer kolordulardan Hasankale'ye ulaşabilenlerin sayısı oldukça azdır. Ne yazık ki hayatını kaybedenlerin çoğu canını soğuga teslim etmiş, bir kısmı yaralanmış, bir kısmı esir düşmüş, çok büyük bir kısmı da şehit olmuştur.¹¹¹ Enver Paşa, 8 Ocak 1915 tarihinde askerlerini tebrik ve onlara teşekkür ederek, 3'üncü Ordu Komutanlığı görevini bıraktığını bildirmiş ve bölgeden ayrılmıştır. Yerini Hafız Hakkı Paşa'ya bırakmış ve 10'uncu Kolordu Komutanlığı görevine de Süvari Albayı Yusuf İzzet'i atamıştır.¹¹² Ancak Hafız Hakkı Paşa 1915 yılı Şubat ayında tifüs sebebiyle hayatını kaybetmiştir.

Ruslar 1915 yılı baharında Van, Bitlis ve Muş'u işgal etmişlerdir. Aynı yılın sonbaharında harekât duraklamış, Ruslar cepheye yeni birlikler konuşlandırarak taarruz hazırlıklarında bulunmuşlardır.¹¹³ Rusların çevirme planlarına Sağ Kanat Harekâtı ile karşılık vermeye çalışan Türk kuvvetlerinin amacı Ermeni harekâtını ve Rus ilerlemesini durdurmak olup, taraflar arasında Malazgirt ve Tortum gibi pek çok muharebe gerçekleşmiştir.¹¹⁴ Düşman, 1916 baharında Doğu Karadeniz'den taarruza geçerek Erzurum ve Erzincan'ı almış, Temmuz ayında Trabzon da işgal edilmiştir. Nihayet Mustafa Kemal liderliğindeki 16'ncı Kolordu'nun 6 Ağustos 1916 tarihli

¹¹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *age.*, s.140-143.

¹¹¹ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.60-62.

¹¹² Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!- Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s.86.

¹¹³ Levent Ünal, "Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi'nin Bilinmeyen Kahramanlık Öyküsü: Bayburt ve Çevresinde Gerçekleşen Muharebeler", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* (Aynı Sayısı), s.7.

¹¹⁴ Mareşal Fevzi Çakmak, *age.*, s.85-95.

taarruzuyla Muş ve Bitlis kurtarılmıştır. 1917 Mart ayında Rusya'da yaşanan ihtilâl sonucu Ruslar kendi iç meseleleriyle meşgul olmak durumunda kalmış ve savaştan çekilmişlerse de savaş boyunca katliamlarıyla bölge halkının huzurunu bozan Ermeni taburları varlık göstermeye devam etmiştir. Rusların bıraktığı silah ve mühimmatları alan Ermeniler Türkler karşısında cephe hattı kurmuştur.¹¹⁵ Bundan sonraki çatışmalar da yoğunlukla Ermeni kuvvetleri ile gerçekleşmiştir. 1918 Mart ayında Kazım Karabekir komutasındaki birlikler Erzurum ve Erzincan'ı geri almayı başarmıştır.¹¹⁶ Özetle Türklerin 1918 yılında Kafkas Cephesi'nde gerçekleştirdiği ileri harekâtla, 1914-1916 tarihleri arasında Rusların işgal ettikleri topraklar geri alınmış; 1877-78 Türk-Rus sınırına dönülmüş; ardından da Nisan ayında Ardahan, Kars ve Batum yeniden Türk topraklarına dâhil edilmiştir. İlerleyen dönemde Hazar Denizi'nin batı sahillerine ulaşılmış; son olarak da Türk kuvvetleri Hazar Denizi sahilinden yeniden 1877-78 Türk- Rus sınırına çekilmiştir.¹¹⁷ 3 Mart 1918 tarihinde ise Brest-Litovsk Antlaşması imzalanarak bölgedeki Rus işgali son bulmuştur.

3.2. Çanakkale Cephesi

Kuşkusuz Türk tarihinin geleceğini değiştiren bir liderin parlaması ve dört yıl süren dünya savaşında Türk gücünün tüm dünyaya kanıtlanması açısından en önemli cephe Çanakkale Cephesi olmuştur. Ülkenin dört bir yanında her koşul ve durumda cesurca savaşan kahraman Türk askerleri, Çanakkale Cephesi'nde, Mustafa Kemal'in eşsiz zekâsı ve liderliği sayesinde gerçek bir kahramanlık destanı yazmışlardır.

Çanakkale Cephesi İngilizler tarafından açılmışsa da Osmanlı Devleti açısından yalnızca bir savunma değil aynı zamanda bir taarruz cephesi de olmuştur. Cephenin açılması stratejik ve jeopolitik durumu nedeniyle henüz savaş başlamadan önce tasarlanmıştır. Karadeniz baskını üzerine Osmanlı Devleti'nin de savaşa girmesiyle, İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale Cephesi'nin açılması planını gerçekleştirmek niyetiyle, 3 Kasım 1914 tarihinde ilk adımı atarak Çanakkale Boğazı'na dayanmıştır.

Osmanlı Devleti, bu denli vahim durumda olan Boğazların gerek kendi güvenlikleri gerek savaşın gidişatı açısından Boğazların oldukça önemli olduğu bilinmekte idi. Keza savaş öncesi geliştirilen 7 Haziran 1914 tarihli

¹¹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *age.*, s.373.

¹¹⁶ Durmuş Yalçın, vd., *age.*, s.84.

¹¹⁷ Levent Ünal, *agm.*, s.18.

harekât planı da bu duruma kanıt teşkil etmektedir. Neticede Karadeniz olayı sonrası Kafkas Cephesi'nin açılmasıyla Ruslar üstün konumda olsa da yıpranma artmıştır. İtilaf Devletleri'nin planına göre Çanakkale Cephesi'nde elde edilecek başarıyla hem Rusya'ya yardım gönderilecek hem de Osmanlı kuvvetlerinin bir kısmı Kafkas Cephesinden Çanakkale Cephesine çekilmek zorunda kalacaktır. Üstelik iase açısından Almanlardan henüz gerçek bir yardım göremeyen ve Kafkaslarda gücü hızla eriyen Osmanlı Devleti İtilaf Devletleri'nin donanması karşısında direnecek güçte de değildir.¹¹⁸

Çanakkale Cephesi'nin savunması 1'inci Ordu'nun görev alanına girmektedir. 8 Kasım 1914 tarihinde hazırlanan harekât planına göre, Boğaz dört bölgeye ayrılmıştır. Giriş Bölgesi adını alan birinci bölgede Yenişehir ve Seddülbahr tabyalarının savunulması; Obüs Bölgesi adı verilen ikinci bölgede Erenköy Koyu'nun savunulması; kendi içinde Havuzlar-Soğanlı ve Kepez olarak ikiye ayrılmış olan üçüncü bölgede mayın hatlarının korunması kararlaştırılmıştır. Kilitbahir Grubu olarak adlandırılmış olan dördüncü bölge kuvvetlerine ise düşmanın Marmara Denizi'ne girmesini önleyecek şekilde Anadolu Hamidiye Tabyası ve Kilitbahir tabyalar grubu olarak ikiye ayrılmıştır.¹¹⁹

5 Kasım 1914'te İngiltere ve Fransa tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan edilmiş ve 19 Şubat 1915'te Türk tabyalarının bombalanmasıyla Çanakkale Cephesi'nde savaş başlamıştır. İtilaf Devletleri'nin Boğazlardan tüm donanma takım hâlinde geçmek şeklindeki 17 Mart 1915 tarihli planına karşın, 17 Mart gecesi Nusret Mayın Gemisi, Karanlık Liman bölgesini mayınlamış ve çevre kara parçalarına da güçlü topçu bataryaları yerleştirilmiştir. 18 Mart 1914 tarihinde öğleden önce düşman donanması Çanakkale bataryalarına ateş açmıştır.¹²⁰ Fransızlar tarafından Anadolu yakası, İngilizler tarafından Rumeli tarafı bombardımana tutulmuş, Türk kuvvetler 8 saatlik bir saldırıyla maruz kalmışsa da 3 düşman gemisi batırılmış,¹²¹ İtilaf Devletleri'nin taarruzundan haberdar olmayan ve dolayısıyla hiçbir hazırlığı olmayan Türk ordusu, 18 Mart 1915 tarihinde düşmana karşı başarı sağlamıştır. Böylece İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener'ın bu cephede kara kuvvetlerine ihtiyaç olmayacağına dair tezi çürümüştür. Yenilgi üzerine İngiliz Bahriye Nazırı Churchill de

¹¹⁸ Durmuş Yalçın, vd., *age.*, s.88.

¹¹⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi (Haziran 1914- Nisan 1915), Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Cilt 5, Kısım 1, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s.45,46.

¹²⁰ *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri-I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.46.

¹²¹ *BOA.*, DH.EUM. 3.Sb, Dosya No:4, Gömlek No:37.

ordunun yardımı olmaksızın başarı sağlanamayacağını kabul etmiştir.

General Hamilton Gelibolu'nun işgaline karar vererek yeni bir harekât planı tasarlamıştır. Plana istinaden 28 Mart'ta 1'inci ve 2'inci Anzak tümenlerinden oluşan Anzak Kolordusu, Fransız Doğu Seferi Kuvvetleri ve 29'uncu İngiliz Tümeni Mısır'da toplanmış, böylece Akdeniz Seferi Kuvvetlerinin sayısı artmıştır.¹²² Bu sırada Türk cephesinde 5.Ordu kurularak, Enver Paşa'nın 24 Mart 1915 tarihli teklifi üzerine ordunun başına Liman von Sanders getirilmiştir.¹²³ İtilaf Devletleri, 25 Nisan 1915 tarihinde çıkartmaya başlamış, Arıburnu ile Kabatepe arasındaki sırtı işgal etmiştir.¹²⁴ Fransız müfrezesi Boğaz'ın girişindeki Kumkale Köyü ve tabyasını istila etmek görevini üstlenmiştir.¹²⁵ İngilizlerin 29'uncu Tümeni 12 piyade taburu ile Seddülbahir bölgesine, Anzak kuvvetleri ise Arıburnu'na çıkmıştır. 19'uncu Tümen Kumandanı Yarbay Mustafa Kemal, 57. Piyade Alayı'nı bir topçu bataryası ile destekleyerek Arıburnu'na taarruz kararı almış ve 27'nci Alayın büyük bir kısmını da güneyden taarruza sevk etmiştir.¹²⁶ Böylece İtilaf kuvvetleri Kanlısirt ve Yüksekirts hattına çekilmek durumunda kalmıştır. Türk kuvvetlerince girişilen karşı taarruz harekâtı başarıya ulaşmıştır.

Bu sıralarda Temmuz ortasından Ağustos başına kadar 5'inci Ordu'nun aldığı yeni düzene göre ordu Asya Grubu, Güney Grubu, Kuzey Grubu, Anafarta Bölge Komutanlığı, Tayfur Bölge Komutanlığı ve Saros Grubu olarak bölümlere ayrılmıştır. 28 Nisan 1915'te birincisi, 6 Mayıs 1915'te ikincisi gerçekleşen Kirte (Kirit) Savaşları'nda Türk kuvvetleri İtilaf kuvvetlerini durdurmayı başarmıştır. Kirte savaşlarında gerçek bir zafer söz konusu olmasa da cephede girişilen diğer hazırlıksız taarruzlara kıyasla Seddülbahr cephesinde İtilaf kuvvetlerinin ilerlemesinin durdurulması ve hareket kabiliyetlerinin daraltılması sağlanmıştır.¹²⁷

Alman Binaşı Erich R. Prigge'nin anılarında ifade ettiği üzere İtilaf kuvvetleri de gördükleri kadar güçlü olmadıklarından, bundan sonra savaş

¹²² Şükrü Erkal, **Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-Ocak 1916)**, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s.59,63,64.

¹²³ Liman von Sanders, **age.**, s.87.

¹²⁴ Sermet Atacanlı, **Arıburnu'nun İlk Müdafaası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.157.

¹²⁵ Charles F. Roux, **Bir Fransız Subayının Günlüğünden Çanakkale Savaşları'nın Perde Arkası-Çanakkale'de Ne Oldu?**, Yay. Haz. Burhan Sayılır, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007, s.45.

¹²⁶ Cemalettin Taşkiran, **Ana Ben Ölmedim- 1.Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.22.

¹²⁷ Şükrü Erkal, **age.**, s.120.

1915 yılı Mayıs ayının 19'una kadar mevzi savaşları olarak devam etmiştir.¹²⁸ Enver Paşa ve Liman von Sanders'in Arıburnu'nda taarruza geçerek İngilizlerin denize dökülmesi şeklindeki planları doğrultusunda 19 Mayıs'ta Arıburnu'nda düşmana karşı sert bir taarruza girişilmiş, ancak taarruz yine bir mevzi savaşına dönüşmüş ve kesin sonuç alınamamıştır. Sonuçsuz kalan 19 Mayıs taarruzu sonrası gerçekleşen Üçüncü Kirte Savaşı'nda da İtilaf Devletleri, önceki Kirte Savaşları'nda da güttükleri Seddülbahr çıkartmasıyla Alçıtepe'yi ele geçirip Boğaz tabyalarını düşürme amacına ulaşamamışlardır.¹²⁹

Sonuç alınamayan çatışmaları neticelendirmek adına 1915 yılının Ağustos ayında General Hamilton, Arıburnu ile Sulva Koyu'nun kuzeyi arasında Gelibolu sahiline yeni bir çıkartma planlamıştır.¹³⁰ Düşman kuvvetleri Seddülbahr'de Güney Grubu ve Arıburnu Gruplarına soldan taarruza geçmiştir.¹³¹ Ancak İtilaf kuvvetleri Anafartalar'a doğru ilerlerken Yarbay Mustafa Kemal'in birlikleri tarafından Conkbayırı'nda durdurulmuştur. Mustafa Kemal'in kendi kumandasındaki birliklere "Ben size taarruzu değil, ölmeyi emrediyorum."¹³² şeklindeki emri Türklere Çanakkale'de Birinci Anafartalar zaferini kazandırmıştır. Ancak kuvvetleri tazeleyen İtilaf kuvvetleri 18 Ağustos günü karaya çıkmaya başlamıştır.¹³³ 21 Ağustos 1915 tarihinde İkinci Anafartalar Savaşı başlamışsa da yine bir mevzi savaşı şeklini almış ve Çanakkale'de Türk kuvvetlerini yenemeyeceğini anlayan İtilaf Devletleri, kuvvetlerini geri çekmiştir. 1915 yılının 19-20 Aralık tarihlerinde Anafartalar ve Arıburnu, 1916'nın 8-9 Ocak tarihlerinde Seddülbahr İtilaf kuvvetlerinden arınmış, Çanakkale Savaşları zaferle onurlanmıştır.¹³⁴ Neticede sahile yapılan çıkartma ve taarruz girişimlerinden birkaçı başarılı olmuş ve bu durum İtilaf kuvvetlerine güç vermişse de Ağustos taarruzu tamamen kusurlu olup, Türk gücü ve becerisi hesaba katılmamıştır.¹³⁵

¹²⁸ Erich R. Prigge, **Liman von Sanders Paşa'nın Emir Subayı Binbaşı Erich R. Prigge'nin Çanakkale Savaşı Günlüğü**, Çev. ve Haz. Bülent Erdemoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.102.

¹²⁹ Şükrü Erkal, *age.*, s.88,135.

¹³⁰ Liman von Sander, *age.*, s.119.

¹³¹ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri-I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.214-215.

¹³² Suat İlhan, *age.*, s.75.

¹³³ Stephen Chambers, **Anafartalar-Ağustos Taarruzu**, Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.194.

¹³⁴ T.C. Milli Savunma Bakanlığı, **Osmanlı Ordu Teşkilatı**, Yay. Haz. Cengiz Eroğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.105.

¹³⁵ Stephen Chambers, *age.*, s.257.

3.3. Irak-İran Cephesi

Jeopolitik ve stratejik açıdan oldukça önemli bir coğrafyaya sahip olan Irak, Şam çölü ve İran sınırı arasında kalan 200 kilometre ve Basra körfezinden kuzeybatıya doğru 700 kilometrelik alanı kapsayan bir bölgedir. Ülke kuzeyden güneye ve doğudan batıya doğru alçalmaktadır. Kuzey ve kuzeydoğu kısımları dağlık olup, güney ve güneybatı kısımları çöldür. Bölgenin orta ve güney kısımları ise Fırat ve Dicle nehirlerinden dolayı çöküntü şeklindedir.¹³⁶ Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya ile birlikte gireceği su götürmez bir hâl alınca, İngilizler Hint deniz yolunun güvenliğini sağlamak ve Abadan'daki petrol tesislerini korumak amacıyla 23 Ekim 1914 tarihinde Bahreyn adasına asker çıkartmıştır.¹³⁷ İngilizlerin Irak bölgesini işgal etmekteki bir diğer amacı da buradan hareket ederek müttefik Rusya ile birleşmektir. Ancak Türk Genelkurmayının Irak'la ilgili savaş öncesinde hazırlanmış bir harekât planı yoktur.¹³⁸ Irak Cephesi'nin Türk Genelkurmayı tarafından ihmal edilme sebebi bölgede bir hareket beklenmemesinden kaynaklanmıştır.¹³⁹ Ayrıca Osmanlı Hükûmeti bölgedeki Arap kabilelerine güven duymaktaydı. Bu nedenle barış döneminde Osmanlı Devleti'nin bölgede yalnızca 2 kolordusu bulunmakta olup, Türk kuvvetlerinin büyük bir kısmı Bulgar ve Yunan kuvvetlerine karşı Trakya ve İstanbul bölgesinde konuşlanmıştır.¹⁴⁰ Ancak Almanların ve Enver Paşa'nın İran'da ve özellikle Hindistan'daki Müslümanları Ruslara ve İngilizlere karşı ayaklandırmak şeklinde bir planları olmuştur. Harekât, İran'da taarruza geçilmesi, Irak'ta Dicle ve Fırat cephelerinde ise İngilizlere karşı savunmada kalınması şeklinde planlanmıştır.¹⁴¹ 1914 Ağustos'undan beri tasarlanan İran girişimlerine Kut'ül Amare'nin kaybedilişine kadar başlanamamıştır. 1916 yılında ise 6'ncı Ordu İran Cephesi'nde pek çok muharebe gerçekleştirilmiştir. Osmanlı kuvvetleri Irak Cephesi'nde İngilizlerle, İran Cephesi'nde ise Ruslarla mücadele etmiştir.

6 Kasım 1914 tarihinde İngiliz kuvvetleri ŞattülArab önündeki Fav

¹³⁶ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesi'nde Türk- İngiliz Mücadelesi", <https://istihbaratveanaliz.files.wordpress.com/2016/05/kut-zaferi-dr-z-te3bcrkmen-1.pdf>, 06.01.2017, s.387,388.

¹³⁷ Cemalettin Taşkıran, *age.*, s.36.

¹³⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi (1914-1918)**, Cilt 3, Kısım 1, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s.58.

¹³⁹ Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 7, Cilt 4, Ankara, 2010, s.135.

¹⁴⁰ Edward J Erickson, **I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu- Çanakkale, Kut'ül Amare ve Filistin Cepheleleri**, Çev. Kerim Bağnaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.105.

¹⁴¹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi (1914-1918)**, Cilt 3, Kısım 2, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.41.

bölgesine asker çıkartmıştır.¹⁴² İngiliz kuvvetleri 14-15 Kasım 1914'te Seyhan'ı işgal etmiş ve Türk kuvvetlerinin Basra'yı koruyamayacak güçte olduğu bilindiğinden Irak ve Havalisi Komutanlığı'nın emriyle Basra boşaltılmıştır. İngilizler, Basra'nın güvenliğini sağlamak, ulaşım elverişli olan Şattülarab'a sahip olmak, İran'da güvenliğini sağlamak ve Araplar üzerindeki manevi etkilerini arttırmak gibi amaçlar güderek Kurna'yı hedef almışlardır.¹⁴³ 9 Aralık 1914'te Arap askerlerinin firarları ve silah bırakmaları nedeniyle Kurna işgal edilmiştir.¹⁴⁴ Kurna işgali sırasında bölgede bulunan tek kuvvet olan Cavit Paşa komutasındaki 38'inci Tümen'den Suphi Bey ve birlikleri esir düşmüştür. Bunun üzerine Basra Valiliği ve Basra Havalisi Kumandanlığı'na (38'inci Tümen'in başına) Kurmay Binbaşı Askeri Bey getirilmiştir. Fakat Teşkilat-ı Mahsusa öncülerinden olan, bölgeyi ve halkı çok iyi tanıyan Askeri Bey de Kurna'dan Nasiriye'ye çekilme esnasında verilen kayıpları ve Nisan ayında Şuayyibe ve Bercisiye savaşlarındaki yenilgiyi hazmedemeyerek intihar etmiş, yerine Albay Nurettin Bey getirilmiştir.¹⁴⁵

28 Eylül 1915'te General Townshend liderliğindeki İngiliz kuvvetleri tarafından girişilen taarruzda Bağdat'ın kazası olan Kut'ül Amare işgal edilmiştir. Bu sırada Türk Genelkurmayı tarafından 13'üncü Kolordu oluşturulmuş, başına Ali İhsan Bey getirilmiştir. Ayrıca Kafkas Cephesi'nden 18'inci Kolordu da bölgeye gönderilmiştir.¹⁴⁶ 1915 Ekim ayında 6'ncı Ordu teşkil edilmiş ve ordunun başına Mareşal Colmar von der Goltz getirilmiş, ordunun Kurmay Başkanı ise Albay Kazım Karabekir olmuştur. Bu durumda teknik olarak Irak ve Havalisi Komutanlığı'nın yerine 6'ncı Ordu kurulmuştur.¹⁴⁷ 6'ncı Ordu'nun kurulmasında, konumu nedeniyle hayati önem taşıyan Kut'ül Amare'nin işgali ve İran'la ilgili emeller etkili olmuştur. Değişiklikler sonrasında Irak Cephesi'nde asıl hedefi Bağdat olan İngilizler, 22-23 Kasım 1915'te Bağdat'a ilerlemeye başlamış, Bağdat'ın 32 kilometre güneyinde bulunan Selman-ı Pak'ta Albay Nurettin liderliğindeki Türk kuvvetleri tarafından engellenmiş ve büyük kayıplar vererek, işgal ettikleri Kut'ül Amare'ye çekilmişlerdir.¹⁴⁸ Townshend'e göre bu başarısızlığın sebebi İngilizlerle birlikte savaşan Hint Müslümanlarının halifenin askerleri olduğuna

¹⁴² Zekeriyâ Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesi'nde ..." agm., s.381.

¹⁴³ **Birinci Dünya Harbi'nde ...**, age., Cilt 3, Kısım 1, s.85,89,90.

¹⁴⁴ Serdar Sakin, agm., s.137.

¹⁴⁵ Orhan Avcı, **Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918**, Vadi Yayınları, Ankara, 2004, s.28,29.

¹⁴⁶ **Osmanlı Ordu ...**, age., s.109.

¹⁴⁷ Edward J Erickson, **I. Dünya ...**, age., s.118.

¹⁴⁸ İsmail Bilgin, **Kut'ül Amare- Osmanlı'nın Son Zaferi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.38.

inandıkları Türk kuvvetleriyle savaşmak konusundaki isteksizlikleridir.¹⁴⁹ İngilizlerin başarısız girişimi üzerine Çanakkale Cephesi'nde bulunan bir İngiliz kolordusu Irak Cephesi'ne yardıma gönderilmiştir. Türk kuvvetleri 7 Mart 1916 tarihinde harekâta başlamıştır. Sabis mevkiindeki çatışmalar sonucu İngiliz kuvvetleri büyük kayıplar vererek geri çekilmiştir. İngilizler 11 Mart 1916'da Zemzir Savaşı'nda yeni bir yenilgi almıştır.¹⁵⁰

Türk kuvvetlerinin Kut'ül Amare kuşatması, Aralık 1915'ten Nisan 1916'ya kadar, yaklaşık 5 ay sürmüş, 25 Nisan 1916 tarihinde İngilizler ateşkes ilan edilmesi talebinde bulunmuş ve 29 Nisan'da teslim olmuşlardır.¹⁵¹ Bunun üzerine Ruslar müttefikleri İngilizlere yardım için bölgeye bir süvari kolordusu getirmiştir. Rus kuvvetlerinin durdurulması amacıyla 6'ncı Ordu'nun 13'üncü Kolordu'su ve hemen ardından 6'ncı Tümen bölgeye gönderilmiştir. Böylece 1916 yılının Mayıs ayında İran'da muharebeler başlamış ve Irak Cephesi'nde kalan kuvvetler bölgenin savunulması için yetersiz kalmıştır. Sonuçta 11 Mart 1917 tarihinde Kut'ül Amare zaferi kifayetsiz kalarak, Bağdat İngilizler tarafından işgal edilmiştir. 22 Aralık 1917 tarihinde Ruslarla silah bırakışması yapılmış ve Türk kuvvetler Musul'un savunulmasında rahatlamış ancak İngilizlerin 3 Kasım 1918 tarihinde Musul'u çeşitli bahaneler öne sürerek işgali üzerine, Bağdat, Basra ve Musul kaybedilmiş, petrol bölgeleri Osmanlı'nın elinden çıkmıştır.¹⁵²

3.4. Sina-Suriye-Filistin Cephesi

Sina-Suriye-Filistin Cephesi, İngiltere ile Hindistan'ın iletişiminin kesilmesi hususunda özellikle Almanlar için çok önemli bir cephe'dir. Almanlar kanalı ele geçirerek İngiliz kuvvetlerinin Hindistan'dan getirecekleri askerlerle ordularını takviye etmesini önlemeyi amaçlamışlardır. Türkler ise bir İslâm ülkesi olan Mısır'ı tekrar ele geçirerek gücünü tazelemek istemişlerdir.¹⁵³

Barış zamanında Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olan Mısır, İngiliz işgali altında olup İngilizler tarafından yönetilmiştir. İngilizler 1 Kasım 1914'te Akabe limanını işgal etmiş ve asıl hedefi olan Suriye, Filistin ve Arabistan'ı ele geçirmek için Sina Cephesi'nden bir giriş yapmışlardır. Bu

¹⁴⁹ İsmet Üzen, "Türklerin Kut'ül Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 3, Cilt 2, Ankara, Kış 2008, s.83-85.

¹⁵⁰ *Osmanlı Ordu ...*, age., s.109.

¹⁵¹ Serdar Sakin, agm., s.149.

¹⁵² *Osmanlı Ordu ...*, age., s.110; Cemalettin Taşkıran, age., s.38.

¹⁵³ Cemalettin Taşkıran, age., s.27.

sırada Suriye’de ise Fransız propagandalarına karşı Türk aleyhtarlığının etkin olduğu bir durum söz konusudur.¹⁵⁴

Almanların planladığı üzere, Sina-Suriye-Filistin cephesinde bir taarruzun gerçekleşmesi için Sina çölünün aşılması kararı alınmıştır. Bu sırada bölgenin sorumluluğu Cemal Paşa komutasındaki ne lojistik desteği, ne sayısı, ne de donanımı taarruza elverişli olan 4’üncü Ordu’dadır. Bir taarruz cephesi olan Kanal Cephesi’nde, 2-3 Şubat 1915 tarihlerinde 8’inci Kolordu’yla Kanal taarruzuna başlanmıştır. Ancak Türk kuvvetleri, taarruzdan haberdar olan İngiliz kuvvetleri tarafından hezimete uğratılmış, büyük kayıplar vererek Gazze’ye çekilmek durumunda kalmışlardır. Üstelik bu sırada Çanakkale Cephesi’ndeki savaş şiddetini arttırmış ve 4’üncü Ordu’nun bir kısmı Çanakkale Cephesi’ne sevk edilmiştir. Bu nedenle ilki başarısız olan Kanal harekâtının ikincisi için Çanakkale zaferinin kazanılmasını beklemek şart olmuştur. Bu sırada Osmanlı Devleti’nin yöneticileri, 4’üncü Ordu’nun yetersiz kuvveti nedeniyle Mekke Emiri Şerif Hüseyin’in cihada katılarak gönüllülerden oluşan bir birlik kuracağına inanmıştır. Oysa henüz savaşın başladığı dönemlerde Hüseyin oğlu Abdullah ile İngiltere’ye bir mektup göndermiş ve İngilizlerden yana olacağını açıklamıştır. Çıkarları doğrultusunda hareket eden Mekke Emiri Hüseyin 1916 yılı Haziran’ında Arap milliyetçilerini ayaklandırmış, Osmanlı Devleti’ne karşı da isyan ederek yardım değil sorun teşkil etmiştir.¹⁵⁵ İkinci Kanal Seferi için 1’inci Kuvve-i Seferiyye adında bir kuvvet kurulmuş ve başına Miralay von Kres getirilmiştir. Tüm hazırlıklara rağmen 2’nci Kanal Seferi’nin bir türlü başlayamaması, İngilizler tarafından Osmanlı’nın bir taarruz yapamayacağı şeklinde algılanmış ve İngilizler Mısır’daki kuvvetlerinin bir kısmını tenkis etmişlerdir.¹⁵⁶ Neticede 16 Temmuz 1915 tarihinde gerçekleşen 2’nci Kanal Seferi büyük bir zayıttan başka bir sonuç vermemiştir. Ağustos ayında İngiliz kuvvetleri ile Romani ve Katya bölgelerinde çarpışmalar gerçekleşmiş, fakat Türk tarafı başarı sağlayamamıştır.¹⁵⁷

İngilizler, 26 ve 27 Mart günlerinde gerçekleştirdikleri beş taarruz denemesinde de başarılı olmayınca geri çekilmişlerdir. İngilizlerin Gazze taarruzu geri püskürtülmüşse de Birinci Gazze Muharebesi’nden sonra, sayı ve donanım bakımından karşı taarruza geçecek yeterlilikte olmayan

¹⁵⁴ *Osmanlı Ordu ...*, age., s.111.

¹⁵⁵ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu- Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005, s.129-132.

¹⁵⁶ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbi’nde Suriye Hatıraları*, Cilt 1, Halk Matbaası, İstanbul, 1954, s.172,228.

¹⁵⁷ Durmuş Yalçın, vd., *age.*, s.86.

Türk kuvvetleri, Cemal Paşa'nın öngörüsüyle müdafaa cephesi olarak konuşlanmıştır. 19 Nisan 1917'de kara kuvvetlerinin yanı sıra donanma ile yeniden taarruza geçen İngiliz kuvvetleri bir kez daha yenilgiye uğramıştır.¹⁵⁸ Mısır Sefer Kuvvetleri Osmanlı kuvvetinden oldukça üstün durumda olmalarına karşın Gazze Muharebelerinde başarısız olmuşlardır. Bunun üzerine General Murray görevden alınmış, İngiliz-Mısır Orduları Komutanlığı görevi General Sir Edmund Allenby'e verilmiştir.¹⁵⁹

Bu sırada Irak Cephesi'nde Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmesi üzerine 24 Haziran 1917 tarihinde Enver Paşa ve bölgedeki komutanlar arasında Halep'te bir toplantı yapılmış ve Yıldırım Orduları Grubu kurulmuştur. 7 Mayıs 1917 tarihinde Filistin ve Irak cephelerini denetlemeye gelen Alman Generali Mareşal Erich von Falkenhayn 15 Temmuz 1917 tarihinde Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı görevine atanmıştır. Yıldırım Orduları için Almanya, Alman Asya Kolu olarak isimlendirilen bir kuvvet tahsis etmiş, motorlu araçlar, hava kuvvetleri, makine ve teçhizatların yanı sıra 5 milyon Alman altını verilmiştir.¹⁶⁰ Osmanlı Devleti ise Galiçya, Makedonya ve Romanya cephelerinden dönebilen kuvvetler ve yeni oluşturulan tümenlerle Halep'te 7'nci Ordu'yu kurmuş, Yıldırım Orduları Grubu için yeni kurulan 7'nci Ordu ve Irak Cephesi'ndeki 6'ncı Ordu tahsis edilmiştir.¹⁶¹

İngilizler 26 Mart 1917 tarihinde Gazze'ye taarruz girişimlerinde bulunmuş ancak Alman Binbaşı Tiller komutasındaki Türk kuvvetleri 26, 27 Mart tarihlerinde gerçekleşen beş taarruz denemesini de geri püskürtmüştür. İngilizlerin Gazze taarruzu geri püskürtülmüşse de Birinci Gazze Muharebesi'nden sonra, sayı ve donanım bakımından karşı taarruza geçecek yeterlilikte olmayan Türk kuvvetleri, Cemal Paşa'nın öngörüsüyle müdafaa cephesi olarak konuşlanmıştır. 19 Nisan 1917'de kara kuvvetlerinin yanı sıra donanma ile yeniden taarruza geçen İngiliz kuvvetleri bir kez daha yenilgiye uğramıştır.¹⁶² Mısır Sefer Kuvvetleri Osmanlı kuvvetinden oldukça üstün durumda olmalarına karşın Gazze Muharebelerinde başarısız olmuşlardır. Bunun üzerine General Murray görevden alınmış, İngiliz-Mısır Orduları

¹⁵⁸ Miriliva Sedat (Korgeneral Ahmet Sedat Doğruer), *Yıldırım Ordularının Bozgunu- Filistin'e Veda*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009, s.57-62.

¹⁵⁹ Edward J Erickson, *I. Dünya ...*, age., s.151.

¹⁶⁰ Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı", <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Zekeriya-T%C3%9CRKMEN-Mustafa-Kemal-Pa%C5%9Fave-Y%C4%B1ld%C4%B1r%C4%B1m-Ordular-Grup-Komutanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf>, s.396-398, Erişim Tarihi: 10.01.2017.

¹⁶¹ Cemalettin Taşkıran, age., s.33.

¹⁶² Miriliva Sedat, age., s.57-62.

Komutanlığı görevi General Sir Edmund Allenby'e verilmiştir.¹⁶³ Bağdat'ın geri alınması üzerinde yoğunlaşan Falkenhayn, bu idealin gerçekleşmesi için öncelikle Sina Cephesi'nde üstünlük sağlanması gerektiğine inanmıştır. Ancak Filistin Cephesi'ni kumanda eden 4'üncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın emrine girmek istememiştir. Bu husumet sonucu 1917 yılının Eylül ayında Falkenhayn, 7'nci Ordu'nun da, başında von Kress'in bulunduğu 8'inci Ordu gibi Filistin'de konuşlanmasını istemiştir. Türk ordusu ile ilgili önemli kararların Almanlara bırakılmasından büyük bir rahatsızlık duyan 7'nci Ordu Komutanı Mirliva Mustafa Kemal, 2 Ekim 1917'de görevinden istifa ederek İstanbul'a dönmüştür.¹⁶⁴

İngiliz ordusunun başına geçen Allenby'in yönetiminin yanı sıra Arapların isyan ve firarları nedeniyle İngilizler üstün bir konuma gelmişlerdir. Ekim ayının son günlerinde İngilizler, Gazze'den Birü'l-Seb'e kadar olan ve 40.000 Türk askeri tarafından savunulan hattı aşarak, Ali Fuat Cebesoy'un liderliğindeki 20'nci Kolordu tarafından savunulan Kudüs'ü işgal etmişlerdir. 9 Aralık 1917'de Kudüs İngilizlere teslim edilmiştir.¹⁶⁵ Bu başarısızlıklar neticesinde 25 Şubat 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığından alınan Falkenhayn'ın yerine Liman von Sanders getirilmiştir.¹⁶⁶ 7 Ağustos 1918 tarihinde ise Mustafa Kemal ikinci kez 7'nci Ordu Komutanlığı görevini üstlenmiştir.¹⁶⁷ 18-19 Eylül 1918'de sabaha karşı başlayan Nablus Savaşı'nı Araplar sayesinde İngilizler kazanmıştır. Yenilgi sonrasında Şam'a çekilmek durumunda kalan Türk kuvvetleri, Arapların ayaklanması sonucu Şam'ı da terk etmek zorunda kalmıştır. Bu sırada İtalyan ve Fransız kuvvetler tarafından Beyrut alınmış, 23 Eylül'de Fayha, Ekim ayında Halep ve Humus elden çıkmış, sonra Trablus ve İskenderun kaybedilmiştir.¹⁶⁸ 7'nci Ordu 26 Ekim 1918'de Halep'in kuzeyinde yapılan İngiliz ve Arap taarruzlarını durdurmayı başarmışsa da, Cemal Paşa komutasındaki 4'üncü, Mustafa Kemal komutasındaki 7'nci, Cevat Paşa komutasındaki 8'inci Ordular ve 30 Ekim 1918 tarihinden sonra 2'nci Ordu'nun da dâhil olduğu Yıldırım Orduları Grubu Filistin Cephesi'nde hezimete uğramıştır. Ancak başarılarından dolayı Mustafa Kemal, "hiç mağlup olmayan komutan" unvanını kazanmıştır.¹⁶⁹

¹⁶³ Edward J Erickson, *I.Dünya ...*, age., s.151.

¹⁶⁴ Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal..." agm., s.398-400.

¹⁶⁵ *Osmanlı Ordu ...* age., s.114,115.

¹⁶⁶ Cemal Kemal, "Nablus Meydan Muharebesi'nde Mustafa Kemal", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 51, Ankara, Bahar 2013, s.622-624.

¹⁶⁷ *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.19.

¹⁶⁸ *Osmanlı Ordu ...* age., s.115.

¹⁶⁹ Cemal Kemal, "Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp*

3.5. Avrupa Cepheleri

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda kendi topraklarının yanı sıra Avrupa topraklarında da savaşmıştır. Açılan Avrupa Cepheleri'ne Türk kuvveti gönderilmesinin sebebi Osmanlı'nın müttefikleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na yardım etmektir. Türk kuvvetlerinin gönderildiği Avrupa Cepheleri Galiçya, Romanya ve Makedonya'dır. Her birine 2 adet tümen gönderilmiş olan Avrupa Cepheleri'nde toplam 6 tümen görev yapmıştır.¹⁷⁰

3.5.1. Galiçya Cephesi

Savaşın başladığı 1914 yılı Ağustos ayında Ruslar Polonya topraklarını genişletmek amacıyla batıya doğru ilerleyerek, Güneydoğu Polonya, Çek ve Rusya sınırlarının birleştiği bölge olan Galiçya'yı işgal etmeyi amaçlamıştır. Bu tehlike karşısında Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından Galiçya Cephesi açılmıştır. 20 Ağustos 1914 tarihinde taarruza geçen Rus Orduları, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından henüz yığınakların tamamlanamaması nedeniyle durdurulamamış ve Eylül ayında Galiçya işgal edilmiştir.¹⁷¹ Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın Almanya'nın Doğu cephesindeki boşluklara yerleştirilmek üzere Türk kuvvetlerinin bölgeye gönderilmesine dair talebi, 4 Haziran 1916 tarihinde Enver Paşa tarafından kabul edilmiştir.¹⁷² Galiçya Cephesi'nin güvenliğinden sorumlu olan Orgeneral von Bethmer'in komutasındaki Alman Güney Ordusu, Avusturya-Macaristan kuvvetleri ile birleşerek Rus ilerleyişi durdurulmuşsa da Ruslar bölgede büyük bir tehlike arz etmeye devam etmiştir. Bu nedenle bölgede Türk kuvvetlerine de ihtiyaç duyulmuş ve Çanakkale Savaşları esnasında iki defa lağvedilmiş olan 15'inci Kolordu yeniden kurularak, Alman Güney Ordusu'na bağlanmıştır.¹⁷³ 5 Ağustos gecesi ilk trenle cepheye intikal başlamıştır. 14 Ağustos 1916 tarihinde Rus kuvvetleri Złotalipa'ya kadar

Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 46, Ankara, Güz 2010, s.369; Cemal Kemal, "Osmanlı'nın Filistin Cephesi'nde Son Muharebesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 45, Ankara, Bahar 2010, s.37.

¹⁷⁰ Cengiz Dönmez, "I. Dünya Savaşı'yla İlgili Yurt Dışındaki Türk Şehitlikleri", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 14, Cilt 7, Ankara, Yaz 2014, s.138.

¹⁷¹ Oya Dağlar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesi'ne Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar", <http://ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-10-daglar.pdf>, Erişim Tarihi: 11.01.2017, s.45.

¹⁷² Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi... age.*, s.195.

¹⁷³ **Osmanlı Ordu ... age.**, s.116.

gelmiş ve Türk kuvvetlerinin 19'uncu Tümeni tarafından durdurulmuştur.¹⁷⁴

Bölgede Türk ve Rus kuvvetleri arasındaki ciddi çarpışmalar Eylül'de başlamıştır. 2 Eylül'de Rusların büyük bir taarruza girişeceğine dair bir istihbarat alınmışsa da gerçekleşmemiştir. Fakat bir sonraki gün, 3 Eylül günü, Ruslar 348 rakımlı tepeye saldırmış ve Türk kuvvetlerinin büyük bir kısmı Ruslara esir düşmüştür. 5 Eylül akşamı Alman Güney Ordusu Komutanlığı'ndan gelen bir emirle Türk ordusu geri çekilmiştir. 6 Eylül sabahında 15'inci Kolordu Lipica Dolna'nın güneyinden başlayarak Mechyshchiv'in güneydoğusunda bulunan 421 rakımlı tepeyi de içine alan yeni savunma mevziine taşınmıştır.¹⁷⁵ Galiçya Cephesi'nin en kanlı muharebeleri Eylül ayında gerçekleşmiştir. Kasım ayı başlarında cephede kayda değer bir hareket olmamış, fakat yıkıcı bir taarruza karşı, ordu kuruluş ve komutalarında değişiklikler yapılmış, orduya eğitimler verilmiştir.¹⁷⁶

Sonuç olarak, 1916 yılı sonunda İttifak Devletleri hezimete uğramıştır. 15'inci Kolordu'nun kayıpları nedeniyle 14 Ocak 1917'de 36'ncı Alman Tümeni'nin 15'inci Kolordu emrine verilmesi gibi takviyelerle 1917 yılına ulaşmıştır. 17 Şubat, 25 Şubat ve 5 Mart tarihlerinde Rus kuvvetlerinin Çekilani tepesine üç taarruz girişi olmuşsa da başarı sağlayamamışlardır. 10 Nisan 1917 tarihinde 15'inci Kolordu'nun farklı bölgelerde taarruz amaçlı kullanılacağına dair bir emir alınması üzerine kolorduda eğitimler başlamıştır.¹⁷⁷ Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilali sonrası cephede düşman kuvvetler arasındaki ilişki dostane bir duruma gelmiş, "Her iki taraf da, 3 ay boyunca kar altındaki siperlerinden birbirlerine ikramlarda bulunmak dışında çıkmadılar."¹⁷⁸ Nihayet 1917 yılı Haziran ayında 19'uncu Tümen, Eylül ayında 20'nci Tümen ve Temmuz ayında 15'inci Kolordu yurda dönmüştür.¹⁷⁹

3.5.2. Romanya Cephesi

Romanya, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılı tarafsızlığını korumuştur. Sırbistan'ın işgal edilmesi ve Bulgaristan'ın savaşa girmesi sonrasında İttifak

¹⁷⁴ Muzaffer Taşyürek, *Hedefi Meçhul Galiçya Cephesi*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008, s.67.

¹⁷⁵ Hülya Toker, *Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi 15'inci Kolordu'nun Harekâtı*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s.60-62,73.

¹⁷⁶ Muzaffer Taşyürek, *age.*, s.122,123.

¹⁷⁷ Muzaffer Taşyürek, *age.*, s.131,132.

¹⁷⁸ Mehmet Şevki Yazman, *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?- Mehmetçik Avrupa'da: Mehmet Şevki Yazman'ın Anıları*, Haz. Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.XXIV.

¹⁷⁹ *Osmanlı Ordu ... age.*, s.118.

Devletleri'nin Romanya toprakları üzerinden Osmanlı'ya askerî yardım götürmek konusundaki istekleri Romanya tarafından geri çevrilmiştir. Bunun üzerine Avusturya-Macaristan sınırlarını kapatarak Romanya'ya karşı yığınak hazırlıklarına geçmiştir.¹⁸⁰ Rus Genelkurmayı, yaklaşık 500.000 kişilik bir kuvvet olan Romen ordusundan ümitli olup, onlara, Karpatlar'a konuşlandırmalarını ve burada savunma görevini üstlenmelerini, aşağı Tuna Nehri ve Karadeniz arasında bulunan Dodurca'yı almalarını tavsiye etmiştir.¹⁸¹ Romanya'nın savaşa İtilaf Devletleri'nin yanında girmesi ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun güneyinde Osmanlı ve Bulgaristan'ı müttefiklerinden ayıran bir cephe açılmıştır. Romanya, Dodurca'ya 3 Rus tümeninin konuşlandırılmasını kabul etmiş, İttifak kuvvetlerinin Makedonya'ya saldırmasından sonra 17 Ağustos 1916 tarihinde savaşa girmiş ve Avusturya sınırında taarruza geçmiştir.

İttifak Devletleri'nin yapacağı harekât tek bir elde toplanmış ve Alman Genel Karargâhı tarafından yönetilecek olan harekâtın başına Orgeneral Falkenhayn getirilmiştir.¹⁸² Türk kuvvetlerinden, Bulgar, Alman ve Türklerden oluşturulacak Tuna Ordusu'nda görev almaları ve kuzey yönünde Dodurca içlerine doğru ilerleyerek 9'uncu Alman Ordusu'na yardım etmeleri istenmiştir.¹⁸³ Cephede çarpışan İttifak kuvvetleri Osmanlı'nın Komutanı Tuğgeneral Hilmi Bey ve Kurmay Başkanı Yahya Hayati Bey olan 6'ncı Kolordu'su, Almanya'nın 9'uncu Kolordu'su, Avusturya'nın 1'inci Kolordu'su ve Bulgaristan'ın 3'üncü Kolordu'su olmuştur.¹⁸⁴

İttifak Devletleri, Almanya ve Avusturya-Macaristan kuvvetleri taarruza geçerek Romen kuvvetlerini oyalarken, Bulgar kuvvetlerinin Dodurca'yı ele geçirerek Bükreş'e ilerlemesi şeklinde bir harekât planı hazırlamışlardır.¹⁸⁵ General von Mackenzer'in komuta ettiği kuvvetlerle Dodurca taarruzuna katılması planlanan Türk kuvvetleri, demiryollarının yetersizliği sebebiyle bölgeye parça parça getirilmiş ve ancak Ekim 1916 tarihinden sonra harekâta bütün hâlinde katılmışlardır.¹⁸⁶ 1 Ekim 1916 tarihinde Romen Dobric Ordusu

¹⁸⁰ Kemal Çelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Avrupa Cepheleeri", **1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak- Uluslararası Sempozyum**, T.C. Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 20-22 Kasım 2014, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2014, s.463-503.

¹⁸¹ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.202 .

¹⁸² Cemalettin Taşkiran, *age.*, s.41.

¹⁸³ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.203.

¹⁸⁴ *Osmanlı Ordu ... age.*, s.119.

¹⁸⁵ Kemal Çelik, *ags.*, s.484.

¹⁸⁶ Cemalettin Taşkiran, *age.*, s.41.

taarruza geçmişse de 25'inci Tümen tarafından durdurulmuştur. 7 Aralık 1916 tarihinde plan başarıya ulaşmış ve Bükreş alınmıştır. 26 Aralık 1916 tarihinde ise Tuna Ordusu Komutanı'nın emriyle 26'ncı Tümen Vizirol Muharebesine katılmış, fakat büyük kayıplar vermiştir.¹⁸⁷ Bulgaristan'ın güneyden gerçekleştirdiği başarılı saldırı ve Rusya'da çıkan İhtilâl sonucu Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine, 1917 yılı başlarında neredeyse tamamen işgal edilmiş olan Romanya ile İttifak Devletleri arasında 1917 yılının ilkbaharında mütareke imzalamıştır.¹⁸⁸ Türk kolordusu cephede kaldığı 2 seneye yakın süre içerisinde gerek taarruz gerekse savunma anlamında başarılı olmuş ve Nisan 1917 ile Haziran 1918 tarihleri arasında yurda dönmüştür.

3.5.3. Makedonya Cephesi

Osmanlı Devleti'nin 6 Eylül 1915 tarihinde Bulgaristan'la gerçekleştirdiği sınır düzeltme anlaşması sonrasında, Almanya ile de anlaşılan Bulgaristan İttifak Devletlerinin yanında savaşa girmiştir. 1915 yılının Eylül ayında Bulgaristan Sırbistan'a savaş ilan etmiş, Almanya ve Avusturya da Osmanlı Devleti ile kara bağlantısı sağlamak amacıyla Sırbistan'a saldırmıştır. İlk etapta tarafsız olan Yunanistan, Sırlara yardım için 3 Ekim 1915 tarihinde Fransız ve İngiliz kuvvetlerinden oluşan iki tümenlik kuvvetin Selanik'e çıkarılmasına izin vermiştir.¹⁸⁹ Bulgaristan'ın Belgrad'ı alarak Niş-Üsküp hattında ilerlemesi üzerine İtilaf Devletleri Yunanistan'la anlaşmıştır. Anlaşma üzerine İtilaf Devletleri, Sırbistan'ın işgali sonrası kalan Sırp kuvvetler ile Çanakkale Cephesi'nden çekilen kuvvetleri Selanik'te toplamıştır. Ancak Bulgar kuvvetleri 1916 yılının Ağustos ayında yaptığı taarruzlarla Struma Nehri'ne kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir.¹⁹⁰

Ağustos'ta Alman Genelkurmay Başkanlığı görevine Hindenburg ve 2'nci Başkanlığına Ludendorf atanmıştır. Alman Genelkurmayının talebi ve Enver Paşa'nın icazeti üzerine Eylül'de bölgeye Türk kuvvetlerinin de intikal etmesi planlanmıştır. Makedonya Cephesi'nde görev alan Türk kuvvetleri 46'ncı ve 50'nci tümenlerden oluşan 20'nci Kolordu olmuştur. Bölgeye ilk gönderilen kuvvet 50'nci Tümen olup, Romanya Cephesi'nde savaşın devam etmesi nedeniyle Makedonya Cephesi'nden bir kısım Alman ve Bulgar kuvvetleri çekilmiş, bu nedenle de Türk kuvvetlerinden yeni bir takviye

¹⁸⁷ Osmanlı Ordu ... age., s.119.

¹⁸⁸ Durmuş Yalçın, vd., age., s.98.

¹⁸⁹ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ...* age., s.208,209.

¹⁹⁰ Cemalettin Taşkıran, age., s.41.

istenmiştir. Türk kuvvetlerinin savaş alanı Yeniköy, Takyanos gölü, Kadriye, Kruşevo, Drama ve Leftera bölgesidir. 2'nci Bulgar Ordusu emrine girmiş ve savunma konumunu almış olan 20'nci Kolordu ve 1916 yılının Aralık ayında cepheye gelen Türk Rumeli Müfrezesi (177'nci Alay) görevlerini başarıyla gerçekleştirmiştir. 1916 yılının ikinci yarısında bölgede İtilaf güçleri etkin olmuş, 1917 yılında ise önemli bir gelişme olmamış, Haziran ayında 177'nci Alay, Temmuz ayında 50'nci Tümen yurda dönmüştür. Diğer cephelerde yaşanan sıkıntılar ve kuvvet yetersizlikleri sebebiyle 50'nci Tümen Filistin, 46'nci Tümen Irak Cephesine gönderilmiştir.¹⁹¹

3.6. Hicaz-Asir-Yemen Cephesi ve Libya Harekâtı

Bilindiği üzere 1911 tarihinde başlayan Osmanlı-İtalyan savaşı henüz bitmeden Balkan Savaşları başlamış ve neticede Osmanlı Devleti büyük toprak kayıpları vermişti. Osmanlı-İtalyan savaşı öncesinde Hicaz Emirliği görevine gelen Şerif Hüseyin derhâl Arap-İngiliz ilişkileri üzerine yoğunlaşmış ve emirliği süresince bölgede sorun teşkil etmiştir. Birinci Dünya Savaşı patlak verip seferberlik ilan edildiğinde, Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ilan etmişse de İngilizlerle işbirliği hâlinde olup ayaklanmalar çıkartmıştır. Asir'de İtalyanlar tarafından desteklenen Seyit İdris imamlığını ilan etmiş ve Birinci Dünya Savaşı süresince Şerif Hüseyin gibi sorun teşkil etmiştir. Başkaldırıların bir türlü dinmediği Yemen'de ise İmam Yahya'nın liderlik ettiği ayaklanmaları dindirmek için kendisiyle bir anlaşma imzalanmıştır. İngiliz ve Arapların ortak harekâtına karşın bu cephelerle ilgili önceden tasarlanmış bir harekât planı bulunmamakta olup, bu cepheler tali birer cephe olmuşlardır.

Araplar 16 Haziran 1916'da Cidde'ye, 9 Temmuz'da Mekke'ye ve 22 Eylül'de Taif'e saldırmış ve Şerif Hüseyin ve oğulları liderliğindeki ayaklanma tüm Hicaz'a yayılmıştır. Hicaz Cephesi'nin 1916 ortalarında asilerce iyice karıştırılması sonucu Medine kuvvetleri Şam'dan takviye edilmiş, 30 Haziran 1916 tarihinde 4'üncü Ordu altında Hicaz Kuvve-i Seferiyye teşkil edilmiştir. Fahrettin Paşa bu kuvveti komuta görevinin yanında Medine Muhafızlığı ve demiryolunun korunması görevlerini de üstlenmiştir. Haziran sonunda başlayan taarruzla Medine Fahrettin Paşa liderliğinde başarıyla savunulmuştur. Medine-Rabiğ yolundaki Aşar Boğazı'ası Emir Ali'nin kuvvetlerinden temizlenmiştir.¹⁹² Ancak 10 Haziran 1916 tarihinde Emir Hüseyin'in kuvvetleri tarafından

¹⁹¹ Osmanlı Ordu ... age., s.119,120; Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.210.

¹⁹² *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı (1914-1918)*, Cilt 6, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Ankara, 1978, s.3-5,103,125,134,179,188-191,221.

Mekke’de silahlı ayaklanmalar başlatılmış, Sudanlılardan oluşan kuvvetin de yardımıyla korunan Mekke’de 9 Temmuz’a kadar direnilmiş ancak kuvvetler yiyeceklerin bitmesi nedeniyle teslim olmuştur.¹⁹³ Arapların 12 Haziran 1916 tarihinde fiilen başlayan Taif taarruzuna Galip Paşa liderliğindeki birliklerce 16 Temmuz 1916’ya kadar direnme gösterilmiştir. Ancak 22 Eylül 1916 tarihinde karşılıklı anlaşma sonucu Türkler Taif’i boşaltmıştır.¹⁹⁴

Neticede Araplar 1916 yılının Aralık ayında Medine’de yenilgiye uğramış ve Emir Ali ve Faysal’ın birlikleri Rabia ve Yanbu yönünde çekilmek zorunda kalmışlardır. Üzerinde İngilizler tarafından kurulan üstten Araplara silah ve para yardımı yapılmakta olan Vech işgal edilmiştir.¹⁹⁵ Vech’in elden çıkması ile Medine’nin kuzey ile bağlantısı kesilmiştir. Haziran sonunda Akabe’deki üssün de düşürülmesi için İngiliz destekli planlar yapılmış ve 2 Temmuz’da saldırı başlamıştır. Böylece son stratejik üs de Arapların eline geçerek Maan-Akabe ulaşımı kesilmiştir.¹⁹⁶

Hicaz bölgesinde en önemli amaç Medine’nin ve Medine-Maan demiryolunun korunması olmuştur. Kızıldeniz kıyılarının İngiliz ablukası altında oluşu sebebiyle Medine ile Suriye arasındaki tek ulaşım yolu Hicaz demiryolu olmuştur. Bölge Türk kuvvetlerinin besin ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikte olmadığından savaş boyu Suriye’den takviye edilmiştir. Bu nedenle Hicaz Ayaklanması’nın başladığı Haziran 1916’dan itibaren Araplar tarafından demiryoluna saldırılar düzenlenmiştir. Fahrettin Paşa’nın kuvvetleri demiryolu saldırılarına karşı mücadeleye devam ederken Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekenin Hicaz, Asir ve Yemen’in boşaltılması ile ilgili 16’ncı maddesi gereğince, Fahrettin Paşa bir hayli zor şekilde ikna edilerek Hicaz boşaltılmıştır. Medine’nin boşaltılması 1919 yılının Şubat ayını bulmuştur.

Asir Cephesi’nde 1913 yılında gönderilen Albay Muhiddin, bölgede sıkı çalışmalar gerçekleştirerek düzeni yeniden kurmaya başlamışken, bölgedeki kabile başkanları pek çok ayaklanma çıkarmıştır. Bu bölgede Beni Beşir kabilesi, Beni Zeyt kabilesi gibi kabilelerce çıkarılan ayaklanmaların bastırılmasıyla uğraşmıştır. Beni Zeyt kabilesi lideri Şeyh Yahya Hayati ile mutabakat için tayin edilen Albay İsmet (İnönü) arasında bir anlaşma

¹⁹³ İsmet İnönü, vd., *Yemen- Savaşanlar Anlatıyor*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007, s.147.

¹⁹⁴ *Birinci Dünya Harbi’nde ... age.*, Cilt 6, s.231,251.

¹⁹⁵ Ahmet Nuri Diriken, *Cephelerde Bir Ömür*, Haz. Ahmet Diriken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.263.

¹⁹⁶ *Birinci Dünya Harbi’nde ... age.*, Cilt 6, s.323.

imzalanmış¹⁹⁷ ve Şeyh Yahya bir daha sorun çıkarmamakla birlikte, savaş boyunca da Osmanlı Hükûmeti yanlısı bir tutum izlemiştir. Bölgede 18'den fazla çarpışma olmuş ve Türk kuvvetleri hepsinde başarı sağlamıştır. Mütareke sonrasında ise diğer bölgelerde olduğu gibi kuvvetler teslim alınmış ve Mısır esir kamplarına götürülmüştür.

Yemen'de ise 39'uncu Tümen Komutanı Albay Ali Sait Güney Yemen bölgesinde kurulan Taiz Harekât Bölge Komutanlığı'na atanmıştır. 15 Kasım'da 7'inci Kolordu Komutanı'nın emrin üzerine İngilizler tarafından boşaltılmış durumda olup, askerî anlamda önemli bir konum teşkil eden Mandep'e yerleşilmiştir.¹⁹⁸ İmam Yahya ile anlaşma sağlayan Kolordu Komutanlığı, Taiz Harekât Bölge Komutanlığı'na 25 Ocak 1915'te Mandep'te bölgeyi korumak üzere bir kuvvet bırakılması suretiyle Aden'e yapılacak taarruz için hazırlık emri vermiştir. Aden taarruzu için Temmuz'da Lahic ileri harekâtına başlanmış ve 4 Temmuz 1915'te Lahic ele geçirilmiş, İngilizlerse Aden'e çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Daha sonra taraflar arasında Şeyh Osman harekâtı, Ağustos-Eylül aylarında Efyüş Muharebesi, Birinci ve İkinci Elvant Muharebeleri gerçekleşmiştir. Bu muharebelerde düşman başarı sağlayamamıştır.

Güney Yemen'de bunlar olurken kuzeyde, yani Tehame'de Asir Cephesi'ni birbirine katan İdris'in sebebiyet verdiği karışıklıklarla uğraşmıştır. Bu nedenle Tehame bölgesi İdris Cephesi olarak da bilinmektedir. 20 Temmuz 1915'te Kande çarpışması, 22-23 Temmuz'da Ebukerş Taarruzu, 16-22 Eylül Vâzât ve Luhye çarpışmaları gibi küçük ölçekli çatışmalar gerçekleşmiş ve İdris kuvvetlerine kayıplar verdirilerek düşman geri püskürtülmüştür. 1916 yılının Mart'ında İmad baskını, Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında birinci, ikinci ve üçüncü Elmeçhale Muharebeleri gerçekleştirilmiş ve bölge mücahitleri ile Türkler omuz omuza savaşıarak İngiliz kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştır. 1917 yılında Şeyh Osman Müfrezesi Harekâtı, İngilizlerle Elvant, Elmeçhale ve Elderp gibi muharebeler yapılmıştır. Seyit İdris'in 1917 yılı sonlarında Abis bölgesinde giriştiği saldırılar nedeniyle Tehame Harekât Bölge Komutanlığı, birliklerinin büyük kısmını buraya yığmış ve Luhye kuvvet açısından zayıf kalarak işgal edilmiştir. Luhye'nin kaptırılmasından sonra Tehame Harekât Bölge Komutanı Albay Hüseyin Ragıp yerine Abis bölgesini komuta eden Yarbay Galip getirilmiştir. Luhye'nin güney kısmındaki Mor bölgesinde bulunan düşman kabilelerinin durdurulması için Mor'a bir

¹⁹⁷ İsmet İnönü, vd., *age.*, s.90.

¹⁹⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 6, s.429.

harekât gerçekleştirilmiş ve başarı sağlanmıştır. 13 Haziran'da Luhye'ye taarruz düzenlenmiş ancak düşman savaşmayı göze alamayarak bölgeyi terk etmiştir. 29 Haziran 1918'de Türk kuvvetleri, İdris kuvvetlerinin toplanma yeri hâline gelen Dürâiye'yi (Abdülhâlik) de ele geçirmiştir.¹⁹⁹ Abis'te Seyit İdris kuvvetlerine son darbe Deyr-i Mansur Baskını ile vurulmuştur. İdris kuvvetlerinin bölgede gerçekleştirdiği tüm saldırılar başarısızlıkla sonuçlanmış, genel olarak Yemen Cephesi'ndeki Türk kuvvetleri savaş boyunca yenilgiye uğramamıştır. Ancak harp sonunda imza edilen mütareke nedeniyle Türk tarafı yenik sayılmıştır.

Libya'da Osmanlı'nın kutsal savaş çağrısına içtenlikle katılan Senusiler, özellikle Mısır'dan bölgeye sızan Türk subaylarının yardımıyla organize olmuş ve 10.000 kadar kuvvetiyle önce İtalyanlara sonra İngilizlere karşı mütarekeden de sonraki tarihlere kadar mücadele etmişlerdir. Senusiler'in giriştiği Karye-i Şarkıyye ve Mizda, Kerdabiye, Tarhune, Urfele ve Mıstara Muharebeleri gibi muharebeler neticesinde 1915 yılında iç bölgelerdeki İtalyanlar kıyılara kadar püskürtülmüştür. 1915'in Şubat'ında ise Enver Paşa'nın kardeşi Yüzbaşı Nuri ve Binbaşı Cafer Askeri Bey bir Yunan kaçakçı gemisi ile Sollum'a gelmişlerdir. İngilizler tarafından da hoş edilmeye çalışılan Senusi lideri Seyit Ahmet'in Türk subaylar tarafından kazanılmasıyla, 1915 yılı Kasım ayından Mart 1916'ya kadar Mısır batı sınırında Türk-Senusi işbirliği ile İngilizlere karşı mücadele verilmiştir. Bu sırada Çanakkale zaferiyle şevklenmiş Osmanlı Devleti, önceki tarihlerde kaybedilmiş olan Trablusgarp'ı ilhaka karar vermiş ve 21 Eylül 1916'da Süleyman Baruni Trablusgarp ve çevresine vali olarak atanmıştır. 1916-1917 yıllarında Sollum Harekâtı, Silva Akını ve Darfur Harekâtı neticesinde İngilizler tarafından Güney Mısır, Sudan ve Darful bölgeleri kontrol altına alınmıştır. Neticede Mondros Mütarekesi gereğince bölge boşaltılmıştır. Fakat Türk kuvvetleri sayesinde İngilizler savaş boyunca bölgede sayısı 100.000'i bulan bir kuvvet tutmak zorunda kalmıştır. Mütarekenin ilgili 17, 18 ve 19'uncu maddeleri gereği sayıları 100'ü bulmayan Türk subaylarının en yakın İtalyan mevkilerine teslim olması ve işgal edilen yerlerden çıkmaları gerekmiştir. Trablusgarp'tan çekilmeden önce burada bir Cumhuriyet hükûmeti kurulmasını tahayyül eden Türk subaylar bu emelleri uğrunda bir süre daha teslim olmamıştır. Ancak Trablusgarplı subaylardan bir kısmının İtalyan tarafına geçmesiyle bu gaye gerçekleşmemiş ve 1 Eylül 1919'da Türk askerî heyeti de teslim olmuştur.²⁰⁰

¹⁹⁹ **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 6, s.443,469,493,494,498-503,546,567-750.

²⁰⁰ T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 6, s. 640,685-732,750.

4. Birinci Dünya Savaşı Cepheleri'nde Türk Ordusu, Verilen Şehit Sayıları ve Toplam Zayıata İlişkin Sayısal Bilgiler

4.1. Kafkas Cephesi'nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler

Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu'nun görev alanı olup, 3'üncü Ordu: 17, 28 ve 29'uncu tümenlerden oluşan 9'uncu Kolordu; 18, 33 ve 34'üncü tümenlerden oluşan 11'inci Kolordu ve 30, 31 ve 32'nci tümenlerden oluşan 10'uncu Kolordu'lardan kurulu kuvveti ile Sarıkamış Harekâtına katılmıştır. Erzurum işgal edildikten sonra, 10 ve 13'üncü tümenler 3'üncü Ordu emrine gönderilmiş, ayrıca Trakya'daki 2'nci Ordu da Kafkas Cephesi'nde görevlendirilmiştir. 2'nci Ordu'nun 19 Haziran 1916'da asıl kuvvetini teşkil eden birlikleri: 5 ve 8'inci tümenlerden oluşan 16'ncı Kolordu; 7, 11 ve 12'nci tümenlerden oluşan 3'üncü Kolordu; 1, 14 ve 53'üncü tümenlerden oluşan 2'nci Kolordu; 47 ve 48'inci tümenlerden oluşan 4'üncü Kolordu olmuştur.²⁰¹ 14 Nisan 1916 tarihinden itibaren kolordu bölgeleri ayrılmış, 3 mıntıka komutanlığı kurulmuştur.²⁰² 8 Mart 1917'de iki ordunun kuvvetlerinden Kafkas Ordular Grubu kurulmuştur.²⁰³ 16 Aralık 1917'de Kafkas Ordular Grubu lağvedilmiş, 1918 yılının Mayıs ayında Azerbaycan ve Dağıstan'ın Rus işgalinden kurtarılması amacıyla Nuri Paşa liderliğinde Kafkas İslâm Ordusu kurulmuştur.²⁰⁴ 6 Haziran 1918 tarihinde 3'üncü Ordu birliklerinden oluşan 3'üncü ve 9'uncu Ordular Şark Ordular Grubu'na bağlanmıştır.

Genelkurmay Başkanlığı ilgili resmî kaynağına göre, harbin ilk safhasında, yani Sarıkamış harekâtı öncesinde 1.849 şehit, 5.801 yaralı ile 4.137 kayıp, esir ve firari olmak üzere toplam 11.787 zayıat verilmiştir.²⁰⁵ Aydemir ise, Sarıkamış harekâtı öncesinde gerek muharebeler, gerek iklim koşulları ve iaşenin yetersizliği nedeniyle 9.000 şehit ve yaralı, 3.000 esir düşen ve 2.800 firar ile birlikte ordunun büyük bir zayıat verdiğini ifade etmiştir.²⁰⁶ Sarıkamış Dayanışma Grubu'nun kurucularından Sönmez ve Yılmaz'ın, hatıratlardan

²⁰¹ Mareşal Fevzi Çakmak, *age.*, s.26,27,48,137.

²⁰² 3'üncü ve 2'nci Ordu'nun kuruluşları, konuşları ve mıntıka komutanlıkları ile ilgili detaylı bilgi için bk. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi- 3'üncü Ordu Harekâtı**, Cilt 2, Kısım 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.162,163; Mareşal Fevzi Çakmak, *age.*, s.135,136,150.

²⁰³ Detaylı bilgi için bk. Mareşal Fevzi Çakmak, *age.*, s.230; **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 2, Kısım 2, s.429.

²⁰⁴ Mareşal Fevzi Çakmak, *age.*, s.240-245.

²⁰⁵ **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 2, Kısım 2, s.756,664.

²⁰⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *age.*, s.127.

yola çıkararak hazırladıkları eserde, Aziz Saim'in Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları ismiyle yayınlanan hatıralarından ulaştığı üzere, 3 Kasım 1914 tarihinde Köprüköy yönünde taarruza geçilmeden önce, yoğunlukla sivil halktan şehit olanların kastedildiği anlaşılan şehit sayısı 15.000 kadardır. Ancak bu sayı kanaatimizce toplam kayba dair bir sayıdır. Yine Sönmez'in Ali İhsan Sabis'in hatıratından naklettiği bilgiye göre, 3'üncü Ordu'nun Köprüköy ve Azap muharebelerinde verdiği zayıat 12.012 olup, bu sayının 2.000 kadarı şehit düşenlerdir.²⁰⁷

Kafkas Cephesi denince ilk akla gelen kuşkusuz 4 senelik savaş esnasında cephede verilen toplam zayıattan çok Sarıkamış harekâtında verilen kayıplardır. Erickson, 3'üncü Ordu'nun Aralık 1914 tarihinde toplam gücünün 150.000 personel olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu kuvvetin büyük çoğunluğu Erzurum Kalesi'nde görevlendirilmiş ve 1 ay boyunca yoğun muharebelerden sonra çoğu tabur zayıflamıştır. Ordunun gücündeki bu kırılma sonrasında 11'nci Kolordu'ya üç sınır taburu ve dört jandarma taburu ilave edilmiş, ayrıca 6.000 ikmal eri gönderilmiştir. Ştanke Müfrezesi de 10'uncu Kolordu'ya katılmıştır. Böylece kuvvetlenen 3'üncü Ordu'nun Sarıkamış taarruzu öncesi durumu 75.660 muharip asker olmuştur. Erickson'un Genelkurmay kaynaklarına dayanarak, Sarıkamış harekâtı öncesine dair ordunun durumuyla ilgili verdiği bilgi şöyledir: Sol kanatta bulunan 10'uncu Kolordu 28.000, 9'uncu Kolordu 21.000; sağ kanatta bulunan 11'inci Kolordu 22.274, 2. Süvari Tümeni 4.386 asker kuvvetine sahip olup, 6000 ikmal eratı ve 37.000 diğer muharip ile ordunun gücü 118.660 tır.²⁰⁸ Sönmez ise 22 Aralık günü 9'uncu Kolordu'da 36.784, 10'uncu Kolordu'da 48.943, 11'inci Kolordu'da 27.019, 2'nci Süvari Birliği'nde 5.428 kişi olup ordunun toplam mevcudunun 118.174 kişi olduğu bilgisini aktarmıştır.²⁰⁹

Larcher'ın verdiği bilgiye göre Sarıkamış Harekâtı öncesi 66.000'i muharip olmak üzere 190.000 asker bulunmaktadır. Harekât sonunda ise Osmanlı Devleti 90.000 kayıp vermiştir.²¹⁰ Erickson, Larcher'ın 1926 yılında yazdığı eserin Türk kayıplarıyla ilgili en çok başvurulan Batı kaynağı olduğunu belirtmekte, ancak 3'üncü Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Guse'nin muharebe raporundaki sayıların bu sayılardan oldukça uzak olduğunu da vurgulamaktadır. Guse'nin verdiği rakamlara göre 30.000 şehit ve 70.000 esir

²⁰⁷ Bingür Sönmez, vd., *age.*, s.106-108.

²⁰⁸ Edward J Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.83,84.

²⁰⁹ Bingür Sönmez, vd., *age.*, s.142.

²¹⁰ Murice Larcher, *age.*, s.85.

olup, Erzurum kalesinde 12.000, civarında ise 42.000 asker mevcudu kalmıştır. Erickson, Genelkurmayın verdiği rakamları da 23.000 şehit, 10.000 hastanede hayatını kaybeden, 7.000 esir ve 10.000 yaralı olmak üzere toplam zayıyatı 50.000 olarak aktarmıştır.²¹¹ Aksun ise harp tarihi arşivine göre 23.000 şehit, 7.000 esir ve 10.000 yaralı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Aksun eserinde Türk kayıplarının Ruslar tarafından 90.000, Liman von Sanders tarafından 42.000 olarak bildirdiğini ifade etmiştir.²¹² Ancak Sanders'in incelenen Türkiye'de Beş Yıl adlı kaynağında “yanlış kararlardan dolayı” verilen kayıplara değindiği kısımda 90.000 muharip askerinin en fazla 12.000'inin geri dönebildiğini ifade ettiği görülmektedir.²¹³ Balcı ise Türk ordusunun savaş meydanında 12.000, Rus esir kamplarında 5.000, savaş gerisinde yaralılarından da 3.000 kişinin şehit düştüğünü ifade etmiş ve toplam şehit sayısını yaklaşık 30.000 olduğu bilgisini vermiştir.²¹⁴ Sarıkamış harekâtına yaklaşık 120.000 askerle başlayan 3'üncü Ordu'nun 10'uncu Kolordu'sunun 31 ve 32'nci tümenleri, harekâtın ikinci gününde, birbirlerini düşman kuvvetleri zannederek muharebeye tutuşmuş ve toplam 2.000 den fazla kayıp verilmiştir.²¹⁵ Narman ilerisinde gerçekleşen ve dört saat süren bu elim olayla ilgili aynı sayısal ifadelere Aydemir'in kaynağında da rastlanılmıştır.²¹⁶ Sönmez, Genelkurmayın 1933 yılında Sarıkamış zayıyatını 108.000 olarak bildirdiğine yer verirken, 9'uncu Kolordu'nun tamamı yitirilmiş olmak üzere, 3'üncü Ordu'nun toplam 109.274 kişilik bir zayıyat verdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Sönmez kayıplar konusunda Rus kaynaklı bilgilerin de Türk kaynaklarında olduğu kadar çelişkili olduğuna vurgu yaparak, Rus yazar Paul Muratoff'un Türk kayıplarından yaklaşık 75.000 olarak bahsettiğini ifade etmiştir.²¹⁷

Sarıkamış felaketinde, Mareşal Fevzi Çakmak'ın ATASE tarafından basılan eserinde belirtildiği üzere 7.000 esir verilmiş, kar içinde donarak 23.000 kişi yaşamını yitirmiştir. Çakmak, Rusların Türk kayıplarından yaklaşık 30.000 olarak bahsettiğini, ancak Türk tarafında da (konum olarak) Rusların tespit edemediği şehitler olduğunu belirtmiş, tahmini genel kaybın 40.000 olduğunu ifade etmiştir. Sarıkamış Muharebesi'nden sonra Erzincan, Trabzon, Bitlis ve Muş bölgelerinde de büyük çaplı çarpışmalar gerçekleşmiştir. Birinci

²¹¹ Edward J Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.87.

²¹² Ziya Nur Aksun, *age.*, s.221.

²¹³ Liman von Sanders, *age.*, s.254.

²¹⁴ Ramazan Balcı, *age.*, s.172,173.

²¹⁵ Bingür Sönmez, vd., *age.*, s.144.

²¹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *age.*, s.140.

²¹⁷ Bingür Sönmez, vd., *age.*, s.179,180.

Dünya Savaşı boyunca Kafkas Cephesi'nde verilen toplam zayılatla ilgili Fevzi Çakmak'ın verdiği bilgiye göre, 3'üncü Ordu'dan 175.000, 2'nci Ordu'dan da 65.000 asker hayatını kaybetmiş olup toplam vefat edenlerin sayısı hastane kayıtlarına göre 240.000 idi. Ayrıca Çakmak'a göre şehit olanların üçte ikisi kadar bir kuvvet de gazi ya da çürük olarak memleketlerine dönmüş olup toplam zayılat 400.000'e yakındır.²¹⁸ MSB'nin şehit listesine göre ise şehit düştüğü kesin olarak tespit edilenlerin sayısı 15.505'tir.²¹⁹ Bu durumda 240.000 olarak belirtilen sayının bir kısmını hastalıktan ölenler, bir kısmını iklim koşulları sebebiyle ölenler oluşturmakta olup, bu sayının şehit olarak tespit edilen kısmı 15.505'tir. Yani şehitlerimizin 15.505'ine ait kayıt bulunabilmiş yahut tutulan kayıtların yalnızca 15.505'ine ulaşılabilmiştir demek daha doğru olacaktır.

Kafkas Cephesi'nde bu denli fazla kayıp verilmesinin sebepleri iklim koşulları, arazinin yarattığı dezavantajlar gibi doğal sebeplerinin yanı sıra, askerî donanım ve iaşenin yetersiz oluşu, sıhhi personelin yetersiz oluşu ve başlı başına düşüncesizce verilen bir emir neticesinde Sarıkamış taarruzuna girişilmesidir. Şehit sayıları üzerinde Türk kaynaklarında dahi bu denli ihtilaflar oluşunun sebebi ise tedbir için yapılan belge imhalarından dolayı karanlıkta kalan operasyon neticeleri²²⁰ ve en genel sebep olarak da geniş bir cephe olması dolayısıyla kontrolün ve iletişimin sağlanamamasıdır.

4.2. Çanakkale Cephesi'nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler

Çanakkale Cephesi'nden sorumlu ordu, merkez karargâhı İstanbul'da olan 1'inci Ordu Müfettişliği olmuştur. 1'inci Ordu:1'inci, 2'nci ve 3'üncü tümenlerden oluşan 1'inci Kolordu; 4'üncü, 5'inci ve 6'ncı tümenlerden oluşan 2'nci Kolordu; 7'inci ve 8'inci tümenlerden oluşan ve Çanakkale Boğazı'nın savunulmasından sorumlu olan 3'üncü Kolordu ile 3-4 Kasım 1914 tarihinde İzmir'e sevk edilen 10'uncu, 11'inci ve 12'nci tümenlerden oluşan 4'üncü Kolordu ile bağlı birliklerinden oluşmuştur.

4 Ağustos 1914'te 3'üncü Kolordu seferber edilmiş ve 5 Ağustos 1915 tarihinde Başkomutanlığın emri doğrultusunda 9'uncu Tümen Çanakkale Müstahkem Ordu Komutanlığı'nın emrine girerek, Müstahkem Mevki Komutanlığı Başkomutanlığa bağlanmış ve komutanlık görevini Cevat Paşa

²¹⁸ Mareşal Fevzi Çakmak, *age.*, s.73,250.

²¹⁹ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

²²⁰ Bingür Sönmez, vd., *age.*, s.143.

üstlenmiştir.²²¹ İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu çıkartmasına önlem olarak 24 Mart 1915 tarihinde birtakım düzenlemelere gidilerek kuvvet mevcudu arttırılmış ve 5'inci Ordu kurmuştur. Komutanı Liman von Sanders olan 5'inci Ordu: 7, 9 ve 19'uncu tümenlerden oluşan 3'üncü Kolordu, 3 ve 11'inci tümenlerden oluşan 15'inci Kolordu, 5'inci Tümen, Bağımsız Süvari Tugayı, Ordu Karargâhı ve bağlı birliklerden oluşmuştur.²²² Daha sonra cephe bölgelere ayrılmış ve 5'inci Ordu takviye edilerek yeni bir düzen almıştır.²²³

Çanakkale Boğazı'nda gerçekleşen muharebelerde Türk ordusunun verdiği şehit ve toplam kayıp sayısı, karada geçen muharebeler kadar fazla değildir. İtilaf Birleşik Donanması tarafından Türk tabyalarının bombalandığı 19 Şubat 1915 tarihinde Orhaniye ve Seddülbahr tabyalarında 4 kişi şehit düşmüş, 11 kişi yaralanmıştır. 28 Şubat 1915'te İngilizler tarafından Seddülbahr ve Kumkale'ye yapılan çıkartmalar esnasında 3 kişi şehit olmuş ve 8 kişi yaralı yaralanmıştır. 1 Mart 1915 tarihli harekâta 5 şehit verilmiş ve 8 kişi yaralanmıştır. 3 Mart 1915 tarihli harekâta 1 şehit verilmiş ve 2 kişi yaralanmıştır. 4 Mart 1915 tarihli harekâta 16 şehit verilmiş ve 45 kişi yaralanmıştır. 7 Mart 1915 tarihli harekâta Bolayır bölgesindeki bombardımanda 4 şehit verilmiş ve 12 kişi yaralanmıştır. 10 Mart 1915 tarihli harekâta 3 kişi yaralanmıştır.²²⁴ Toplam 33 şehit, 89 yaralı verilmiştir. Görüldüğü üzere art arda gerçekleşen mücadelelerde her gün olmamak kaydıyla sürekli ama az sayıda şehit verilmiştir.

18 Mart 1915 tarihinde Çanakkale Müstahkem Mevki sınırları içerisinde 50.000 Türk birliği, Çanakkale harekât alanı içerisinde ise 95.000 kuvveti bulunmaktadır.²²⁵ 18 Mart 1915 tarihli Boğaz Muharebesi'nde 26 şehit ve 53 yaralı olmak üzere toplam 79 zayıat verilmiştir.²²⁶ Bir ulusal sempozyumda Selami Başaran tarafından 57 şehit ve 74 yaralı olduğu ifade edilmiştir.²²⁷ Marttin ise 4 subay, 22 er şehit; 1 subay, 52 er yaralı olmak üzere toplam 79

²²¹ 1'inci Ordu ve Müstahkem Mevki Komutanlığının kuruluş ve konusu ile ilgili detaylı bilgi için bk. **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 5, Kısım 1, s.33-38.

²²² Şükrü Erkal, **age.**, s.61; **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 5, Kısım 1, s.234.

²²³ Cephenin yeni nizamı ile 5'inci Ordu'nun kuruluş ve konusu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Şükrü Erkal, **age.**, s.104,105.

²²⁴ **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 5, Kısım 1, s.118,132,140,145,148,156, 62.

²²⁵ Şükrü Erkal, **age.**, s.237,238.

²²⁶ **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 5, Kısım 1, s.211.

²²⁷ Selami Başaran, "Çanakkale Muharebesi'nin Nedenleri, Deniz ve Kara Harekâtlarına Genel Bir Bakış", **ODTÜ 30. Kuruluş Yıldönümü- Çanakkale Savaşları'nın Askerî ve Siyasî Yönü Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 18 Mart 1986, Derleyen: Mete Tunçoku, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987, s.13-23.

kayıp verildiğini bildirmiştir.²²⁸

Genelkurmay Başkanlığının verdiği bilgilere göre toplam olarak Çanakkale Boğazı'nda gerçekleşen muharebelerin sonuna kadar -3 Kasım 1914 ile 19 Mart 1915 tarihleri arasında- 179 şehit verilmiş, 201 asker yaralanmıştır. Ayrıca muharebe dışında da orduda kayıplar olmuştur. 1914 yılında 427 asker hava değişimi almış, 60 asker çürüğe çıkmış, 24 asker vefat etmiş; 1915 yılında ise 1.799 asker hava değişimi almış, 29 asker çürüğe çıkmış, 286 asker vefat etmiştir.²²⁹

Türk kuvvetlerinin Fransız Filosu'nun Amfibi harekâtının başlangıcından itibaren girdiği önemli muharebeler ve ilgili sayısal bilgiler şöyledir: Kumkale'de 25 Nisan 1915 tarihinde 467 şehit verilmiş, 763 kişi yaralanmış ve 505 kişi kaybolmuş, toplamda 1.735 zayıat verilmiştir. Arıburnu çıkartma harekâtı ve 1915 Mayıs ayının sonuna kadar burada süren muharebelerde de Türk tarafının kaybı fazladır. Örneğin yalnız 19 Mayıs 1915'te verilen şehit sayısı 3.420, yaralı sayısı 6.064 ve kayıp sayısı 486 olup genel zayıat 10.000 kadardır. Seddülbahr bölgesinde yapılan ve 1915 Mayıs ayının sonuna kadar devam eden muharebelerde de ciddi zayıat verilmiştir. Seddülbahr bölgesinde 28 Nisan 1915 tarihli Birinci Kirte Savaşı'nın sonuna kadar, 1.897'si 25-26 Nisan'da verilmiş olmak üzere, Türk tarafının toplam zayıatı 8.296'dır. 6-8 Mayıs 1915 tarihleri arasında gerçekleşen İkinci Kirte Savaşı'nda 2.000 kadar zayıat verilmiştir.²³⁰ 4-6 Haziran 1915 tarihleri arasında yapılan Üçüncü Kirte Savaşı'nda ise genel zayıatla ilgili iki farklı bilgi yer almakta olup, Liman von Sanders'in bildirdiğine göre 9.000, Güney Grubu Harekât Şube Müdürü Yüzbaşı Mehmet Nihat'ın ifade ettiğine göre ise 10.000'dir. 21-22 Haziran 1915'te gerçekleşen Birinci Kerevizdere Muharebesi'nde 5.800; 28 Haziran-5 Temmuz 1915 tarihleri arasında yapılan Zığındere Muharebesi'nde 15.845; 12-13 Temmuz 1915 tarihleri arasında gerçekleşen 2'nci Kerevizdere Savaşı'nda 9.579 zayıat verilmiştir.

Arıburnu bölgesinde 6-10 Ağustos 1915 tarihlerinde gerçekleşen Kanlısirt Muharebesi'nde 6.000 ve Conkbayırı Muharebesi'nde 9.200 zayıat verilmiştir. Ayrıca bu tarihler arasında Anafartalar'da 3.000, Kuzey Grubu'nda

²²⁸ Volkan Marttin, "Birinci Dünya Harbi'nde Çanakkale (Gelibolu) Muharebeleri Esnasında Doğu (Avrupa) Cephesi'nin Durumu Ne İdi?", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı)*, Yıl: 13, Sayı: 25, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Mayıs 2015, s.177.

²²⁹ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 5, Kısım 1, s.276.

²³⁰ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi- Amfibi Harekâtı*, Cilt 5, Kısım 2, T. C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara, 1978, s.85,211,292,397,424.

1.800 zayıat verilerek, Türk kuvvetlerinin 5 günlük zayıatı toplamda 20.000 olmuştur. 9-12 Ağustos 1915 tarihleri arasında yapılan Birinci Anafartalar Muharebesi'nin ilk gününde 2.114, ikinci gününde 1.100; üçüncü gününde 282 zayıat verilerek Türk kuvvetlerinin toplam zayıatı 3.496 olmuştur. 15-17 Ağustos 1915 tarihleri arasında geçen Kireçtepe Muharebeleri'nde Türk tarafı 1.696 zayıat vermiştir. 21 Ağustos 1915 tarihli İkinci Anafartalar Muharebesi'nde 2.598; 27 Ağustos 1915 tarihli Bombatepe (Kayacıkağıltepe) Muharebesi'nde 679 zayıat verilmiştir.²³¹ Yukarıda verilen tarihlerdeki zayıata Genelkurmayın Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi eserinin Çanakkale Cephesi'yle ilgili ciltlerinin taranması sonucunda ulaşılmıştır.

MSB tarafından Çanakkale Savaşları boyunca cephede savaşan toplam 310.000 Türk askerinin olduğu ifade edilmiştir. MSB tarafından verilen bilgilere göre, Türk tarafının kara savaşlarında verdiği şehitlerle ilgili ulaşılabilen kayıt sayısı 57.084; deniz savaşlarında verdiği şehit sayısı ile ilgili ulaşılabilen kayıt sayısı 179 olmak üzere toplam 57.263 olup, yaralı, esir ve kayıplarla birlikte toplam zayıatı 211.000'dir.²³² Yine MSB'nin hazırladığı Şehitlerimiz adlı kaynakta verilen şehit listesinde toplam 54.054 kayıt bulunmaktadır.²³³ Sanders, Çanakkale Cephesi'nde 66.000 şehit olduğunu belirtmiş iken²³⁴, Genelkurmay Başkanlığı ise kara ve deniz savaşlarında verilen toplam şehit sayısının 57.370 olduğunu bildirmiştir. Ayrıca kaynakta belirtildiği üzere ATASE arşiv belgelerine göre toplam zayıatın 10.000 kadarı esir olmakla birlikte Aralık 1915 tarihinde toplam zayıat 210.695, 9 Ocak 1916 tarihinde ise 213.882'dir.²³⁵ Genelkurmay ve MSB'nin verdiği genel zayıat sayıları arasında yaklaşık 4.000 kadar bir farkın bulunması, Genelkurmayın verdiği sayılara bu tarihler arasında hava değişimine gönderilenlerin ve hastalıklardan ölenlerin de dâhil edilmesinden kaynakmış olma ihtimali yüksektir. Bu cepheye ilgili, Selami Başaran'ın resmî belge ve ceridelere dayanarak verdiğini ifade ettiği rakamlar ise şöyledir; 57.000 şehit, 100.000 yaralı, 10.000 kayıp, 21.000 hastalıklar neticesinde vefat eden ve 64.000 hasta olmak üzere toplam zayıat 252.000'dir. Mete Tunçoku ise genel kaybın 250.000-300.000 arasında olduğunu ifade etmiştir.²³⁶ İngilizlerin Türk

²³¹ Şükrü Erkal, *age.*, s.146,152,161,168,195-217.

²³² *Osmanlı Ordu ... age.*, s.106.

²³³ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

²³⁴ Liman von Sanders, *age.*, s.142.

²³⁵ Şükrü Erkal, *age.*, s.238,239.

²³⁶ Mete Tunçoku, "Çanakkale Savaşları'nın Siyasal Açısından Değerlendirilmesi", *ODTÜ 30. Kuruluş Yıldönümü- Çanakkale Savaşları'nın Askerî ve Siyasî Yönü ... age.*, s.30.

zayıyatını 251.000, Liman von Sanders'in ise 218.000 olarak belirtmiştir.²³⁷ Türk Tarih Kurumu'nun resmî internet sitesinde Çanakkale Cephesi'ne ayrılan gücün 300.000'den fazla olduğu ve bu askerlerden 211.000'e ulaşan bir sayıda zayıyat verildiği ifade edilmiştir.²³⁸ Resmî harp tarihî kaynakları ve ilgili yabancı kaynakların incelenmesi sonucunda genel kayıp ve verilen şehit sayılarının birbirlerine yakın olduğu gözlenmiştir. Bu durumda ortalama olarak Çanakkale Cephesi'nde 57.000'in üzerinde şehit verilmiş olduğu, genel zayıyatın ise 211.000'den fazla olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Ayrıca Sn. Köstüklü'nün de ifade ettiği gibi şehit sayılarının ve dolayısı ile toplam zâiyatın daha fazla olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü kendisinin araştırdığı bazı il ve kazalardaki VMVD'deki şehit sayıları, MSB'nin yayımladığı şehit sayılarının üzerindedir.²³⁹ Unutulmamalıdır ki sayısal bilgilerden bahsederken verdiğimiz sayılar kayıt altına alınabilen, akıbetine ulaşılabilen bilgilerdir. Bu bilgilerin yanı sıra yangınlar, işgaller, kaybolmuş kayıtlar, hiç kayıtlara girmemiş şehitlerimizi de düşündüğümüzde ulaşılabilen rakamların çok üstünde şehidimizin olma ihtimali yüksektir.²⁴⁰ Bununla birlikte, savaş dönemi koşullarında lojistik nedenlerle savaş raporlarının bir kısmının karargâhlara ulaşamaması gibi sebeplerle verilen rakamların kesin neticeleri ifade etmediğinin de bir kez daha altını çizmekte fayda vardır.

Özellikle MSB'nin büyük bir boşluğu dolduran ve bin bir emek taşıyan Şehitlerimiz isimli kaynağında bulunan kayıtların lakap, yer isimleri gibi birtakım kelimelerin yanlış okunması gibi sebebiyle mükerrer kayıtlar da içerebileceği unutulmamalıdır. Çalışmamızın giriş kısmında vurgulandığı üzere VMVD ile teyit edildikleri takdirde sayılar ile ilgili ne ölçüde farklılıklar çıktığını tekrar hatırlatmakta fayda olacaktır. Elbette ulaşılan rakamlar hiçbir zaman mutlak sayı olmayacak, gerçek şehit sayılarımızın yalnızca kesinliği belgelere dayandırılabilen kısmı olacaktır.²⁴¹

4.3. Irak-İran Cephesi'nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler

Irak bölgesinde Mirliva Cavit Paşa komutasındaki 4'üncü Ordu görev almıştır. Ordu barış zamanında 35 ve 36'ncı tümenlerden oluşan 12'nci Kolordu

²³⁷ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.129.

²³⁸ Türk Tarih Kurumu, "Çanakkale Savaşı'nın Önemi ve Sonuçları", <http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/chanakkale-savaslar/savasin-sonuclari/>, Erişim Tarihi: 16.02.2017.

²³⁹ Nuri Köstüklü, "Çanakkale'de Şehit Olan İlginliler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, Temmuz 2010, s.256.

²⁴⁰ Nuri Köstüklü, "Çanakkale'de Şehit Olan Bodrumlular" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 62, Cilt 21, Ankara, Temmuz 2005, s.459.

²⁴¹ Nuri Köstüklü, "Çanakkale Zaferi Nasıl Anlaşılmalı, Nasıl Anlatılmalı?: Metodolojik Bazı Tespitler", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 23, Cilt 12, Konya, 2017, s.23.

ve 37 ve 38'inci tümenlerden oluşan 13'üncü Kolordu ve bağlı birlikleri olmuştur. Seferberliğin ilanından sonra 12'nci Kolordu'nun Suriye'de 4'üncü Ordu (Mısır seferine karar verilmesi dolayısıyla), 13'üncü Kolordu'nun ise 3'üncü Ordu'ya bağlanmasına karar verilmiştir. Ancak daha sonra 13'üncü Kolordu'nun 38'inci Tümeni Irak'ta bırakılmıştır. Son durumda bölgedeki tek kuvvet 38'inci Tümen olmuştur.²⁴² Bölgedeki ordu müfettişliğinin adı Irak ve Havalisi Komutanlığı olmuştur.²⁴³

1915 yılı başında bölgedeki kuvvetler: Dicle (merkez) Grubu birinci kuvvet olup Dicle vadisinde, Kerha Grubu (sol yan kolu) adını alan ikinci kuvvet İran'da, Fırat Grubu (sağ yan kolu) adını alan üçüncü kuvvet ise Nasırıye-Şuayyibe arasında savaşıacak şekilde ayrılmıştır.²⁴⁴ 5 Ekim 1915'te Mareşal von der Goltz komutanlığında 6'ncı Ordu teşkil edilmiştir. 6'ncı Ordu'nun kuruluşu şöyledir: 13'üncü Kolordu, 2, 6 ve 35'inci tümenler ve Kolordu bağlı birlikleri ve kollardan oluşmuştur. 18'inci Kolordu, 45, 51 ve 52'nci tümenler, Kolordu bağlı birlikleri ve kollardan oluşmuştur.²⁴⁵

Türk kuvvetlerinin bu cephede verdiği şehit sayılarına ve toplam zayiata dair tespit edilen bilgiler Genelkurmay Başkanlığının resmî harp tarihi yayınının ilgili kaynağında şöyle belirtilmiştir:

Irak Cephesi'nde:

15 Kasım 1914 tarihli Seyhan Muharebesi'nde 51; 17 Kasım 1914 tarihli Harabe (Kütü'z-Zeyn) Muharebesi'nde 150; 4-9 Aralık 1914 tarihleri arasındaki Mezira ve Kurna Muharebeleri'nde 4; 20 Ocak 1915 tarihli Birinci Rota Muharebeleri'nde 28; 3 Mart 1915 tarihli Gadir Muharebeleri'nde 151; 12-14 Nisan 1915 Şuayyibe Muharebesi'nde 265; 31 Mayıs-1 Haziran 1915 tarihli İkinci Rota Muharebesi'nde şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zaiyat sayısı 428 olarak bildirilmiştir. 27 Haziran 1915 tarihli Akike Muharebesi'nde 10; 24 Temmuz 1915 tarihli Nasırıye Muharebesi'nde 1.180; 26 Eylül 1915 tarihli (Bazı kaynaklarda 28 Eylül olarak geçmektedir.) Birinci Kut'ül Amare Muharebesi'nde şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zaiyat sayısı 1.135 olarak bildirilmiştir. 21-26 Kasım 1915 tarihli Selman-ı Pak Muharebesi'nde 438; 1 Aralık 1915 tarihli Delebiha

²⁴² 38'inci Tümen'in kuruluş ve konusu ile ilgili detaylı bilgi için bk. **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 3, Kısım 1, s.42-44.

²⁴³ Orhan Avcı, **age.**, s.27.

²⁴⁴ **Birinci Dünya Harbi'nde... age.**, Cilt 3, Kısım 1, s.134,135.

²⁴⁵ **Birinci Dünya Harbi'nde... age.**, Cilt 3, Kısım 2, s.27,28. Ayrıca 6'ncı Ordu kuvvetlerinin Dicle, Fırat ve İran muharebe sahalarına nasıl taksim edildiği ile ilgili detaylı bilgi için bk. **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 3, Kısım 2, s.35-39,183.

Muharebesi'nde 72; 3-13 Aralık 1915 tarihli Kut'ül Amare Kuşatması esnasında 70; 24 Aralık 1915 tarihli Kudeyra Kalesi Kuşatması (Hızırı) esnasında 400; 6-9 Ocak 1916 tarihli Şeyh Sait Muharebesi'nde 200; 13-20 Ocak 1916 tarihli Vadiikelâl Muharebesi'nde 91; 21 Ocak 1916 tarihli Birinci Felâhiye Kuşatması'nda (Hana) 127; 8 Mart 1916 tarihli Sabis (Delice) Kuşatması'nda 316; 6-7 Nisan 1916 tarihli İkinci Felâhiye Kuşatması'nda 119; 8-9 Nisan 1916 tarihli Üçüncü Felâhiye Muharebesi'nde 94; 17-18 Nisan 1916 tarihleri arasında gerçekleşen Beytiisa Kuşatması'nda 619; 22 Nisan 1916 tarihli Dördüncü Felâhiye Muharebesi'nde 158; 9 Ocak 1917 tarihli Birinci İmamı Muhammet Kuşatması'nda 211; 11 Ocak 1917 tarihli İkinci İmamı Muhammet Kuşatması'nda 84; 18 Ocak 1917 tarihli Üçüncü İmamı Muhammet Kuşatması'nda (40 Gaziler) 7; 25 Ocak 1917 tarihli Birinci Garraf Kuşatması'nda 215; 26-27 Ocak 1917 tarihli İkinci Garraf Kuşatması'nda şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 1.437 olarak bildirilmiştir. 1 Şubat 1917 tarihli Üçüncü Garraf Kuşatması'nda şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 1.186 olarak bildirilmiştir. 3 Şubat 1917 tarihli Dördüncü Garraf Kuşatması'nda şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 1.001 olarak bildirilmiştir. 9 Şubat 1917 tarihli Elhan Muharebesi ile ilgili şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 489 olarak bildirilmiştir. 12 Şubat 1917 tarihli Birinci Beşare Muharebesi'nde 18; 15-16 Şubat 1917 tarihli İkinci Beşare Muharebesi'nde 955; 17 Şubat 1917 tarihli Beşinci Felahiye Muharebesi'nde 145; 22 Şubat 1917 tarihli Altıncı Felahiye Muharebesi'yle ilgili şehit sayısı tespit edilememiş olup genel zayıat sayısı 544 olarak bildirilmiştir. 24 Şubat 1917 tarihli Şamran Muharebesi ile ilgili şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 2.029 olarak bildirilmiştir. 25 Şubat 1917 tarihli Sivridere Muharebesi ile ilgili şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 2.029 olarak bildirilmiştir. 8-9 Mart 1917 tarihli Tellü'l-Esved Muharebesi'nde 28; 14 Mart 1917 tarihli Müşahâde Muharebesi'nde 51; 23-25 Mart 1917 tarihli Cebel-i Hamrin Muharebesi'nde 71; 29-30 Mart 1917 tarihli Sindiye (Deame) Muharebesi'nde 57; 11-12 Temmuz 1917 tarihli Birinci Remadiye Muharebesi'nde 16; 28-29 Eylül 1917 tarihli İkinci Remadiye Muharebesi'nde 120; 8 Nisan 1917 tarihli Beled Muharebesi ile ilgili şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 200 olarak bildirilmiştir. 11 Nisan 1917 tarihli Abutemr (Diltava) Muharebesi'nde 141; 18 Nisan 1917 tarihli Ethem Çayı Muharebesi ile ilgili şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 1.314 olarak bildirilmiştir. 21 Nisan 1917 tarihli Birinci İstiblad Muharebesi ile ilgili şehit

sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 1.218 olarak bildirilmiştir. 22 Nisan 1917 tarihli İkinci İstiblad Muharebesi'nde 149; 24 Nisan 1917 tarihli Dehube Muharebesi'nde 58; 30 Nisan 1917 tarihli Rüveyzat (Ethem Köy) Muharebesi'nde 96; 5 Kasım 1917 tarihli Tikrit Muharebesi'nde 45; 26 Nisan 1918 tarihli Karatepe Muharebesi'nde 19; 26-28 Nisan 1918 tarihli Şirket Muharebesi'nde 8; 26 Mart 1918 tarihli Hanbağdadiye Muharebesi ile ilgili şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 5.000; gerçekleştiği tarih belirtilmemiş olan Suhaniye Muharebesi'nde 48 şehit ve yine gerçekleştiği tarih belirtilmemiş olan Süleymaniye Muharebesi'nde 30 şehit bildirilmiştir.

İran Cephesi'nde:

3-6 Mayıs 1916 tarihli Birinci Hanikin (Sermil) Muharebesi'nde 80; 3 Haziran 1916 tarihli İkinci Hanikin (Sermil) Muharebesi'nde 73; 21 Haziran 1916 tarihli Paytak Muharebesi'nde 80; 27-29 Haziran 1916 tarihli Çeşmişefit Muharebesi ile ilgili şehit sayısı ayrıca belirtilmemiş olup genel zayıat sayısı 300 olarak bildirilmiştir. 30 Haziran 1916 tarihli Mahıdeşt Muharebesi'nde 28; 17-28 Temmuz 1916 tarihli Revandiz Muharebesi'nde 206; 9 Ağustos 1916 tarihli Esetabad Muharebesi'nde 34; 12-15 Ağustos 1916 tarihli Sakız Muharebesi'nde 50; 22-23 Ağustos 1916 tarihli Pesova (Pesve) Muharebesi'nde 150; 21-30 Ekim 1916 tarihli Bicar Muharebesi'nde 12 şehit verilmiştir. Bu bilgiler ışığında, bazı savaşlarda yalnızca genel zayıatın bilindiği ve şehit sayılarının genel zayıat içinde verildiği göz önünde tutularak, en az 7.709 şehit verilmiştir demek yanlış olmayacaktır.

Genelkurmayın ilgili resmî harp tarihi kaynağında savaşın başlangıcından sonuna kadar verilen şehit, yaralı, esir ve kayıpların toplam sayısı 73.182'dir. Ayrıca savaşın başından itibaren salgın hastalıklar ve yaralanmalar sonucu hastanelerde vefat edenlerin sayısı 43.000 olarak bildirilmiştir. Genelkurmayın eserinde, savaş esnasında hastalıktan ölenler ve iki muharebe arası keşif esnasındaki çatışma ve çarpışmalarda verilen zayıatın toplam zayıat sayısına dâhil edilmediği bilgisi de bulunmaktadır.²⁴⁶

Erickson'un Genelkurmay Başkanlığından da yararlanarak, batılı kaynaklarla kıyaslamalar neticesinde ulaştığı ve tartışmacı bir metot izleyerek verdiği sayısal değerler, kendi resmî kaynaklarımızla karşılaştırmalarımızda kullanılmıştır. Erickson çeşitli kaynakları incelemesi sonucu kendi ifadesiyle “üzerinde uzlaşma sağlanabilecek” sayılar vermiştir. Bu kaynağa göre, Irak-

²⁴⁶ Birinci Dünya Harbi'nde ... age., Cilt 3, Kısım 2, s.153,309,310.

İran Cephesi'nde verilen şehit sayılarına ilişkin bilgiler şöyledir: Türkler 1914 tarihinde, Basra savunmasında 100; Kurna savunmasında 150; 1915 tarihinde, 1'inci İran taarruzunda 200; Şuayyibe taarruzunda 2.000; 1'inci Kut savunmasında 1.600; Selman-ı Pak savunmasında 4.500; 1915-1916 tarihleri arasında Kut kuşatması için yapılan taarruzda 1.600; 1916 tarihinde Kut'un kurtarılması için yapılan savunmada 85; 2'nci İran taarruzunda 250; 1917 tarihinde Kut-Bağdat savunmasında 3.540; 1918 tarihinde İran'ın savunmasında 10.000 şehit vermiştir. Bu eserde geçen sayılar, Genelkurmayın verdiği sayılarla mukayese edildiğinde, kimi muharebelerde Genelkurmayın verdiği sayılardan daha az kimilerinde ise daha fazla olduğu görülmektedir. Örneğin ilk Kut'ül Amare Savaşı ile ilgili Genelkurmay tarafından 1.135 zayıat verildiği bildirilirken; Erickson, Türklerin 1.200'ü esir olmak üzere toplam 4.000 zayıatı olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁷ Bir başka örnek de Şuayyibe Savaşı sonuçlarıyla ilgilidir. Bu savaşla ilgili Erickson'un ortalama olarak verdiği sayılar 2.000 şehit, 4.000 yaralı ve 700 esirdir. Genelkurmay Başkanlığı tarafından ise aynı muharebe için Türk kayıp sayısı 662 olarak belirtilmiştir. Bu farklılık için, Erickson, "Türk tarafı" olarak nitelendirdiği kuvvete Arapları da dâhil ederken; Genelkurmay, Mücahit ve Aşiretlerin verdiği kayıpları Türk kayıplarından ayrı tutulmuştur denilebilir. Ayrıca Erickson'un eserinde verilen şehit sayılarıyla ilgili kitapta verilen bir açıklama, Türk resmî kaynakları ile arasındaki farklılığın diğer sebebini ortaya koymaktadır. Yazar, eserde verilen sayılara kimi durumlarda zayıatın %40'ını şehit, %60'ını yaralı kabul ederek varmış; kimi durumlarda ise muharebelerin yoğunluğu, süresi, sefere katılan birliğin sayısı, taarruzda mı yoksa savunmada mı oldukları gibi unsurları değerlendirerek kendi tahminlerini yapmıştır.²⁴⁸ Bu örneklerle dikkat çekilmek istenen nokta, ayrı ayrı eserlerde verilen şehit sayıları incelenirken Türk ve Türklerle, Türklerin yanında savaşa girenlerin kastedildiği Türk tarafından hangisinin kastedildiğine dikkat edilmesi ve eserlerin karşılaştırılmasında bu gibi nüanslara dikkat edilmesi gerektiğini de hatırlatmaktır.

Irak Cephesi ile ilgili, Çanakkale yahut Kafkas Cephesi'ne kıyasla oldukça az olan Türk kaynaklarında genellikle Şuayyibe, Kut'ül Amare gibi muharebelere dair şehit ve kayıp sayılarına yer verildiği görülmekle birlikte, cephenin toplam zayıatıyla ilgili ortalama da olsa toplu bir sayıya -en azından incelediğimiz eserlerde- rastlanmamıştır. Belli başlı muharebelerle ilgili

²⁴⁷ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.153,309,310.

²⁴⁸ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.311.

sayısal bilgiler veren makale ve eserlerde de genel olarak Genelkurmayın incelediğimiz eseri referans gösterilmiştir. Cemalettin Taşkiran, araştırmasında 4 buçuk aylık Kut'ül Amare kuşatma süresinde Türk tarafının zayıyatından 10.300 olarak bahsetmiş, Irak Cephesi'nde toplam 20.000'den fazla esir verildiğini ifade etmiştir.²⁴⁹ Şehit sayıları ile ilgili önemli bir kaynak olan Şehitlerimiz yoğun diskinde MSB tarafından Irak Cephesi'ne ait toplam 8.913 kayıt girilmiştir.²⁵⁰

Genelkurmay Başkanlığı tarafından Irak ve İran'da yapılan muharebelerin sonuçları birlikte değerlendirilmiş olup, bu cephe ile ilgili hastanelerde hayatını kaybedenleri de dâhil ettiğimiz toplam zayıyatın 111.000'den fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Şehit sayıları birçok muharebede ayrı olarak verilmemiş olup genel kayıp sayısı içine dâhil edilmiştir.

4.4. Sina-Suriye-Filistin Cephesi'nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler

Savaş boyunca Sina-Suriye Filistin Cephesi olarak geçen bölgede 2'nci, 4'üncü, 7'nci ve 8'inci Ordular görev yapmıştır. Barış zamanı 2'nci Ordu birliklerinin bulunduğu Mısır'da bir sefer planı yapılması fikri sabitlendiği zaman orduda birtakım düzenlemelere gidilmiş, 2'nci Ordu yerine kurulan Suriye ve Havalisi Komutanlığı 4'üncü Ordu'ya katılmıştır. 4'üncü Ordu 12'nci ve 8'inci Kolordu birlikleri ve teşekkülleri ile de takviye edilmiştir.²⁵¹ Birinci Kanal Seferi için teşkil edilen Çöl Kuvvetleri 8'inci Kolordu, Medine'den gelen kuvvetler, 12'nci Kolordu'dan gönderilen bir muharebe bölüğü ve gönüllü birliklerden oluşturulmuştur.²⁵² İkinci Kanal Seferi öncesinde 4'üncü Ordu'nun önemli bir kısmı ihtiyaç nedeniyle diğer cephelere gönderilmiştir. 1915 yılının son ayında İkinci Kanal Seferi için 1'inci Kuvve-i Seferiyye'nin kurulmasına karar verilmiş ve 2 Ocak 1916'da 1'inci Kuvve-i Seferiyye Komutanlığı kurulmuştur.²⁵³ Şam-Medine hattının isyancılardan korunması ve Filistin'in güvenliğinin sağlanması gibi amaçlarla 1'inci Kuvve-i Mürettebe kurulmuştur. Üçüncü Gazze Muharebesi öncesi Sina-Filistin Cephesi'ndeki kuvvetler 8'inci Ordu adını almıştır. Temmuz 1917 tarihinde teşkil edilen

²⁴⁹ Cemalettin Taşkiran, *age.*, s.38.

²⁵⁰ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

²⁵¹ Cemalettin Taşkiran, *age.*, s.29; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina- Filistin Cephesi (Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar)*, Cilt 4, Kısım 1, T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Ankara, 1979, s.98,99.

²⁵² *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 4, Kısım 1, s.169,170,174.

²⁵³ 1'inci Kuvve-i Seferiyye'nin kuruluş ve konusu ile ilgili detaylı bilgi için bk. *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 4, Kısım 1, s.339.

Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı 6'ncı ve 7'nci Ordulardan oluşmakta olup asıl hedef Bağdat'ın kurtarılması ise de 7'nci Ordu Sina-Filistin Cephesi'ne de yardım etmiştir.²⁵⁴

2-3 Şubat 1915 tarihlerinde gerçekleştirilen ve başarısız geçen Kanal harekâtı ile ilgili Genelkurmayın ilgili kaynağında bahsedildiği üzere, taarruz sonrası 4'üncü Ordu Komutanlığı'nın Başkomutanlığa gönderdiği 5 Şubat 1915 tarihli rapora göre, Birinci Kanal Seferi'nde 8'inci Kolordu'nun asıl hücumu gerçekleştiren beş taburundan 219 şehit, 224 yaralı ve 791 kayıp olarak toplam 1.264 zayıat verilmiştir. İngiliz kaynakları Birinci Kanal Seferi ile ilgili "Türk kayıpları 2.000'den aşağı değildi." şeklinde bir ifadede bulunmuştur.²⁵⁵ Taşkiran, ise Birinci Kanal Seferi'nde 192 şehit, 566 yaralı ve 717 kayıp olduğu ve 717 olarak belirtilen kayıp sayısının tamamen İngiliz esirleri olduğu ifade edilmiştir.²⁵⁶ Erickson, ilk Kanal taarruzuyla ilgili toplam zayıatın 1.300 olduğunu ve bunun 192'sinin şehit, 381'inin yaralı ve 727'sinin kayıp olduğu belirtilmiştir.²⁵⁷ Birinci Dünya Savaşı süresince Harekât Şubesi Müdürlüğü, Erkân-ı Harbiye Reis Vekili ve Erkân-ı Harbiye Reisi görevlerinde bulunan Emekli Orgeneral Ali Fuat Erden'in anılarında belirttiği üzere ise 174 şehit, 417 yaralı ve 819 kayıp olmak üzere toplam zayıat 1.410'dur.²⁵⁸ Görüldüğü üzere incelenen kaynaklarda sayılar birbiriyle yakındır.

İki kanal harekâtı arasındaki devrede de Türk kuvvetleri zayıat vermeye devam etmiştir. Sina Cephesi'ndeki durgunluk döneminde Türkler tarafından Süveyş Kanalı'na bir baskın düzenlenmiş ve mayınlama teşebbüsleri olmuştur. Çöl Komutanı Kres'in 28 Mart 1915'te Süveyş'e düzenlediği akında 4 kişi şehit olmuş ve 17 kişi yaralanmıştır. 23 Nisan-5 Mayıs tarihleri arasında Kanal'a mayın döşenmesi çalışmaları yapılırken, 29 Nisan günü 13 şehit verilmiştir.²⁵⁹ Genelkurmayın kaynağından alınan sayılar Erden'in anılarındakilerle de hemen hemen örtüşmektedir.²⁶⁰

1'inci Kuvve-i Seferiyye'nin kuruluşundan sonra, 11-15 Nisan'da İngilizlerin keşif taarruzlarında 33 esir; 22-23 Nisan 1916 tarihinde Kuvve-i

²⁵⁴ 7'nci ve 8'inci Ordular ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi (İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât- 21 Nisan 1917- 30 Ekim 1918)**, Cilt 4, Kısım 2., T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s.16-18,83,118,120.

²⁵⁵ **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 4, Kısım 1, s.243,250.

²⁵⁶ Cemalettin Taşkiran, **age.**, s.30.

²⁵⁷ Edward J. Erickson, **Size Ölmeyi ... age.**, s.102.

²⁵⁸ Ali Fuat Erden, **age.**, s.46.

²⁵⁹ **Birinci Dünya Harbi'nde ... age.**, Cilt 4, Kısım 1, s.306,311.

²⁶⁰ Ali Fuat Erden, **age.**, s.77-79.

Seferiyye'nin gerçekleştirdiği çöl seferinde Ugrata-Katya-Düveydar savaşlarında 154 şehit de dâhil 374 zayıat; 26 Nisan'da Birü'l-Abd'daki seyyar hastanenin bombalanmasında 2 şehit verilmiş, 4 yaralı ise tekrar yaralanmıştır.²⁶¹ Hastanenin bombalanmasından da aynı şekilde bahseden Erden'in, anılarında aktardığı sayılar da hemen hemen yine aynı olup, Erden tarafından 150 şehidin de dâhil olduğu toplam zayıat sayısı 360 olarak belirtilmiştir.²⁶² 4-5 Ağustos 1916 tarihinde Muhammediye-Romani-Kâtip Gannit mevziine Türk kuvvetleri tarafından yapılan taarruzda 1'inci Kuvve-i Seferiyye 850 esir vermiştir. Ayrıca 5 Ağustos sabahı geri çekilmek zorunda kalan 1'inci Kuvve-i Seferiyye'nin 500 kişilik bir kuvveti (39'uncu Alay) açlık ve susuzluk nedeniyle İngilizlere direnemeyerek esir düşmüştür.²⁶³ 4 Temmuz 1916'da El-Arış'te toplanan 1'inci Kuvve-i Seferiyye'nin İkinci Kanal Harekâtı 5 Ağustos 1916'da sona ermiştir. İkinci Kanal Seferi ile ilgili ise Taşkiran'ın ve Genelkurmayın verdiği toplam zayıat sayısı aynı olup 4.000'dir. Ancak Taşkiran bu sayıya harekâta katılan Alman ve Avusturya birliklerinin de dâhil olduğunu belirtmiştir.²⁶⁴

İkinci Kanal Taarruzu'ndan sonra Hicaz ve El-Arış'in boşaltılması ve Magdabe Muharebesi'nde de Türk kuvvetleri zayıat vermeye devam etmiştir. 23 Aralık 1916 tarihinde yapılan Magdabe Muharebesi'nde 300 Bedevi ve 1.282 Türk kuvveti esir alınmış, 97 kişi şehit olmuştur. 9 Ocak 1917 tarihinde Telle'l-Refah Muharebesi'nde 1.867 kişi esir düşmüştür. İngilizlerin Filistin'e bir taarruzda bulunacağı kesinleşince Şubat 1917'de 1'inci Kuvveti Seferiye Şelale mevziini boşaltmaya ve Gazze-Telle'l-Şeria-Birü's-Sebi hattına çekilmeye başlamıştır. Bu çekilme esnasında 3 Mart 1917'de Hanyunus'ta 2 şehit ve 4 yaralı verilmiştir.

26-27 Mart 1917 tarihlerinde gerçekleşen Birinci Gazze Muharebesi'yle ilgili Genelkurmayın verdiği zayıat sayısı 294 şehit, çoğunun esir alınmış olması muhtemel 1.020 kayıp ve 1.076 yaralı olmak üzere toplam 2.390'dır.²⁶⁵ Murray ise Türk kayıplarının 9.000 olduğu ifade edilmiş,²⁶⁶ Taşkiran'ın kaynağında ise toplam zayıattan yaklaşık 1.500 kişi olarak bahsedilmiştir.²⁶⁷

17-20 Nisan 1917 tarihlerinde gerçekleşen İkinci Gazze Muharebesi'yle

²⁶¹ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 4, Kısım 1, s.317,346,359.

²⁶² Ali Fuat Erden, *age.*, s.238.

²⁶³ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 4, Kısım 1, s.386.

²⁶⁴ Cemalettin Taşkiran, *age.*, s.33.

²⁶⁵ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 4, Kısım 1, s.435,456,468,496,555.

²⁶⁶ Edward J. Erickson, *I. Dünya ... age.*, s.154.

²⁶⁷ Cemalettin Taşkiran, *age.*, s.34.

ilgili Genelkurmayın kaynağından elde edilen bilgiye göre Kres raporunda 91 şehit, 1.336 yaralı, 332 kayıp olmak üzere toplam 1.969 kişilik bir zayıat olduğunu bildirmiştir. 4'üncü Ordu'nun Başkomutanlığa sunduğu rapora göre ise 402 şehit, 1.364 yaralı ve 247 kayıp olmak üzere 2.013 kişilik bir zayıat verilmiştir.²⁶⁸ Taşkiran, 2.000 kişilik bir zayıat olduğu ifade etmiştir. Liman von Sanders ise şehit sayısını 391, yaralı sayısını 1.336 ve kayıp sayısını 242 olarak belirtmiş olup, Sanders'in verdiği 1.969 olarak verdiği toplam zayıat sayısı da diğer kaynaklarla neredeyse aynıdır.²⁶⁹ Erickson 2.000 şehit, 4.000 yaralı ve 242 kayıp olabileceğine dair tahmini rakamlar vermiştir.²⁷⁰ Mirliva Sedat'ın anılarında ise Birinci Gazze Muharebesi'nde 2.500, İkinci Gazze Muharebesi'nde ise 1.969 kayıp verildiği belirtilmektedir.²⁷¹

1917 yılının Haziran ayı keşif ve taciz hareketleri ile geçmiş ve Haziran ayında Türk tarafı 63 şehit ve 189 yaralı vermiştir. Üçüncü Gazze Muharebesi öncesinde 26-27 Ekim 1917 tarihlerinde Türk kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen keşif faaliyetlerinde 15 şehit ve 40 yaralı; 27-28 Ekim gecesinde 1 şehit ve 1 yaralı verilmiştir. 31 Ekim 1917 tarihinde Gazze-Birü's-Sebi hattında yapılan İngiliz taarruzuyla başlayan Üçüncü Gazze Muharebesi Birü's-Sebi bölgesindeki muharebeler ve Gazze bölgesindeki muharebelerdir. 31 Aralık 1917 tarihine kadar Kudüs Muharebeleri gerçekleşmiştir. Bölgede savaşı 7 ve 8'inci Orduların 31 Ekim-31 Aralık 1917 tarihleri arasında verdiği zayıat şöyledir: 7'nci Ordu'dan 1.996 kişi şehit, 571 yaralı, 472 esir ve 4.406 kayıp verilmiş olup 7'nci Ordu'nun toplam zayıatı 12.575'tir. 8'inci Ordu'dan ise 1.544 şehit, 3.281 yaralı, 5.963 esir ve 4.974 kayıp verilmiş olup 8'inci Ordu'nun toplam zayıatı 15.762'dir. Neticede 2 aylık bir süreçte verilen toplam zayıat 28.337 olmuştur.²⁷² Ancak belirtilen tarihler için Genelkurmayın verdiği ve Erickson'un da ilgili kaynağında kullandığı toplam zayıatı gösterir sayı 25.337²⁷³ olarak verilmiş olup her iki kaynakta da toplama hatası bulunmaktadır. Esas zayıat toplamı 28.337'dir.

1918 yılında da Türk kuvvetleri kayıplar vermeye devam etmiştir. Gazze muharebeleri sona erdikten sonra 19-20 Şubat 1918 tarihinde Şeria'nın doğusuna çekilirken toplam 311 zayıat verilmiş; 10-12 Mart 1918 tarihlerinde Tele'l-Aruz Muharebesi'nde 169 esir verilmiş; 30 Nisan-2 Mayıs 1918

²⁶⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 4, Kısım 1, s.637.

²⁶⁹ Liman von Sanders, *age.*, s.223.

²⁷⁰ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi... age.*, s.310.

²⁷¹ Mirliva Sedat, *age.*, s.57-62.

²⁷² *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 4, Kısım 2, s.60,123,508,509.

²⁷³ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi... age.*, s.241.

tarihleri arasında gerçekleşen ve Türklerin lehine sonuçlanan 2'nci Şeria Muharebesi'nde 196 şehit, 314 yaralı, 263 kayıp ve 58 esir olmak üzere toplam 831 kişilik bir zayıat verilmiştir; 1918 yılının Temmuz ayında gerçekleşen Ebu Tullul, El Henu, Şeria doğusu muharebelerinde 1.000 kişilik bir zayıat verilmiştir. 20-21 Eylül 1918 Nablus Muharebesi'nde İngilizlerin aldığı Türk esir sayısı 17.223'ü bulmuştur. Türk kuvvetleri Şeria'nın doğusuna çekilirken İngilizler tarafından yapılan takip harekâtında 23 Eylül'de 1.350, 26 Eylül'de 530, 27 Eylül'de 300 Türk esir düşmüştür. Türk birlikleri tarafından Suriye'nin boşaltılması sırasında, çekilme harekâtının birinci safhası olan 21-25 Eylül tarihlerinde, Amman'a doğru çekilirken burada yaşanan muharebede 600 kişi esir düşmüş ve yaralı ve şehitlerle Amman'daki kuvvetlerin tümü kaybedilmiş, 5.000 kişilik 2'nci Kolordu kuvveti de çekilemeyince teslim olmuştur. Çekilme harekâtının ikinci safhasında Şam'ın işgal edildiğinden habersiz, 26-30 Eylül tarihlerinde Şam'a doğru çekilen Türk kuvvetlerinden ilk etapta 1.000, daha sonraki günlerde 4.000 kadarı esir düşmüş ve çok sayıda Türk askeri de şehit olmuştur. Çekilme harekâtının üçüncü safhasında Halep doğrultusunda çekilen Türk kuvvetlerinden 1 Ekim tarihinde 20.000 kişi esir düşmüş ve verilen zayıat savaş bitimine kadar devam etmiştir.²⁷⁴

Taşkıran'ın verdiği bilgilere göre, İkinci Kanal Harekâtı ve sonraki muharebelerde Türk tarafı toplam 90.000 esir vermiş olup bu sayının 75.000 kadarı 1918 yılının Eylül ve Ekim aylarında verilmiştir.²⁷⁵ Türk Genelkurmayı belli başlı muharebeler için net sayılar vermiş olmakla birlikte toplam şehit sayısı ve toplam zayıatla ilgili bir sayı bildirmemiştir. Türk resmî tarihinde Sina-Filistin-Suriye Cephesi'yle ilgili toplam zayıat sayısı ile ilgili rakamsal bir bilgiye ulaşılamamıştır. Genelkurmanın yoğunlukla esir sayılarıyla ilgili verdiği bilgilerse İngiliz kaynaklarındakilerden nakledilmiştir. Ortalama da olsa bir sayıya ulaşılamamasının sebebi, yüksek bir ihtimalle, 4'üncü ve 8'inci Ordu karargâhlarının imha edilmiş olmasıdır.²⁷⁶ Bahsi geçen sebep başta olmak üzere lojistik yetersizlikler ve benzeri sebeplerle MSB'nin ilgili kaynağında bu cephenin şehit sayısı ile ilgili yalnızca 5.405 kişinin kaydı bulunmaktadır.²⁷⁷ Türk Genelkurmayının verdiği resmî rakamların toplanması sonucunda ise bu sayıyla neredeyse aynı olacak şekilde 5.400 sayısına ulaşılmıştır.

Neticede, Sina-Suriye-Filistin Cephesi ile ilgili kaynakların taranması

²⁷⁴ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 4, Kısım 2, s.533,547,594,611,645- 699.

²⁷⁵ Cemalettin Taşkıran, *age.*, s.36.

²⁷⁶ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.273.

²⁷⁷ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

sonucu ortalama 5.400 civarında şehit, 71.000’den fazla zayıat verilmiş olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak ifade ettiğimiz toplam kayıp sayının ortalama yahut yaklaşık bir sayı olduğunu iddia etmemizin oldukça güç olduğunun altını çizmekte fayda vardır. Genel zayıatla ilgili bu sonuca Genelkurmay Başkanlığı resmî harp tarihi kaynaklarının incelenmesi sonucu ulaşılmış olup, resmî makamlarca ortalama bir sayı belirtilmemiştir. Bunun sebebi ise yüksek bir ihtimalle, 4’üncü ve 8’inci Ordu karargâhlarının imha edilmiş olmasıdır.²⁷⁸ Ayrıca Türk resmî tarihinde Sina-Suriye-Filistin Cephesi’ne ilişkin toplam sayısal rakamlar olmayışının bir başka sebebi de kanaatimizce, Birinci Dünya Savaşı boyunca burada dört ordunun görev yapmış olmasıdır. Diğer cephelere kıyasla bu cephedeki askerî birlikler konuş ve kuruluş açısından sıklıkla değişikliklere uğramış olduğundan cephenin takibinde ve kontrolünde büyük aksaklıklar yaşanmıştır. Ayrıca bölgenin genel karargâha olan uzaklığı da hesaba katıldığında, lojistik sebeplerle cepheden bilgi aktarımının sağlıklı şekilde gerçekleşemediğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca bizim en yakın rakam olduğu kanaatine ulaştığımız genel kaybın neredeyse tamamına yakının da esirlerden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu bilgilerin ışığında genel zayıatın bahsi geçen sayılardan çok farklı olabileceği ihtimali de bulunmaktadır.

4.5. Avrupa Cepheleeri’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler

4.5.1. Galiçya Cephesi’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler

Galiçya Cephesi’nde 15’inci Türk Kolordusu görev almıştır. Türk Kolordusu, bölgede bulunan Güney Ordusu emrine verilmiş ve 15’inci Kolordu’nun emrine de savaş yönünden bağlı bulundukları komutanlıkların yönetiminde olacak Alman ve Avusturya kıtaları verilmiştir.²⁷⁹ Çanakkale’de savaşın bitmesi sonrası Çanakkale savaşları esnasında iki defa lağvedilen 15’inci Kolordu 9 Ocak 1916 tarihli emirle 19 ve 20’inci tümenleriyle üçüncü defa kurulmuştur. Kurmay Albay Yakup Şevki (Subaşı) komutasındaki 15’inci Kolordu’nun Kurmay Başkanı Hayri Bey olup, 15’inci Kolordu 19’uncu ve 20’nci tümenler ile bağlı birliklerinden oluşturulmuştur.²⁸⁰

Mehmet Şevki Yazman’ın anılarından ulaşıldığı üzere, Galiçya

²⁷⁸ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi... age.*, s.273.

²⁷⁹ **Birinci Dünya Harbi’nde Avrupa Cepheleeri- Galiçya Cephesi**, Cilt 7, Kısım 1, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1967, s.21,22.

²⁸⁰ Hülya Toker, *age.*, s.27; **Birinci Dünya Harbi’nde ... age.**, Cilt 7, Kısım 1, s.23,24.

Cephesi'nde savaşan 15'inci Kolordu'da yaşları 16 ile 50 arasında değişen Türk piyade erleri görev almıştır. Kolordunun mevcudu 10 Haziran 1916 tarihi itibarıyla 623 subay ve 21.560 er olmak üzere toplam 22.183'tür. Aynı yılın Temmuz ayı ortalarında 15'inci Kolordu'nun her iki tümenine de ayrı ayrı 5.000'e yakın asker takviyesi gönderilmiş ve 15'inci Kolordu'nun gücü neredeyse 30.000'i bulmuştur.²⁸¹ Bu eserde belirtilen sayılar Genelkurmayın verdiği resmî sayılarda da yer almaktadır. Harp tarihi resmî yayınlarımıza göre, 11 Mayıs 1916 tarihinde 19'uncu Tümen 9.200, 20'nci Tümen 8.852 mevcuttu olup 10 Temmuz 1916 tarihinde Kolordunun toplam kuvveti 30.000'dir.

Türk kolordusunun katılığı ilk önemli muharebeler 1916 yılının Eylül ayında Rus saldırılarının püskürtüldüğü muharebeler olmuştur. Yazman'ın anılarında 8-9 Eylül 1916 tarihlerinde Türk kuvvetleri pek çok esirin yanı sıra 1.500 kadar kayıp, yaralı ve şehit verildiği ifade edilmiştir. Bu bilgi Genelkurmayın eserinde de aynen bu şekilde geçmektedir.²⁸² Yazman, 17 Eylül 1916 tarihli toplam zayıat sayısı 95 subay ve 7.000 er olarak bildirilirken²⁸³ Genelkurmay, Eylül sonu zayıatından 45 subay ve 5.000 er olarak bahsetmiştir. 1916 yılının 5-6 Ekim tarihli muharebeleriyle ilgili Genelkurmayın verdiği toplam zayıat sayısı 15 subay ve 3.000 erdir. Kolordunun 1 Mayıs 1917 tarihindeki mevcudu 769 subay, 32.505 er'dir. 29 Haziran ile 2 Temmuz 1917 tarihleri arasında birkaç günde verilen şehit sayısı 248, yaralı sayısı 1.027 olup toplam zayıat 1.275 olarak bildirilmiştir.²⁸⁴

Genelkurmayın eserinde toplam olarak zayıat yahut şehit sayıları verilmemiştir. Görüldüğü üzere kaynakta geçen sayılar da şehit, yaralı ve kayıp olarak ayrı ayrı değil toplam zayıat olarak bildirilmiştir. Genel olarak da yukarıda bahsedilen sayısal bilgilerle birlikte “çok sayıda esir verilmiştir.”, “...zayıat fazladır.” şeklinde cümlelere sık rastlanılmıştır. Taşkıran'ın verdiği sayılar da Genelkurmayın verdiği bilgilerle aynı olup toplam şehit yahut zayıat sayıları verilmemiştir. Yalman'ın, eserinde, savaşın bitmesiyle yurda dönen Yedek Subay Derviş Fahri Bey'den aktardığı şu kısım sayısal netice ile ilgili en azından bir bilgi vermektedir: “Yalnız Karpat Dağları'nda iki senede bıraktığımız 12 bin şehidi düşünerek çok üzgündük.”²⁸⁵ Ayrıca benzer bir ifade, Genelkurmayın eserinde de “12.000 Türk kahramanının kanı, Galiçya

²⁸¹ Mehmet Şevki Yazman, *age.*, s.XII,XVIII.

²⁸² *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 7, Kısım 1, s.40,86.

²⁸³ Mehmet Şevki Yazman, *age.*, s.XXI.

²⁸⁴ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 7, Kısım 1, s.51,87,88.

²⁸⁵ Mehmet Şevki Yazman, *age.*, s.XXVI.

toprakları üzerine boş yere akmamıştır.”²⁸⁶ şeklinde geçmektedir. MSB’nin ilgili yayınında, Galiçya Cephesi şehit sayısının ancak 4.269 şehidinin kaydı bulunmaktadır.²⁸⁷ Bu nedenle Yalman’ın ve Genelkurmayın kaynaklarındaki bu cümleler, Galiçya Cephesi’nin şehit sayılarından ziyade yaklaşık genel kayıp sayısı ile ilgili fikir vermektedir diye düşünmek daha doğru olacaktır. Genelkurmayın tarafımızca da incelenen ve yukarıda bilgilerini paylaştığımız eserini kaynak gösteren Erickson ise toplam kaybın 25.000 kadar olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁸ Ancak bu sayının bir güvenilirliği olmayıp, resmî verilerden yola çıkılmış olsa da ordunun baştaki mevcudu ve savaşın seyri göz önünde bulundurularak yapılmış bir tahmindir. ATASE yayınlarından olan 15’inci Kolordu harekâtına dair bir başka kaynakta ise, 1917 yılının Eylül ayında bölgeden çekilen Türk kuvvetlerinin 17 Eylül 1917 tarihine kadar verdiği zayıat 7.095 olarak bildirilmiştir.²⁸⁹

Görüldüğü üzere Galiçya Cephesi’nde de kesin bir sayıya oluşmak mümkün olmamıştır. Ancak 1937 yılında Millî Müdâfaa Vekâleti ile Varşova Büyükelçiliği arasında geçen yazışmalara göre Galiçya bölgesinde 26 ila 30 yerde Türk mezarlıkları olduğu görülmektedir. Bilinen ise Ukrayna’da 14, Polonya’da 1 adet Türk şehitliğinin olduğudur. Bu durumda Ukrayna ya da Polonya sınırlarında en az 15 şehitliğimizin daha olduğu fakat tespit edilmediği anlaşılmaktadır.²⁹⁰

4.5.2. Romanya Cephesi’nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler

Romanya Cephesi’nde duyulan Türk kuvveti ihtiyacı üzerine 20 Temmuz 1916 tarihinde Başkomutanlık 5’inci Ordu’ya bir kolordusunu yahut iki ayrı kolordudan birer tümen çekerek oluşturduğu bir kolorduyu ihtiyata çekmesini emretmiştir. Bunun üzerine 17’nci Kolordu’dan 15’inci, 14’üncü Kolordu’dan 25’inci tümenler Tuğgeneral Mustafa Hilmi komutasındaki 6’ncı Kolordu karargâhı ile geri çekilmiştir. Mckenzen karargâhına bağlı 6’nci Kolordu’nun yanı sıra 9 Kasım 1916 tarihinde cepheye 26’nci Tümen de sevk edilmiştir.

Genelkurmayın Romanya Cephesi ile ilgili eseri taranarak Türk kuvvetinin

²⁸⁶ *Birinci Dünya Harbi’nde ... age.*, Cilt 7, Kısım 1, s.113,114.

²⁸⁷ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

²⁸⁸ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.201.

²⁸⁹ Hülya Toker, *age.*, s.263.

²⁹⁰ Nuri Köstüklü, “Tarihte Türk-Leh İlişkileri Çerçevesinde Galiçya’da Şehit Olan Türkler ve Şehitlikler Üzerine Bazı Tespitler”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 22, Cilt 11, Konya, 2016, s.35,36.

kayıplarıyla ilgili şu bilgilere ulaşılmıştır: Dobrice harekâtı sırasında 25'inci Tümen 12-13 Eylül 1916 tarihinde 17 şehit, 49 yaralı ve 10 kayıp; Gobadin tahkimli mevzie taarruz esnasında 19 Eylül 1916 tarihinde 30 şehit, 269 yaralı ve 40 kayıp; 21 Eylül 1916 tarihinde 25 şehit ve 152 yaralı ve 2 kayıp, Amuzaca taarruzu sırasında 24 Eylül 1916 tarihinde öğleden önce 103 şehit, 607 yaralı ve 287 kayıp, aynı gün öğleden sonra 59 şehit, 334 yaralı ve 230 kayıp bulunmaktadır. Neticede 25'inci Tümen'in Bulgar Ordusu emrine girdiği tarihten itibaren 24-25 Eylül 1916 tarihine kadar verdiği zayıat şöyledir: 412 şehit, 1.619 yaralı ve 605 kayıp olmak üzere toplam zayıat 2.636'dır. 1-6 Ekim 1916 tarihleri arasında Romenlerin karşı taarruzu sırasında 812 şehit, 2.893 yaralı ve 952 kayıp olmak üzere 25'inci Tümen'in toplam zayıatı 4.657'dir.

26'ncı Tümen'in Eflak harekâtı sırasındaki kaybı şöyledir: 1 Aralık 1916 tarihinde 87 şehit, 524 yaralı ve 357 kayıp ile toplam zayıatı 968; 3 Aralık 1916 tarihinde gerçekleşen Balarya Muharebesi'nde verilen 500 şehit ve 160 yaralı ile toplam zayıatı 660; 20 Aralık 1916'da 1 şehit ve 11 yaralı ile toplam zayıatı 12; 26 Aralık 1916 tarihinde gerçekleşen Virizol Muharebesi sonrası yenilen düşmanın takibi esnasında 29-30 Aralık tarihlerinde 258 şehit ve 1428 yaralı ile toplam zayıatı 1.686; 4 Ocak 1917 tarihinde ise 1 şehit, 7 yaralı ile toplam zayıatı 8'dir.²⁹¹

Yukarıda verilen sayısal bilgiler neticesinde elimizde 6.Kolordu'nun Dobriçe harekâtı boyunca verdiği zayıat sayısı ve Eflak harekâtına katılan 26'ncı Tümen'in Genelkurmayın kaynağında geçen sayıların toplanmasıyla ulaşılan bir bilgi bulunmaktadır. 6'ncı Kolordu'nun Dobriçe harekâtında verdiği şehit sayısı 1.864, toplam zayıat ise 11.604'tür. Türk Genelkurmayı Türk cepheleindeki kuvvet ihtiyacı nedeniyle Dobriçe harekâtı bitince 6'ncı Kolordu'nun tamamının değil, yalnızca 26'ncı Tümen'inin Tuna Ordusu emrine geçmesi kararını almıştır. 26'ncı Tümen'in Eflak harekâtıyla ilgili toplam bir sayı verilmemiş olup, eser taranırken gün gün ulaştığımız şehit sayılarının toplamı 847, toplam zayıata dair sayı ise 3.334'tür. O hâlde kesinliği tartışılır bir sayı olmakla birlikte Genelkurmayın eserinde verilen sayılar toplandığında Romanya Cephesi'ne dair şehit sayısı en az 2.711 olup, toplam zayıat da en az 14.938 olduğu görülmektedir. Erickson'un eserinde geçen sayısal bilgiler de Genelkurmayın ilgili kaynağından alınmış ve yazar tarafından toplam kaybın

²⁹¹ *Birinci Dünya Harbi'nde Avrupa Cepheleeri- Romanya Cephesi*, Cilt 7, Kısım 2, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1967, s.31; *Osmanlı Ordu ... age.*, s.32-58,73,95,116,119,126-138.

20.000 kadar olabileceği belirtilmiştir.²⁹² Genelkurmayın eserini tarayarak derlediğimiz sayılar, savaş raporlarının birçoğunun lojistik yetersizlikler nedeniyle eksik ve kayıp oluşu sebebiyle yine elbette net sayılar değildir. Ancak minimalini tahayyül etmemiz konusunda bir fikir vermesi açısından değerlidir. MSB'nin Şehitlerimiz kaynağında, Genelkurmayın ilgili resmî harp tarihi kaynaklarından ulaştığımız sayının üstünde, 3.111 şehit kaydı girildiği görülmektedir.²⁹³ Görüldüğü üzere, Romanya Cephesi ile ilgili de toplam zayıat sayısına rastlanmamıştır. Ancak Genelkurmayın ilgili kaynağında yer alan günlük raporların incelenmesi neticesinde 15.000 civarı bir zayıat olduğu bilgisine varılmıştır. Takdir edilir ki bu rakamlar akıbetine ulaşılabilen şehit ve zâiyatın bilinen kısmıdır.

4.5.3. Makedonya Cephesi'nde Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler

Türk Genelkurmayı tarafından Makedonya Cephesi'ne gönderilecek kuvvetin 2'nci Ordu'ya katılmak üzere yolda bulunan 50'nci Tümen olmasına karar verilmiş ve Tümen İstanbul'a geri çağırılmıştır. 50'nci Piyade Tümeni'nin bir kısım birlikleri 2'nci Ordu'ya bırakılırken 5'inci Ordu'dan verilen bir kısım kuvvetle 50'nci Tümen tekrar düzenlenmiştir. Bölgeye intikal etmiş olan 50'nci Tümen'in komutanlık görevini Kurmay Albay Şükrü Naili (Korg. Gökberk) üstlenmiştir. Daha sonra İttifak Devletleri Başkomutanlığı'nın Cephede iki tümenden oluşacak bir kolordu ve 11'inci Alman Ordusu emrine de takviyeli bir alayın gönderilmesine dair isteği üzerine, 9 Kasım 1916'da 20'nci Kolordu teşkil edilmiştir. 20'nci Kolordu Makedonya'daki 50'nci Piyade Tümeni, İstanbul'dan gönderilen 46'nci Piyade Tümeni ve 16'nci Depo Alayları'ndan oluşmuştur. 11'inci Alman Ordusu için teşkiline başlanan kuvvet ise Binbaşı Nazım komutasındaki 177'nci Piyade Alayı (Türk Rumeli Müfrezesi) olup, 28 Kasım 1916 tarihinde hazır duruma gelmiştir.

Genelkurmayın Makedonya Cephesi ile ilgili resmî kaynağında verilen sayısal bilgiler şöyledir: 20'nci Kolordu'da 173 şehit, 91 hastanede hayatını kaybeden, 653 yaralı, 1.165 firar eden ve kaybolan olup, 20'nci Kolordu'nun toplam zayıatı 2.082'dir. 177'nci Alay'la ilgili ise ortalama olduğu bildirilen rakamlar verilmiş olup, 100 kayıp ve firari, 860 yaralı, 410 şehit ve hastanelerde yaşamını yitirenlerin sayısı 285 olup, müfrezenin toplam zayıatı 1.655'tir. Genelkurmayın verdiği bilgiler neticesinde hastanelerde yaşamını yitirenleri

²⁹² Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi ... age.*, s.208.

²⁹³ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

de dâhil ettiğimiz Makedonya Cephesi bilinen şehit sayısı 959'dur.²⁹⁴ MSB tarafından Makedonya Cephesi ile ilgili künyelerine ulaşılan şehit sayısı 79 olarak bildirilmiştir.²⁹⁵

Neticede Makedonya Cephesi'yle ilgili 4.000'e yakın bir zayıat olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ancak Genelkurmayın ilgili yayınından ulaşıldığı üzere şehit sayısı 583 iken, MSB, şehit sayısı için 79 kayıt girmiştir.

MSB'nin verdiği şehit kayıtları incelendiğinde, şehitlerin yarısının ölüm yeri savaş meydanları olup 35 kişinin ölüm yeri belirtilmemiş, hastanede vefat edenler için ise yalnız 6 kayıt girilmiş olduğu görülmektedir. Genelkurmayın ilgili kaynaklarında ise 20'nci Kolordu ve 177'nci Alay'a ait şehit sayıları arşiv belgelerine dayandırılmıştır. MSB'nin, kaynağında, künyesine ulaşabildiği şehitlerin kaydını girmiş olduğu bilinmektedir. Genelkurmayın verdiği bilgiler ise sağlık faaliyetlerine ilişkin bir rapordan aktarılmıştır. Çalışmamız boyunca verilen sayıların ihtilafı oluşu o dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda; yangınlar, işgaller, kaybolmuş kayıtlar ve lojistik sebeplerle kimi savaş raporlarının karargâhlara dahi ulaşamaması gibi sebeplerle oldukça normaldir.

4.6. Hicaz-Asir-Yemen Cephesi ve Libya Harekâtı'nda Görev Alan Türk Kuvvetleri ve Ordunun Kayıplarına İlişkin Bilgiler

Osmanlı Hükûmeti seferberlik ilan ederken 7'nci Kolordu, 21'inci ve 22'nci Bağımsız Tümenleri seferberliğe dâhil etmemiştir. Hicaz bölgesi 22'nci Bağımsız Tümen'in görev bölgesi olup, bu tümen 2'nci Ordu Müfettişliği'ne bağlı iken, 2'nci Ordu'nun lağvıyla 11 Ocak 1914'te 4'üncü Ordu'ya bağlanmıştır. 4'üncü Ordu altında 30 Haziran 1916'da, 22'nci Tümen'in bir kısım birlikleri alınarak Hicaz Kuvve-i Seferiyye adlı bir kuvvet kurulmuştur. İlk kurulduğunda Yarbay Refet komutasında olup Kanal harekâtı için ayrılmış bu kuvvetin komutası daha sonra Medine Muhafızlığı ve demiryollarının korunması görevleri ile birlikte Fahrettin Paşa'ya bırakılmıştır. Hicaz Kuvve-i Seferiyye 58'inci Tümen ve Medine Muhafızlığı'ndan oluşmuştur.

Yemen'de 7 Kasım 1914'te 7'nci Kolordu kendi seferberliğini ilan etmiştir. Kolordunun 39'uncu Tümeni güney'de Aden'in korunması için Taiz Harekât Bölgesi Komutanlığı'nı, 40'ıncı Tümeni kuzeyde İdris'e karşı Tehame Harekât Bölgesi Komutanlığı'nı kurmuştur. Yemen cephesinde bulunan İdris kuvvetleri 10.000-15.000 kadar iken, savaş öncesinde 7'nci Kolordu'nun 39

²⁹⁴ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

²⁹⁵ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

ve 40'ıncı tümenleri ile bağılı birliklerinin toplam sayısı 8.790'i bulmuştur. Bu kuvvetin 7.000'i düzenli ordu birlikleri olup, geri kalanını ise yerli halk oluşturmuştur.²⁹⁶

Asir Cephesi'nde ise Albay Muhittin komutasındaki doğrudan Başkomutanlığa 21'inci Tümen görev almıştır. Libya harekât bölgesinde ise, Uşi Antlaşmasıyla Trablusgarp ve Bingazi İtalyanlara bırakıldığından burada bir Türk birliği bırakılmamıştır. Türk subaylar Mısır yoluyla Libya'ya girmiş ve Senusi kuvvetlerini teşkilatlandırmışlardır. Libya'daki Türk personelinin sayısı 47 subay, 14 askeri memur ve 47 astsubay ile er olarak belirtilmiştir. Senusi kuvvetlerinin yaklaşık mevcudu 10.000'i bulmuştur.

1916 Haziran sonunda Hicaz'da başlayan taarruzla, Mekke, Cidde ve Taif'in aksine Medine Fahrettin Paşa liderliğinde başarıyla savunulmuş, ancak Türk kuvvetleri 48 şehit ve 126 yaralı vermiştir. 9-10 Haziran 1916 tarihinde Mekke'de 18 şehit ve 55 yaralı verilmiştir. 9 Temmuz'da teslim olunana kadar geçen süreçte 21 şehit, 76 kadar yaralı ve 1.250 kuvvet teslim olarak esir düşmüştür.²⁹⁷ Taif'te 22 Eylül 1916'ya kadar süren mücadelelerde Türk tarafı 138 şehit, 238 yaralı, 62 firari ve 16 kayıp vermiştir. Medine'de yenilgiye düşülmesini takiben Emir Faysal, 26 Ocak 1917'de Vech'i ele geçirmiş ve bu bölgedeki mücadelede Türk kuvvetlerinden 63 şehit, 32 yaralı ve 62 kayıp verilmiştir. Medine'nin güneybatısında 7 Şubat 1917'de İngiliz uçakları tarafından bombalanan Gayır bölgesinde 1 şehit ve 1 yaralı verilmiştir. Medine savunması için Bir'i-Derviş'e giden Türk kuvveti 6 Mart 1917'de 32 şehit vermiştir. Bir'i-Derviş'ten Cülcile'ye çekilmek durumunda kalan kuvvetler 17-19 Mart 1917 tarihleri arasında 41 yaralı ve 91 şehit ve kayıp vermiştir. 1 Nisan 1917'de Bir'i-Mâşi'de düşman saldırıları başlamış ve 2 Nisan'da 1 şehit, 9 yaralı; 4-5 Nisan gecesi 5 şehit, 2 kayıp ve 23 yaralı; 5-11 Nisan tarihleri arasında ise 9 şehit, 44 yaralı verilmiştir. 2 Temmuz'da Akabe'deki üslerin düşürülmesi için Araplar tarafından başlatılan saldırıda İngiliz kaynaklarına göre Türkler 300 şehit vermiş ve 160 Türk de esir düşmüştür. Akabe, Akabe Millî Urban Bölüğü tarafından savunulmuştur.

1'inci Kuvve-i Mürettebe Komutanlığı ve Medine Muhafızlığı tarafından korunun Hicaz demiryoluna Araplar tarafından, Vech'in işgalinden Akabe'nin düşüşüne kadar (26 Ocak-6 Temmuz 1917) pek çok saldırı gerçekleşmiş, toplam 29 şehit, 35 yaralı, 56 esir ve kayıp verilmiştir. Akabe'nin düştüğü tarihten Aralık 1917 sonuna kadar ise 55 şehit, 63 yaralı ve 74 esir verilmiştir.

²⁹⁶ *Birinci Dünya Harbi'nde... age.*, Cilt 6, s.79,80,83-86,90-95,179,796.

²⁹⁷ *Birinci Dünya Harbi'nde... age.*, Cilt 6, s.113-115,183,223,228,825.

Maan bölgesi demiryolu saldırılarında 1918 yılı başından Ağustos sonuna kadar 53 şehit, 58 esir, 7 kayıp olarak toplam 118 kişilik bir zayıyat verilmiştir. 1918 yılının Ekim ayı içerisinde demiryolu koruma ve onarımı esnasında 9 şehit, 88 esir ve 31 firarı ile Türk kuvvetlerinin kaybı 128'i bulmuştur. Mondros Mütarekesi imzalanmasına karşın Fahrettin Paşa teslim olmayı geciktirmiş ve Kasım ayında 5 şehit, 2 yaralı ve 65 esir olmak üzere 72 zayıyat verilmiştir.²⁹⁸

Asir'de de ilginç sebeplerden dolayı çıkan ayaklanmalarda sayısı tespit edilememiş olsa da birçok şehit verilmiştir. 6-8 Temmuz 1916 tarihinde işgal edilen Konfide'nin geri alındığı 27 Eylül 1916'da 7 şehit ve 7 yaralı verilmiştir. Asir'de 29 Ekim 1914 tarihinde 3.439 kişilik bir kuvvet bulunmakta iken, bölgenin tahliyesi sırasında 2.684 asker bulunmaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere hava değişimi, Sıkıyönetim Mahkemesi'nce tart ve emekliye sevkler, Şerif Hüseyin'e katılanlar, firariler ve çarpışmalarda şehit olanlar dâhil toplam asker eksikliği 755'tir.

Yemen'de Mandep'e hâkim olunduktan sonra planlanan Aden taarruzu için Lahic ileri harekâtına başlanmış ve 3 Temmuz 1915 tarihinde 1 şehit ve 3 yaralı verilmiş, 5 Temmuz'da 21 kişi şehit düşmüştür. Ayrıca sonraki birkaç günde Türklerden 6 kişi esir, 33 kadar şehit, 12 yaralı verilmiştir. Aden yakınlarında Şeyh Osman denen bölgede bulunan İngilizlerle 20-21 Temmuz gecesi yapılan çatışmada 4 şehit, 8 esir verilmiştir. 27-28 Ağustos gecesi gerçekleşen Birinci Elvant Muharebesi'nde Türk kaybı 2 şehit, 8 kadar yaralıdır. (Verilen sayılar Türk tarafına ait olup, Türklerle birlikte savaşan mücahitlerin sayılarına değinilmemektedir) 25-26 Eylül'de gerçekleşen İkinci Elvant Muharebesi'nde ise 5 şehit ve 6 yaralı verilmiştir. 1916 yılında Taiz harekât bölgesinde İmad'da Türkler tarafından düzenlenen baskında 13 Türk yaralanmıştır. 1917 yılı Ağustos'una kadar bölgede çarpışmalar devam etmiş, 7 Ağustos 1917 tarihli Elmeçhale bölgesinde İngilizlerin giriştiği keşif taarruzunda Türk tarafı 3 yaralı vermiş, 22 Eylül 1917'de Bir'i-Câbir Muharebesi'nde 3 şehit, 14 yaralı verilmiş, 20 Ekim 1917'de tekrarlanan Elmeçhale Muharebesi'nde ise 7, 8 şehit ve bir o kadar da yaralı verilmiştir. 22 Ekim'de gerçekleşen Elderp-Beyti Câbir Muharebesi'nde 8 şehit, 14 yaralı, 5 Kasım'da gerçekleşen Elmeçhale, Bir'i-Câbir Muharebeleri'nde 11 şehit, 50 yaralı verilmiştir.²⁹⁹

Tehame Harekât Bölgesi'nde 29 Haziran 1917'de İngilizlerin Hudeyde'ye

²⁹⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde... age.*, Cilt 6, s.251,271,276,282,291,292,305,311,314,323,347,354,360, 370,372.

²⁹⁹ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 6, s.401-412,468,472,473,483,487-489,499,512-522.

yaptıkları çıkartma harekâtında 1 şehit, 1 yaralı ve 1 de güneş çarpmasından hayatını kaybeden olmuştur. 5-6 Eylül'de İdris kuvvetleri, ilkinde başarısız olunan Abis saldırısını tekrarlamış ve umulan neticeyi yakalayamamışsa da Türk kuvvetleri 1 şehit ve 10 yaralı vermiştir. Luhye'ye İngilizler ve idris kuvvetlerinin ortak saldırısında 13 Ocak 1918 günü 4 hafif yaralı olmuş, 15 Ocak 1918'de ise 1 şehit, 2 yaralı verilmiştir. 1 Haziran-1 Eylül 1918 tarihleri arasında Taiz Harekât Bölge Komutanlığı toplam 22'si şehit olmak üzere toplam 47 kayıp vermiştir.

Tehame'de Luhye'nin işgali sonrası Mor bölgesinde bulunan düşman kabilelerine karşı 2-3 Nisan 1918 tarihlerinde gerçekleştirilen mücadelede 40 şehit, 74 yaralı verilmiştir. Luhye'den sonra, 29 Haziran 1918'de İdris kuvvetlerinin toplanma yeri hâline gelen Dürâiye'nin ele geçirilmesi esnasında 4 Şehit ve 14 yaralı verilmiştir. Abis'te Seyit İdris kuvvetlerine son darbe de 15 Temmuz'da Deyri-Mansur Baskını ile gerçekleşmiş, Türk kaybı 13 şehit ve 48 yaralı olmuştur. Menazır dağlarında düşmanı etkisiz hâle getirmek için girişilen taarruz harekâtı için ilerleyen Türk kuvvetleri, 23 Temmuz tarihlerinde Matayın, Şelale ve Magrabe kesimlerinde 1 şehit ve 6 yaralı, 9-10 Ağustos Menazır taarruzunda ise 13 şehit ve 28 yaralı verilmiştir. 17 Ağustos'ta Rassas'ta 17 şehit ve 37 yaralı verilmiştir.³⁰⁰ Genelkurmayın resmî harp tarihi eserinde geçen Türk kayıplarıyla ilgili sayılar bundan ibaret olup, Libya'daki 100 kadar Türk kuvvetinden ne kadar kayıp verildiğiyle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Genelkurmay Başkanlığının incelenen eserinde cephelerin oldukça uzak ve kontrol ile haberleşme açısından da zayıf oluşları sebebiyle bu cephelerle ilgili de net bir şehit sayısı söylenmemiştir. MSB tarafından ise Arabistan Cephesi şehit sayısı için 324 kayıt girilmiştir.³⁰¹

Hicaz-Asir-Yemen Cephesi'nin zayıflığına dair elimizde MSB tarafından 324 olarak verilen şehit sayısı dışında resmî ya da ortalama bir rakam bulunmamaktadır. Ortalama sayısal sonuçlara ulaşmak dahi oldukça güç olmuştur. Bunun en temel nedeni, Suriye-Filistin Cephesi'nde olduğu gibi savaş raporlarının birçoğunun lojistik yetersizlikler nedeniyle Genelkurmayla ulaştırılmasında yaşanmış olan güçlüklerdir. Ayrıca bölgenin denetimden uzak oluşu, hatta seferberlik ilanı dışında bırakılmış olup, buradaki ordu kuvvetlerinin kendi seferberliklerini ilan etmiş olmaları da bilgi zafiyetinin diğer bir sebebidir.

Bu cephenin kayıplarıyla ilgili de büyük bir ihtilaf söz konusudur.

³⁰⁰ *Birinci Dünya Harbi'nde ... age.*, Cilt 6, s.499-532,535-555,570-586.

³⁰¹ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

Genelkurmay Başkanlığının ilgili kaynağının taranması sonucu derlediğimiz sayılara göre, cephede 1.000 civarındaki şehitler de dâhil olmak üzere 5.000 civarı bir zayıat verildiği bilgisine ulaşılmışsa da, yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı kayıp sayısının ulaşılan sayıların hayli üstünde olabileceği kuvvetle muhtemeldir. MSB'nin şehit listesinde bahsedildiği üzere 324 kayıt bulunmaktadır. Genelkurmayın verdiği sayılar ise, cephe komutanlarından gönderilen raporlarda bildirilmiş sayılardır. Genelkurmayda bulunan bilgiler komutanların teşhis değil, tespit neticesinde bildirdikleri ortalama sayılardır. Takdir edilir ki dönemin şartları ve savaş atmosferi göze alındığında kesin tespitin sağlanamayacağı çokça durumla karşılaşmıştır. Ancak belirtilen sayılar MSB'nin künyelerine ulaştığı yani tespit ettiği şehit sayısından fazladır. Komutanlar, genel merkez karargâhına imkânları doğrultusunda ortalama sayılar bildirmiş olmakla birlikte bu sayıların fazla değil eksik olabileceği yönündeki kanaatimiz kesindir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE'NİN KAYIPLARI

1. Millî Mücadele'ye Doğru

İtilaf Devletleri Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarını, Sykes-Picot Antlaşması, Balfour Deklarasyonu ve Saint-Jean-de-Maurienne Antlaşması gibi kendi aralarında gerçekleştirdikleri birtakım antlaşmalarla taksim etmişlerdir. Savaşın tüm devletlerin savaş yükü altında ezilen halkları ve mali anlamda yıpranan hükûmetleri artık bir an önce bu kaostan bitmesi yönünde hemfikirlerdir. 8 Ocak 1918 tarihinde Amerika Başkanı Woodrow Wilson'un öne sürdüğü 14 maddelik gerçeklikten uzak ilkelerle sözde barış şartları gündeme gelmiştir.³⁰² Devletler art arda savaştan çekilmiş, Wilson Prensipleri'nce ana hatları belirlenen sözde barış ortamından sonra 18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı toplanmıştır. Konferansta İtilaf Devletleri ve özellikle İngiliz yanlısı bir yapılanma olan Milletler Cemiyeti kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu yenilen devletler bloğu, zorunlu olarak İtilaf Devletleri ile mütarekeler imzalamışlardır.³⁰³ Osmanlı Devleti, Bahriye Nâzırı Rauf Bey önderliğinde bir temsil heyeti ile Mondros'a giderek 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. Bu mütarekenin ağır şartları, millî bir mücadele verilmesi zorunluluğunu ortaya koymuştur. Osmanlı topraklarını denetim altına alan, Türk ordusunu terhis eden, haberleşme ve ulaşımı kontrolü altına alan böyle bir anlaşmanın, anlaşmadan çok bir teslimiyet oluşu ise Osmanlı Hükûmeti tarafından pek önemsenmemiştir. Şayet, Boğazların denetiminin İtilaf Devletleri'ne bırakılması, İtilaf Devletleri'nin güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum gördükleri anda stratejik öneme sahip Türk topraklarını işgal edebilecek olmaları, Doğu'da bir Ermeni devleti kurmak düşüncesi, Batı Anadolu'nun Yunanlılara verilmesi gibi planlara zemin hazırlayan maddelerin yer aldığı bir mütarekenin kabulü, bir daha asla bağımsız olamayacak bir toprak parçasından ibaret olmak demektir.

Görüldüğü üzere, Birinci Dünya Savaşı sonrası durum içler acısıydı. Türk ordusu ciddi kayıplar vermiş, sayıca gittikçe azalmış, güçten düşmüştü. Türk halkı ise korku içinde, açlık ve kıtlıkla mücadele veriyordu. İşte savaş sonrası genel tablo bu derece umutsuzluklarla doluydu. Hem maddi hem psikolojik anlamda yıpranmış olan millet için, yeri doldurulamayacak insan kayıplarına

³⁰² Kazım Özalp, *Millî Mücadele-1 (1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.3.

³⁰³ Hacettepe Üniversitesi Atatürk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyeleri, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed. Derviş Kılınçkaya, Siyasal Yayınevi, Ankara, 2008, s.109-111.

bir son vermek gerekiyordu. Halk kurtuluşun mandacılık ve himayede olduğunu düşünmeye, hükûmete inanmaya başlamıştı. Maddi ve manevi bir buhran içinde kalan Türk halkı, savaşın ardından imzalanan Mondros Mütarekesi'nden bile medet umacak kadar zor durumdayken, Mustafa Kemal, aklında müthiş bir fikir, yüreğinde halkına karşı sonsuz bir güvenle ulusal bilincin oluşturulması ve ulusal birliğin sağlanmasıyla gerçekleştirilecek millî bir mücadelenin, herşeyin çözümü olduğunu bilmekte, fakat doğru zamanı ve fırsatı kollamaktaydı.

2. Millî Mücadele'ye Genel Bir Bakış

İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nin, güvenliklerine tehdit olarak görecekları birdurumun oluşması hâlinde istedikleri noktayı işgaledebilmelerini öngören 7. madde sayesinde, Anadolu'da işgallere başlamışlardır. Mustafa Kemal, işgaller karşısında Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri'nden protestolar ve mitingler düzenlemelerini istemiştir. Halkın direnişini durdurmak isteyen Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü'nün tavrı ise "... vatanın parçalanmasına karşı milletin birleşmesine engel olmak gayesine dayanan cânice ve haince girişimler..." olarak değerlendirilerek, Anadolu ve İstanbul Hükûmeti arasındaki haberleşme durdurulmuştur.³⁰⁴ Miting ve protestolar şeklindeki direnişlerse şartlar olgunlaştıktan sonra silahlı direnişlere dönüşmüştür. Direniş gurupları, geneline Kuvâ-yı Milliye adı verilen ve çoğunluk açısından gönüllülük esasına dayanan silahlı kuvvetlerdir.³⁰⁵ Millî Mücadele'nin başında, hem ulusun hem ordunun, korunacak kadar kutsal buldukları varlık halifelik makamı olmuştur. Ancak kısa sürede Mustafa Kemal tarafından, millet ve orduya, halifesiz ve padişahsız bir kurtuluşun idraki kazandırılmıştır.³⁰⁶

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Yıldırım Orduları Grubu lağvedilmiş ve Mustafa Kemal, 7 Kasım 1918 tarihinde sadrazamlıktan istifa eden Ahmet İzzet Paşa tarafından aynı gün İstanbul'a çağırılmıştır. Mustafa Kemal 6 ay kaldığı İstanbul'da, zamanını Padişah Vahdettin ve İtilaf Devletleri ile iyi geçinmek ve araştırmalar yapmak, Anadolu'da millî direnişi sağlayacak bir kamuoyu oluşturmak ve bir şekilde Anadolu'ya geçmek şeklindeki planlarla geçirmiştir.³⁰⁷ Samsun bölgesinde Rumların Türk köylerine saldırımları

³⁰⁴ T.C. Başbakanlık ..., *Atatürk ile İlgili ... age.*, s.38.

³⁰⁵ Ahmet Emin Yalman, "Millî Ordu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihî Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 2, Ankara, 1998, s.115,116.

³⁰⁶ Baki Kurtuluş, *Tarihsel Olaylarla Söylev- Nutuk*, Kurtuluş Yayınları, Ankara 1987, s.11.

³⁰⁷ Süleyman Kocabaş, *T.C. Devlet Tarihi-1 - Mütareke Dönemi ve Millî Mücadele (1918-1923)*, Vatan Yayınları, İstanbul 2003, s.110,111.

üzerine Türk halkı örgütlenerek karşılık vermiştir. Bu karmaşayı durdurması için, 13 Kasım 1918 tarihinden İzmir'in işgal edildiği 15 Mayıs 1919'a kadar itibarıyla İstanbul'da olan Mustafa Kemal, Padişahın fermanıyla 9'uncu Ordu Kıtaâtı Müfettişliği askerî ve mülki göreviyle Anadolu'ya gönderilmiş ve Bandırma Vapur ile 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmıştır. Paşa Samsun'daki ikinci gününde, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline karşı, "Ne millet ve ne ordu, varlığına karşı yapılan bu haksız tecavüzü sindirmeyecek ve kabul etmeyecektir." şeklindeki genel durum değerlendirmesini Sadaret Yüksek Makamı'na bildirmiştir.³⁰⁸ 19 Mayıs 1919 tarihinde Türk ordusu, 1'inci, 2'inci ve 9'uncu Ordu müfettişlikleri ve bu müfettişliklere bağlı 9 adet kolordu ve bu kolordulara bağlı 20 adet tümen şeklinde kurulmuş vaziyette olup kapasitesi hayli düşürülmüştür. 9'uncu Ordu 15 Haziran 1919 tarihinde 3'üncü Ordu Müfettişliği hâline getirilmişse de aynı yılın 16 Ağustos tarihinde Ordu Müfettişlikleri lağvedilmiştir.³⁰⁹ Böyle bir durumda yalnızca ordudan medet umulamayacağı aşikâr olduğundan, Mustafa Kemal halkın derhâl örgütlenmesi için işe koyulmuş, Havza Genelgesi olarak bilinen ilk genelgeyi yayınlarak, birliklerinin başlarında hazırda bekleyen tüm ordu komutanlarından ve vilayet yöneticilerinden direnmelerini, bu amaçla birlikler kurmalarını istemiştir. 22 Haziran'da Mustafa Kemal Amasya'da "vatanın bütünlüğü ve milletin istiklali tehlikededir..." şeklindeki sözleriyle, ne için mücadele edilmesi gerektiğini net bir şekilde ortaya koymuştur. Mustafa Kemal, Amasya Genelgesi ile Anadolu'nun kalesi durumunda olan Sivas'ta büyük bir kongre yapılması kararını duyurmuş, ardından doğu illerinin durumu ve bu bölgede bir direniş örgütlenmesi oluşturmak için Erzurum'da cemiyetlerce seçilmiş delegelerle bir araya gelineceğini ve düzenli bölgesel direnişler oluşturmak için kongreler yapılacağını açıklamıştır. Bu amaçla Mustafa Kemal önce görevinden ve askerlikten istifa ettiğini hükûmete bildirmiş, akabinde Millî Mücadele'nin liderliğini üstlenmiştir. Erzurum Kongresi, Millî Mücadele'ye çerçeve oluşturan kararlarının yanında, kongrede oluşturulan dokuz kişilik Hey'et-i Temsiliyye teşkilatıyla da ayrı bir önem teşkil etmiştir. Erzurum Kongresi'nden sonra Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri gerçekleştirilmiş, sonra da Sivas'ta Millî Mücadele'ye inanan herkesin katılacağı genel kongre düzenlenmiştir. Sivas Kongresi'nde Erzurum Kongresi'nde alınan yerel fakat tüm ülke için önem taşıyan kararların tüm

³⁰⁸ T.C. Başbakanlık..., *Atatürk ile İlgili ... age.*, s.22-24,26.

³⁰⁹ Mehmet Özel, *age.*, s.83,124.

Türk topraklarında uygulanması planlanmıştır.³¹⁰ İstanbul Hükûmeti, İtilaf Devletleri'nin baskıları üzerine, kongreyi engellemek amacıyla pek çok ilden delege gönderilmesini engellemiştir. Sonuç itibariyle Sivas Kongresi'yle dağınık hâlde bulunan direniş örgütleri birleştirilerek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukûk Cemiyeti kurulmuştur. Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından önceki 28 Ocak 1920 tarihli son toplantıda yapılan gizli oturumda ise Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde olgunlaşan Misak-ı Millî kararları kabul edilmiştir.³¹¹ İstanbul yönetiminin etkisi kırılmış ve 23 Nisan 1920'de TBMM açılmıştır. İtilaf Devletleri, San-Remo Konferansı'nda aldıkları sözde barış şartlarını görüşmek için Avrupa'ya gelen Tefvik Paşa, Cemil Paşa, Reşit Bey ve Fahrettin Bey'den oluşan Osmanlı Temsil Heyeti'ne iletmışlerdir. Heyet Başkanı Tefvik Paşa Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya durumun ehemmiyetini bildiren bir mektup göndermişse de İstanbul Hükûmeti tarafından 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması imzalamış ve işgaller yoğunlaşmıştır.³¹² Türk ordusunun ve dolayısıyla Türk devletinin sonunu tasdiki niteliğindeki Sevr Antlaşması hükümlerince Osmanlı Devleti'nin ordusu 35.000 kişilik jandarma, 15.000 kişilik özel birlik (Jandarma takviye unsuru) ve 700 kadar padişahın güvenliğinden sorumlu muhafızlar olmak üzere 50.700 kişilik bir askerî kuvvet ile sınırlandırılmıştır.³¹³

Savaş başlamış, ordudan kalan kuvvetler ve halk, cephelerde direniş geçmiştir. Büyük Millet Meclisi, cephelerin durumu ile ilgili uzun uzadıya görüşmeler yaparak, birliklerin ihtiyaçlarının karşılanmasına dair ilgili tüm kaynakları kullanma yetkisini “Başkumandanlık Kanunu” ile Mustafa Kemal Paşa'ya devretmiştir. Böylelikle, Mustafa Kemal Paşa tarafından çıkarılan “Tekalif-i Milliye Emirleri” ile ordunun ihtiyaçları karşılanmıştır.³¹⁴ Halk bu emirler doğrultusunda askere elinden gelen her türlü yardımı ve desteği gönül rızasıyla vermiştir. Ayrıca ordunun ihtiyaçlarını tespit eden, hangi birliğin neye ne kadar ihtiyacı olduğunun kaydını tutan, yardımları toplayan ve pay ettiren Tekalif-i Milliye Komisyonu'nun kurulması ile işleri bir nebze de olsa kolaylaştırmıştır.

³¹⁰ Hacettepe Üniversitesi Atatürk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyeleri, *age.*, s.154-164.

³¹¹ Kemal Çelik, “Millî Mücadele’de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İç Ayaklanmalar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 40, Ankara, 2007, s.582.

³¹² Mehmet Kılıç, *Cumhuriyet Yolunun Kilometre Taşları*, Okan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.202,203.

³¹³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s.54.

³¹⁴ Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1972, s.264,265.

1920 yılı sonlarına doğru millî ordunun ilk birlikleri oluşturulmuşsa da düzenli ordunun boyunduruğu altına girmek istemeyen birlikler ve firarlar şartları zorlaştırmaya devam etmiştir. "...bu sancılı dönemde, ister istemez milis kuvvetlerinin öncülerinde kişisel kaprisler ve iç savaş riskleri ortaya çıkmıştır."³¹⁵ Bu durum karşısında orduda nizamın sağlanması için 29 Nisan 1920 tarihinde "Hıyanet-i Vatanîye Kanunu" kabul edilmiştir.³¹⁶ Ancak kanunun kabul edilmesinin üzerinden 4 ay geçmesine rağmen isyan ve ayaklanmalar devam etmiş, kanuna istinaden yargılama yapacak askerî mahkemeler yetersiz olmuş, yargılanma sürelerinin uzaması ise TBMM'nin meşruluğunun sorgulanmasına sebep olmuştur. İç ayaklanmaları durdurmak, asker kaçaklarına bir çözüm getirmek amacıyla 11 Eylül 1920'de "Firariler Hakkında Kanun" kabul edilmiş ve kanunu uygulayacak mahkemelerin de İstiklal Mahkemeleri olmasına karar verilmiştir.³¹⁷ Görüldüğü üzere düzenli ordunun kurulması için askerî, hukukî, idarî her türlü yola başvurulmuş ve millî bilincin etkisi ile tüm bu olumsuzluklardan sıyrılan Türk milleti gerçek bir düzenli orduya dönüşmüş ve başarı sağlanmıştır.

3. Millî Mücadele'de Açılan Cepheler

3.1. Doğu Cephesi

Türkler, Millî Mücadele'nin Doğu Cephesi'nde İngilizler, Fransızlar ve Ruslar tarafından kışkırtılan ve desteklenen Ermeniler ile savaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonunda 3 Mart 1918 tarihli Brest Litovks Antlaşması hükümlerince Rusların Anadolu topraklarından çekilmeleri üzerine, Ermeni ve Gürcüler bölgeye girmiş ve Osmanlı Devleti Elviye-i Selase'yi (Ardahan, Kars ve Batum) ilhak ettiğini bildirmişlerdir. Ermeniler, savaşın sonlarına doğru, 28 Mart 1918'de kurdukları Ermenistan sınırı dışında da Türkleri katletmiş, türlü zulüm ve işkencelerle onları bölgeden göçe zorlamışlardır. Henüz eski sınıra çekilme harekâtı gerçekleşmeyen 9'uncu Ordu'nun 29 Kasım ve 27 Aralık 1918 tarihli iki raporuna göre Ermeni çeteleri, Igdır civarı bir köyde 2.000, bölgedeki farklı bir köyde 688, bir başka köyde 516 kişiyi öldürmüş, 40 kadar kadın ve çocuğu bir odaya kapatarak yakmışlardır.³¹⁸

³¹⁵ **Türk İstiklal Harbi'nde Kuvayimillîye, Düzenli Ordu ve Cepheler Paneli (16 Mayıs 2014)**, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s.11.

³¹⁶ **TBMMZC**, 1. Dönem, 7. Birleşim, 29.04.1336, Cilt 1, s.137-145.

³¹⁷ **TBMMZC**, 1. Dönem, 63. Birleşim, 11.09.1336, Cilt 4, s.84-101.

³¹⁸ **Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi (1919-1921)**, Cilt 3, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s.60-62.

Bunlar özellikle Revan, Nahcivan ve Kars'ta Ermeni çetelerinin sürdürdüğü insanlık dışı saldırganlık örneklerinden yalnızca birkaçıdır. Bu saldırılar yalnız sivil ve savunmasız halka karşı olmamış, mütareke sonrası Kars'ta kalan askerler de işkence edilerek öldürülmüştür.³¹⁹ Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar ile işbirliği içinde olan Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da sivil halka yönelik bir soykırım uygulamış ve 1.000.000'dan fazla Türk'ün ölümüne sebep olmuştur.³²⁰ Sebep oldukları felaketler üzerine Osmanlı Devleti tarafından 14 Mayıs 1915 tarihli Tehcir Yasası ile bölgeden sürülmüş, yine Osmanlı sınırları içerisindeki Suriye ve Lübnan'a yerleşmişlerdir. 18 Ocak 1919 tarihli Osmanlı topraklarının paylaşılmasını konu alan Paris Barış Konferansı'na davet edilen Ermeniler Megali İdea için umutlanmış ve Osmanlı Hükûmeti'nin de Sevr Antlaşması'nı imzalaması üzerine hayallerinin önünde aşılması gereken tek engel olarak Türk milletinin varlığı kalmıştır.³²¹ Bölgedeki karışıklık üzerine Kızılordu'nun Kafkasya'ya girmesi ile Ankara Hükûmeti'nin emriyle bölgede bulunan 15'inci Kolordu 13-14 Haziran 1920 tarihinde Doğu Cephesi Komutanlığı'na dönüştürülmüş ve Kazım Karabekir Paşa da Doğu Cephesi Komutanı olmuştur. Kızılordu'nun Azerbaycan'ı işgali üzerine Ermeniler bir süre Kervansaray bölgesinde oyalanmıştır. Ancak 1920 yılı Mayıs'ında Sovyetler'le imzalanan mütareke sonucu Zengezor, Kervansaray bölgesindeki kuvvetleri boşa çıkmış ve Nahcivan ve Aras bölgeleri ile Oltu ve Bardız bölgelerinde faaliyete geçmişlerdir. Türk tarafı 23 Haziran 1920'de Ermenistan'a taarruz kararı alınmıştır. Ancak Sovyetler Birliği tarafından Ankara Hükûmeti'ne, sorunların barışçıl bir yolla çözülmesi için kendilerinin de arabuluculuk edeceği ifade edilince Türk taarruz planı geri bırakılmıştır.³²² Fakat çözüm sağlanamayınca, 28 Eylül'de askerî müdahale başlamış ve 29 Eylül'de Sarıkamış geri alınmıştır. Sovyet Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum'un Ermenilere bırakılması yönündeki talebi üzerine askerî harekât devam etmiş ve Türklerin bu kararlılığı karşısında Ermeniler barış istemek durumunda kalmışlardır. 30 Ekim tarihinde Kars, 7 Kasım'da Gümrü geri alınmış ve 6 Kasım'da Gümrü'deki Ermeni Komutanı ateşkes istemiştir. Fakat Ermeniler, Türk tarafının barış şartlarını kabul etmemiş ve mücadele devam etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra dayanamayacak duruma gelen Ermeniler tekrar barış talebinde bulunmuşlardır. TBMM'nin imzaladığı ilk

³¹⁹ **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliâm Belgeleri-II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.789.

³²⁰ Durmuş Yalçın, vd., **age.**, s.216-221.

³²¹ Mehmet Kılıç, **age.**, s.208,209.

³²² **Türk İstiklâl Harbi ... age.**, Cilt 3, s.91,117,133.

resmî antlaşma olan 2-3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması ile Ardahan'ın bir kısmı ve Artvin hariç bugünkü Türkiye doğu sınırı çizilmiştir. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne katılması üzerine, Misak-ı Millî kararlarından vazgeçmeyen TBMM, Sovyetlerle 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nı imzalamış ve Batum Gürcistan'a bırakılmıştır. Sınırların son şekli 13 Ekim 1921 tarihinde gerçekleşen Kars Antlaşması'yla tasdik edilerek bugünkü şeklini almıştır.³²³

3.2. Güney Cephesi

Birinci Dünya Savaşı içerisinde, İtilaf Devletleri arasında gerçekleşmiş olan Sykes-Picot Antlaşması'na istinaden Maraş, Antep, Urfa ve Adana bölgelerini Fransızlara bırakılmıştır. İngilizler 1918 yılının 3 Kasım tarihinde Musul'u, 9 Kasım'da da İskenderun'u işgal etmiş ve Adana, Antep ve Maraş bölgesine yönelmiştir. Fransızlar aynı yılın 11 Aralık tarihinde Dört Yol, 17 Aralık'ta da Mersin'e; İtalyanlar da Antalya, Bodrum, Kuşadası, Marmaris ve Fethiye'ye asker çıkartmıştır. İngiltere ve Fransa arasında 15 Eylül 1919 tarihli Suriye Antlaşması imzalanmış, Sykes-Picot Antlaşması'nda olduğu gibi Maraş, Urfa, Antep, Kilis Fransızlara bırakılmıştır.³²⁴ Bu toprakların İngiltere tarafından Fransa'ya bırakılmasının sebebi, Fransa'yı bölgeyi ele geçirme işiyle oyalamak ve Fransızları Arap ülkelerinden uzak tutmaktır.³²⁵ Ayrıca bu antlaşmayla Ortadoğu manda sistemine göre yeniden taksim edilerek Irak ve Filistin'in İngiltere, Suriye ve Lübnan'ın ise Fransız mandasına bırakılması kararlaştırılmıştır. Güneydoğu bölgesiyle ilgili işgal kararın temsil heyeti tarafından öğrenilmesi üzerine bölgede Fransız işgaline karşı önlemler alınmış ancak önlenememiştir. Bölgede örgütlenen millî kuvvetlerin direnişi, diğer cephelere kıyasla, içlerinde çetelerin yahut eşkıyanın bulunmadığı gerçek bir halk hareketi olmuştur. Bölgedeki ilk millî direniş 11 Aralık 1918 tarihinde Fransız birliklerinin Dört Yolu'nu işgali sonrası başlamıştır. Fransız ve arkasından Ermeni birliklerinin bölgeye gelişi ve Özerli köyünde yaşanan zulüm sonrası köyün önde gelenlerinden Emin Hoca ve birkaç kişi bu saldırıları İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'na bildirmiştir. İngilizler tarafından Dört Yol'a gönderilen Hint müfrezesi saldırıları geçici olarak durdurmuşsa da, Türk halkından Muhtar Şeyhmuz Zade Mehmet ağa ile Abdülkadir ve Yusuf ağalar olarak bilinen kimselerin Fransız ve Ermeniler tarafından Fransız

³²³ Salih Yılmaz, Yaşar Baytal, vd., *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2014, s.156-159.

³²⁴ Durmuş Yalçın, vd., *age.*, s.233.

³²⁵ Mehmet Kılıç, *age.*, s.211.

İşgal Kuvvetleri Komutanlığı önünde elleri bağlı şekilde süngülenerek şehit edilmişlerdir.³²⁶

Güney Cephesi'ne Fransız intikali esnasında onlara eşlik eden Ermeniler, Antep, Maraş ve Adana bölgelerinde Fransızlarla işbirliği hâlinde Müslüman halka zulmetmiştir. Ermeniler bölgedeki evlere zorla girerek kadınlara tecavüz etmiş, halkın canına, malına ve namusuna kastetmiş, halk ve Ermeni kuvvetleri arasında sokak muharebeleri yaşanmaya başlamıştır. Ayrıca bölge sebepsiz birtakım tutuklamalar gerçekleşmiş ve Türk bayrakları da indirilmiştir.³²⁷ 30 Ekim 1919 tarihinde Fransızlar tarafından işgal edilen Maraş, bölgeye intikal eden 3 ve 20'nci kolordular ve halk tarafından yılmadan yürütülen mücadele sayesinde kurtarılmış, 11 Şubat 1920 tarihinde Fransız ve Ermeni kuvvetleri bölgeyi terk etmiştir. İstiklal Madalyası'na layık görülen Maraş şehri 1973'te kahramanlık unvanıyla onurlandırılmıştır.

Fransızların Urfa'ya girişi ve yine Ermenilerle işbirliği içinde gerçekleştirdiği saldırılara karşı Urfa Jandarma Komutanlığı'na atanan ve Namık takma adını kullanan Yüzbaşı Ali Saip'in (Ursavaş) oluşturduğu 3.000 kişilik kuvvet 8 Nisan 1920 tarihine kadar Fransızlara karşı savaşmış ve başarı elde etmiştir. Urfa ile da Urfalıların azmi ve başarılarından ötürü 1984 yılında şanlı unvanını almıştır.

Antep ili de aynı haksız saldırılarla maruz kalmıştır. Fransızlara karşı müdafaa amacıyla Şahin takma adını kullanan Üsteğmen Sait Bey, Antep ve Kilis Kuvâ-yı Milliye birliklerinin başına getirilmiştir. 26 Mart 1920 tarihinde Şahin Bey'in şehit olmasıyla Antep Millî Kuvvetleri Komutanlığı görevini Kılıç Ali Bey ele almıştır. Fransız ve onların destekçisi olan Ermenilere karşı 1 Nisan 1920 tarihinden 9 Şubat 1921 tarihine kadar cesurca savaşan Antepli millî kuvvetler teslim olmak durumunda kalmışsa da Sakarya Savaşı sonrası gerçekleştirilen Ankara Antlaşması ile Fransız kuvvetleri Antep'i boşaltmıştır. 8 Şubat 1921'de Antep iline, aylarca mücadele eden Antepliler onuruna Gazi unvanı verilmiştir. Mondros Mütarekesi sonrası Fransızlar tarafından işgal edilen Adana'da da Ankara Antlaşmasına kadar Kuvâ-yı Milliye birliklerince mücadele verilmiştir.³²⁸

Fransızların Güney Cephesi'nden çekilmelerinin sebebi Fransızlarca bölgede gerçekleştirilen mücadelelerin bir yere varılamayacağının anlaşılması

³²⁶ **Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi (15 Mayıs 1919-20 Ekim 1921)**, Cilt 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.55,56.

³²⁷ **Ermeniler Tarafından Yapılan ... age.**, s.760-764.

³²⁸ Salih Yılmaz, **age.**, s.160-162.

ve Fransız kamuoyunun Türk kurtuluş mücadelesini destekliyor olmasıdır. Daha önemli bir sebep ise Fransız ve İngilizlerin izlediği siyasetin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında birbirinden farklılaşmış olmasıdır. Fransa, Osmanlı Devleti'nin yok olması durumunda İngiltere'nin durdurulamaz bir güce dönüşeceğini anlamış ve Osmanlı Devleti'yle savaşmak konusunda daha fazla direnmemiştir.³²⁹ 20 Ekim 1921'de TBMM ve Fransa arasında yapılan Ankara Antlaşması ile savaş sona ermiş ve İskenderun ile Hatay dışarıda kalmak üzere Türk-Suriye sınırı kabul edilmiştir.

3.3. Batı Cephesi

Millî Mücadele'de en yoğun savaşların yaşandığı cephe Batı Cephesi'dir. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Edward Grey'in, 11 Ocak 1915 tarihinde Yunanlılara, Birinci Dünya Savaşı'na girerek Sırbistan'ı rahatlatmaları karşılığında, kendilerine Anadolu kıyılarından toprak sözü vermesi neticesinde Yunanlılar 1917 yılında savaşa girmiştir. Dolayısıyla Mondros Mütarekesi'nin 7'nci maddesine dayandıran İzmir işgalinin asıl sebebi Birinci Dünya Savaşı'nda verilen bu İngiliz vaadi olmuştur. İzmir'in işgalinden sonra Burdur Askerlik Şube Başkanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey, vatan savunması için Kuvâ-yı Milliye birliklerinin oluşturulması hususundaki fikirlerini 17 Mayıs 1919'da 57'nci Tümen Komutanı M. Şefik Bey'e sunmuştur 57'nci Tümen Komutanı, fikri destekleyerek Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'ya bildirmiş ve Cevat Paşa tarafından da destek alan fikri faaliyete dökme çalışmaları başlamıştır. Ancak 18 Mayıs'ta İzmir ve Urla, 26 Mayıs'ta Manisa ve daha sonra Turgutlu, Saruhanlı ve Tire, 27 Mayıs'ta Aydın ve 4 Haziran'da da Nazilli Yunanlılar tarafından ele geçirilmiştir. 27 Haziran 1919'da yaklaşık 2.500 kişi civarındaki, büyük çoğunluğu bölge vatanseverlerinden oluşan Türk kuvvetleri Umurlu'da toplanmıştır. Aydın 30 Haziran'da geri alınmışsa da Temmuz başında tekrar elden çıkmış, ardından Nazilli ve Buldan'da işgal edilmiştir. Temmuz ortalarında Yunanlıların ilerleyişi durdurulmuş ve 11 Ağustos tarihinde Türk kuvvetleri, %83'ü gönüllü olan 2.900 kişiyi bulmuşsa da düzenli bir ordunun olmayışı nedeniyle işgaller durdurulamamıştır.³³⁰

İzmir'in işgali üzerine Batı Anadolu bölgesinde oluşturulan ulusal birliklerce Urla, Ayvalık, Bergama-Soma, Akhisar, Salihli, Aydın-Nazilli, Ödemiş cepheleri kurulmuş ve bölge müdafaa edilmiştir. Bu güçlü direniş sonrasında bölgede bulunan ordu birlikleri Kuvâ-yı Milliye birliklerini kendi

³²⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *age.*, s.17-19,90,91.

³³⁰ Durmuş Yalçın, vd., *age.*, s.255-264.

himayelerine almışlardır.³³¹ Batı Anadolu bölgesi, 61'inci Tümen'in görev alanına giren İzmir Kuzey Cephesi, 57'inci Tümen'in görev alanına giren İzmir Güney Cephesi ve 23'üncü Tümen'in görev alanına giren İzmir Doğu Cephesi olarak üç cepheye ayrılmıştır. Ancak cephelerde başarısızlık sürmüş ve 24/25 Haziran 1920 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile Batı Cephesi Kumandanlığı kurularak cephe kumandanlığına da Ali Fuat (Cebesoy) Paşa getirilmiştir.³³²

Yunansaldırılarındaki amaç Eskişehir'i ele geçirerek TBMM Hükûmeti'nin bulunduğu Ankara'ya geçmek ve meclise son vererek Anadolu'da hâkim olmaktır. Birinci İnönü Savaşı, 6 Ocak 1921 tarihinde düşmanın iki tümeni ile Bursa'dan Eskişehir'e doğru harekete geçmesiyle başlamıştır. İnönü mevkiinde 9 Ocak tarihinde Yunan kuvvetleri ile İsmet (İnönü) kuvvetleri karşı karşıya gelmiş ve bir gün sonra taarruza başlamıştır. Batı Cephesi Komutanlığı'nın Kütahya'dan Müdafaa-ı Milliye Vekâleti'ne gönderdiği 9 Ocak 1921 tarihli rapora göre, Karaağaç istikametinde taarruz eden düşmanla bu bölgede iki saat muharebe edilmiş ve Karaağaç ve Kovalca istikametlerinden ilerlemek isteyen düşmanın ileri harekâtı durdurulmuştur. 12 Ocak 1921 tarihli Batı Cephesi Komutanlığı raporuna göre, bölge Türk kuvvetleri tarafından cesurca savunulmuş ve Yunan kuvvetleri 11 Ocak'ta Gündüzbey-Savcıbey-Düzbağ-Bozbüyük-Kızılcapınar hattı güneyine çekilmiştir.³³³ Böylece Yunanlılar vesilesiyle İtilaf Devletleri'ne de büyük bir darbe indirilmiştir. Albay İsmet Bey başarılarından dolayı generalliğe yükselmiştir. Bu zafer neticesinde İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması hükümlerinin tekrar görüşülmesi teklifi ile Ankara Hükûmeti'ni İstanbul Hükûmeti aracılığı ile Londra Konferansı'na davet etmiştir. TBMM Hükûmeti, İstanbul Hükûmeti'nden bağımsız, ayrıca çağırılmadığı takdirde konferansa katılmayacağını duyurmuş ve İtalya tarafından yeniden davet edilmiştir. 23 Şubat 1921'de Türk tarafının katıldığı görüşmelerde İstanbul Hükûmeti'ni temsilen konferansta bulunan Tevfik Paşa, Türk halkını TBMM'nin temsil ettiğini ifade ederek sözü Ankara heyetine bırakmıştır. Ancak ne yazık ki Sevr'den pek fazla uzaklaşılabilen konferansta herhangi bir mutabakata varılamamıştır. Konferanstan istedikleri sonucu alamayan İngilizler, Yunanlıları yeniden kışkırtarak, Yunan saldırılarını

³³¹ Mehmet Kılıç, *age.*, s.217-221.

³³² Sabahattin Selek, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982, s.816.

³³³ Suat Akgül vd., *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, "Birinci İnönü Muharebesi (6-11 Ocak 1921)", Yıl 60, Sayı 127, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, Haziran 2011, s.75-77,207-209.

kaldığı yerden ateşlemiştir.³³⁴ 23 Mart 1921'te Yunanlılar tüm cephelerde taarruza geçmiştir. Büyük bir kol ile Uşak'tan İslâm Köy'e, bir koldan İnegöl'e, bir koldan Yenişehir'e, bir diğer koldan İznik'e doğru ilerleyen düşman Adapazarı'ndan Sakarya'ya doğru harekâta başlamıştır.³³⁵ İnönü mevziinde karşılaşan taraflar arasında İkinci İnönü Savaşı gerçekleşmiş, düşmanın yoğun saldırıları Türk kuvvetleri tarafından azimle püskürtülmüştür. 8-15 Nisan 1921 tarihleri arasında gerçekleşen Aslıhanlar ve Dumlupınar Savaşları'nda Türk ordusu taarruza geçmiştir. Ancak Türk kuvvetlerinin mevcudundaki azalma ve düşman kuvvetlerinin Afyon'dan çekilen ve Uşak'tan gelen kuvvetlerle takviyesi sebebiyle Türk birlikleri geri çekilmek durumunda kalmış, bir netice alınamamıştır.³³⁶ Yunanlılar bu durumdan cesaretlenerek, 8 Temmuz'da ileri harekâta başlamış ve 13 Temmuz 1921'de takviye edilmiş düşman taarruza geçmiştir.³³⁷ Afyon, Kütahya ve Eskişehir zapt edilmiştir. Bu durumda Türk ordusu Sakarya'nın doğusuna çekilmiş, cephe Polatlı dolaylarına taşınmıştır. Başkomutanlık yasası ile tüm yetkiler Mustafa Kemal Paşa'ya devredilmiş, Tekâlif-i Milliye emirleri gereğince halkın desteği ve Bolşevik Hükûmeti'nin silah ve cephane yardımları ile Türk ordusu güçlenmiştir. Ankara istikametinde ilerleyen Yunan kuvvetlerine karşı, ülkenin dört bir yanından tüm subayların katılımı ile 23 Ağustos 1921'den 13 Eylül 1921'e kadar, 22 gün eşsiz bir mücadele verilmiş, başarılı bir takip harekâtı gerçekleştirilmiş ve neticesi başarı olmuştur. İtilaf Devletleri Türklerin başarısı karşısında Sevr Antlaşması'nın birtakım hükümlerinde sözde değişiklikler yaparak Ankara Hükûmeti'ne sunmuşsa da Misak-ı Milli'yle bağdaşır bir yönü olmayan öneriler üzerinde yine anlaşmaya varılamamıştır. Başkomutanlık yasası büyük endişelerden kaynaklanan tartışmalar neticesinde 6 Mayıs 1921 tarihinde TBMM tarafından uzatılmıştır. Yunan kuvvetlerine vurulacak son darbe için Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, 1'nci Ordu Komutanı Nurettin Paşa ve 2'nci Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ile Ağustos ayına kadar pek çok kez bir araya gelmiştir. Başkomutan Meydan Savaşı olarak da geçen Büyük Taarruz, Türk kuvvetlerinin 26 Ağustos 1922 tarihli saldırısıyla başlamış ve 30 Ağustos'ta zafere ulaşılmıştır. Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çekilmesini önlemek için düşman güneyde 1'inci Ordu, doğuda 2'nci Ordu ve kuzey ve

³³⁴ Kazım Özalp, *age.*, s.171-175.

³³⁵ **TBMMZC**, 1. Dönem, 11. Birleşim, 24.03.1921, Cilt 9, s.229,230.

³³⁶ Cevdet Kerim İncedayı, **İstiklâl Harbi (Garp Cephesi)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s.82.

³³⁷ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi- Kütahya Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921- 25 Temmuz 1921)**, Cilt 2, Kısım 4, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara 1974, s.185-220.

batıda 5'inci Süvari Kolordusu tarafından kuşatılmıştır.³³⁸ Uşak, Kütahya ve Eskişehir geri alınmış ve 9 Eylül'de İzmir kurtarılmıştır. Millî ordunun başarıları neticesinde 18 Eylül'de Anadolu Yunan işgalinden temizlenmiştir. 3 Ekim 1922 tarihinde İngiliz, Fransız, İtalyan ve Türk temsilcileri Mudanya'da bir araya gelmişlerdir. Mudanya Ateşkes Antlaşması'yla Doğu Trakya'nın Türk tarafına bırakılması, Yunanlıların Meriç Nehri'nin sol tarafına ivedilikle çekilmeleri, kalıcı barış antlaşması imzalanana kadar bölgeye 8.000 kişilik Türk Jandarma Kuvvetleri'nin gönderilmesi, İstanbul ve Boğazların Türk Hükûmeti'ne bırakılması ve kalıcı barış antlaşması akdine kadar İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da kalması şeklindeki maddeler üzerinde mutabakata varılmış ve Mondros Mütarekesi geçersiz kılınmıştır.³³⁹ Bu antlaşmayla Millî Mücadele'nin askerî kısmının başarıya ulaştığı tasdik edilmiştir. Sonrasında ise bilindiği üzere siyasî başarıların elde edileceği, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tüm dünya tarafından tanınacağı ve pek çok sorunun zor da olsa Türkiye Cumhuriyeti'nin dik duruşu sayesinde çözüme kavuşacağı Lozan Konferansı ve akabinde yapılan Lozan Barış Antlaşması devri başlamıştır.

3.4. İç Ayaklanmalar

Anadolu'da Millî Mücadele'nin öneminin anlaşılamaması, gerekliliğine inanılmaması gibi sebeplerle 1919-1921 tarihleri arasında pek çok ayaklanma yaşanmıştır. Bu ayaklanmalar, hiç kuşkusuz en az düşmana karşı verilen mücadele kadar önemli bir sorun teşkil etmiştir. Yıllardır süren savaş silsilesinden bezmiş olan halkın bir kısmı, fiilen savaşa katılmak ve zorunlu maddi destek sağlamak yerine isyanlara katılmak yolunu seçmiştir. İstanbul Hükûmeti'nden direktif alan bir kısım valiler ve özellikle halk üzerinde büyük etkisi olan bir kısım din adamları, kendi çıkarları doğrultusunda millî mücadele aleyhine halkı galeyana getirmiştir. Düşmanla işbirliği hâlinde olan hükûmet ise başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Millî Mücadele liderlerinin yakalanmasına dair fetvalar yayınlamıştır. İstanbul Hükûmeti'nce oluşturulan Nasihat Heyetleri gönderildikleri bölgelerde halkı direnişten vazgeçirmeye çalışmış, halka, hilafet makamına ve padişaha bağlı kalmaları öğütlenmiştir. Dinî duyguların suiistimal edilmesiyle halkın isyanlara katılmasının yanı sıra düzenli birlikler altında emir almak istemeyen ve çeteleşen guruplar da Millî Mücadele'yi hayli sekteye uğratmıştır.

³³⁸ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi- Büyük Taarruzda Takip Harekâtı**, Cilt 2, Kısım 6, Kitap 3, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1969, s.3.

³³⁹ Salih Yılmaz, *age.*, s.163-187.

Bir takım şahıslar, İngilizlerden de destek alarak mütareke sonrası asayişsiz bölgelerde halkı ayaklandırmış, Sivas Kongresi'ni sabote etmek amacıyla ayaklanmalar çıkarmış, Kürdistan isimli bir devlet kurulması şeklinde hayali bir idealle aşiretler ayaklanmışlardır.³⁴⁰ Konya valisi Cemal Bey gibi idari mevkii sahipleri tarafından Zeynel Abidin gibi din adamları örgütlenerek halkı galeyana getirmişlerdir.³⁴¹ Şeyh Eşref gibi Müslümanlık düşmanı kimseler, Ermenilerden de destek alarak halkın dinî duygularını sömürmüştür. İstanbul Hükûmeti tarafından Ahmet Anzavur gibi kimseler maddi anlamda da desteklenmiş ve millî direnişi sabote etmek için çalışmışlardır. Halk, silahsız ve kandırılmış yığınlar şeklinde Türk kuvvetleriyle mücadeleye girmiştir. Beypazarı halkı “Halk ve padişah nerede ise biz oradayız.” şeklinde sloganlarla silah depolarını basmış, Bolu'daki jandarma kuvvetlerine saldırmıştır. Bu isyanlar ve saldırılar Türk kuvvetleri tarafından bastırılınca İstanbul Hükûmeti açık bir şekilde İngiliz ve Yunanlılarla işbirliği yaparak Kuvây-ı İnzibatiyye (Hilafet Ordusu) ismiyle askerî bir kuvvet teşkil ederek millî kuvvetlere karşı savaşmıştır.³⁴²

Bu ayaklanmaların yanı sıra Millî Mücadele'ye katkısı olan milis kuvvetlerinin liderlerinden bazıları, düzenli orduya girmek istemeyerek büyük hadiselerle sebep olmuşlardır. 21 Kasım 1920'de Albay İsmet Bey Batı, Albay Refet Bey de Güney Cephesi Komutanlığı görevine getirilmiş ve aynı gün Mustafa Kemal'in emriyle komutanlara kendi bölgelerindeki milis kuvvetlerini tasfiye emri verilmiştir. Refet Bey Albay Şefik aracılığı ile Millî Mücadele'ye hizmet etmiş olan Demirci Efe'yi Atlı Takip Kuvvetleri Komutanlığı görevi verilmek üzere Konya'ya çağırmış, Demirci Efe bu teklifi kabul etmeyerek isyan etmiştir.³⁴³ Millî Mücadele'nin başlangıcında Salihli Cephesi'ni kurmuş olan Çerkez Ethem de Anzavur, Düzce, Adapazarı ve Yozgat ayaklanmalarının bastırılması gibi faydalı görevlerde yer almış fakat düzenli orduya katılmak istememiş ve ayaklanmıştır.³⁴⁴ Hatta Ethem, Tevfik ve Reşit gibi hainler, İngilizler tarafından görevlendirilen Yunan ordusuna fiilen katılarak ihanetlerin en büyüğünü gerçekleştirmişlerdir.³⁴⁵ Bunların

³⁴⁰ **Türk İstiklâl Harbi- İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar (1919- 1921)**, Cilt 6, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1974, s.40-52.

³⁴¹ Kenan Esengil, **Millî Mücadele'de İç Ayaklanmalar**, Ağrı Yayınları, İstanbul, 1975, s.58,59; Kamil Erdeha, **Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s.277,278.

³⁴² **Türk İstiklâl Harbi ... age.**, Cilt 6, s.54,55,60-63,67,93.

³⁴³ Sabahattin Selek, **age.**, s.892,914.

³⁴⁴ **Türk İstiklâl Harbi ... age.**, Cilt 6, s.205,212.

³⁴⁵ **TBMMZC**, 1. Dönem, 133. Birleşim, 13.01.1921, Cilt 7, s.278.

yanı sıra ırkçı ve ayrılıkçı Koçgiri İsyanı gibi ayaklanmalarla da uğraşmak durumunda kalınmıştır. Kürt Teali Cemiyeti tarafından organize edilen Koçgiri Ayaklanması'nın ciddi bir sorun teşkil etmesi üzerine, gerçekten de etkin bir çözüm olarak Birinci Dünya Savaşı'nın başarılı komutanı Nurettin Paşa liderliğinde Merkez Ordu kurulmuştur.³⁴⁶ Birinci Dünya Savaşı'nda gizli yürütülen Pontus çalışmaları Millî Mücadele döneminde asayişin zayıflığı sebebiyle alelade bir hâl almış ve bölgedeki birliklerin başa çıkamayacağı bir duruma gelmiştir. Bu sorun da Merkez Ordu'nun kurulmasıyla çözüme ulaşmıştır.³⁴⁷

4. Millî Mücadele Cephelerinin Askerî ve Millî Kuvvetleri ile Verilen Şehit Sayıları ve Toplam Zayiata İlişkin Sayısal Bilgiler

4.1. Doğu Cephesi'nde Bulunan Askerî ve Millî Kuvvetler ile Cephede Verilen Kayıplara İlişkin Bilgiler

Birinci Dünya Savaşı cephelerinde olduğu gibi Millî Mücadele cephelerinde de Türk ordusunun konuş ve kuruluşu sıklıkla değişmiştir. Bu sebeple 2'nci bölümde olduğu gibi bu bölümde de Türk kuvvetleri ile ilgili genel bilgi verilmesiyle yetinilmiştir. Doğu Cephesi kuvvetleri Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan Mondros Mütarekesi'nce Kafkas ve İran'ı boşaltmış ve 1878' den sonraki sınıra çekilmiştir. 2 Nisan 1919'da 9'uncu Ordu lağvedilmiştir. 9'uncu Ordu yerine kurulan 15'inci Kolordu 3, 9, 11, 12'nci tümenler, bağlı birlikleri ve Erzurum Müstahkem Mevki Komutanlığı'ndan oluşturulmuştur. Kolordu'nun Komutanı Mirliya Kazım Karabekir Paşa'dır.

Doğu Cephesi'nde silahlandırılan ve mücadeleye katılan millî kuvvetler teşkilatlandırılmıştır. Millî Kuvvetlerle ilgili genel bilgi şöyledir: 1'inci Grup Hopa-Pazar bölgesinde olup, komutanlığını Yüzbaşı Rahmi üstlenmiştir. 2'nci Grup Çayeli-Rize-Of bölgesinde olup komutanı bilinmemektedir. 3'üncü Grup Sürmene-Trabzon-Polathane-Hamsiköy bölgesinde olup Haydar Efe komutasında idi. 4'üncü Grup Gümüşane-Tortul-Şiran-Kelkit bölgesinde olup komutanı Teğmen İbrahim'dir. 1. ve 2'nci grupların toplam mevcudu 5.000 olup, bu iki grup Binbaşı Bekir tarafından komuta edilmiş, bu nedenle de Bekir grubu olarak da bilinmiştir. 3'üncü Grubun mevcudu 2.500, 4'üncü Grubun mevcudu 1.000 olup, bu iki grup da Binbaşı Vehdi tarafından komuta edilmiştir. Giresun bölgesinde ise Alparslan Grubu olarak bilinen 3.000 kişilik

³⁴⁶ Mustafa Balcıoğlu, **Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu**, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1991, s.117-125.

³⁴⁷ **Türk İstiklâl Harbi ... age.**, Cilt 6, s.289,290.

bir kuvvet görev almıştır.³⁴⁸

Seferberliğin ilk günü 15'inci Kolordu mevcudu 1.333 subay ve 14.858 er olmak üzere toplam 16.191 olup, kayıplarla ilgili Genelkurmayın ilgili cildinden şu bilgilere ulaşılmıştır:

2 Temmuz 1920 tarihinde Oltu'daki çatışmalarda 14 yaralı olup yaralılarından birinin şehit olması ile birlikte şehit sayısı 8 olmuştur. 26 Ağustos 1920'de yine Oltu Müfrezesi civarı Baskot dağında 1 şehit ve 2 yaralı verilmiştir. Doğu Cephesi Komutanlığı'nın Sarıkamış'ın işgali ile ilgili Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği 30 Eylül 1920 tarihli rapora göre, bölgede 3 şehit ve 5 yaralı verilmiştir. 12-13 Ekim 1920'de Türkler tarafından gerçekleştirilen taarruzî keşifte 3 şehit, 8 yaralı verilmiştir. Türk kuvvetlerinin Kars Müstahkem Mevkii'ne taarruzu esnasında, 30 Ekim 1920 tarihinde 8 şehit, 47 yaralı verilmiştir. Türk kuvvetleri Kars'ı aldıktan sonra kesin sonuç için Gümrü üzerine harekâta karar vermiş, kolay ilerleyebilmek için Iğdır ve Şahtahtı'nı işgal etmek istemiştir. Ekim sonunda Şahtahtı'nda giriştikleri harekâta 10 şehit ve 23 yaralı verilmiştir. Ermeniler ateşkes istemiş ancak Türk tarafının şartlarını kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine 14-15 Kasım 1920'de gerçekleşen Dehne Muharebesi'nde Türk kuvvetlerinden 4 yaralı verilmiştir. Türk kuvvetleri tarafından Batum'un işgali sırasında, Gürcü Hükûmeti Batum'u Türklere bırakmışsa da, Gürcü çetelerinin saldırıları durmamış ve 17-18 Mart 1921 tarihinde 2 şehit verilmiştir. Aynı tarihte Gürcü kuvvetlerinin saldırısında ise Türk tarafı 2 şehit daha vermiştir. 20 Mart'ta Kızılordu Suvari Alayı ve Kızılordu yönetiminin dostane bir şekilde Türk birliklerine yanaşıp silah, cephane ve hatta kıyafetlerine kadar toplamaları ve yağmalamaları üzerine bu arbede esnasında 9 yaralı, 3 şehit ve 4 kayıp verilmiştir.³⁴⁹

Genelkurmayın kaynağından ulaşılan şehit sayılarının toplamı 40, genel kaybın toplamı ise 155'tir. Sabahattin Selek'in Millî Mücadele adlı eserinde belirttiği üzere bu cephede 76 yaralı ve 46 şehit olmak üzere toplam subay ve er zayiatı 122'dir.³⁵⁰ Doğu Cephesi şehit sayıları ile ilgili MSB tarafından ise 526 şehit kaydı girilmiştir.³⁵¹ MSB'nin verdiği şehit sayısı, daha sonraki tarihlerde tespit edilmiş olan şehitlerin de eklenmesiyle ulaşılan sayıdır şeklide düşünerek, Doğu Cephesi'nde verilen şehitlerin ulaşılabilen kısmı 526'dır demek doğru olacaktır. Genelkurmayın verdiği şehit sayısı haricindeki kayıp

³⁴⁸ *Türk İstiklâl Harbi ... age.*, Cilt 3, s.42-56,290.

³⁴⁹ *Türk İstiklâl Harbi ... age.*, Cilt 3, s.123,126,168,172,198-201,212,219,241,242.

³⁵⁰ Sabahattin Selek, *age.*, s.1273.

³⁵¹ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

sayısının ortalama 115 olduğu düşünüldüğünde ise cephedeki toplam zayıatın elbette 600'ün üzerinde olduğu aşikârdır. Çünkü tüm bu bilgilerin yalnızca ulaşılabilen yazılı kaynaklardaki veriler olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca askerlik şubesi kayıtlarına girmeyen pek çok gönüllünün de savaşa katıldığını bilinmektedir. Bu sebeple cephenin zayıatı ile ilgili bahsettiğimiz sayısal bilgiler, gerçeğinin yalnızca asgarisidir demek yanlış olmayacaktır.

4.2. Güney Cephesi'nde Bulunan Askerî ve Millî Kuvvetler ile Cephe Verilen Kayıplara İlişkin Bilgiler

İran sınırından Toros geçitlerine kadarki kısmı kapsayan Güney Cephesi, Fırat Nehri ile iki kısma ayrılmıştır. Millî Mücadele döneminde nehrin doğusu olan Elcezire Cephesi'nde 13'üncü Kolordu görev almıştır. Bu kolordu Irak'tan çekilmiş olan 6'ncı Ordu'nun lağvedilip mevcudu azaltılmış şeklindedir. Nehrin batısındaki Adana Cephesi'nde ise askerî kuvvet bulunmamaktadır.

15 Mayıs 1919 tarihli kuruluşuna göre, Fırat Nehri doğusunda bulunan 13'üncü Kolordu, 2'nci ve 5'inci tümenler ile bağlı birliklerinden oluşturulmuştur. Kolordu mevcudu 4.255 er ile 548 subay ve astsubaydır. Fırat Nehri batısında bulunan Türk kuvvetleri mütareke gereği Adana bölgesini boşaltmıştır. Bölgede bulunan 2'nci Ordu karargâhı ve 12'nci Kolordu Konya'ya, 20'nci Kolordu Ankara'ya ve 3'üncü Kolordu Sivas'a çekilmiştir. Güney Cephesi'nde verilen mücadele esnasında bu kolorduların tümünden bölgeye çeşitli zamanlarda uygun olan birlikler gönderilmiştir.³⁵²

Sivas Kongresi sonrası 11 Eylül 1919 tarihinde Güney Cephesi bölgelere ayrılmış ve kolorduların sorumluluk alanları belirlenmiştir. Birinci bölge, Develi-Niğde-Ulukışla-Lâmas çayı ve Bahçecik-Kozan-Osmaniye-İskenderun sınırları da dâhil olup bölge 20'nci Kolordu ve Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri'nin sorumluluğuna verilmiştir. İkinci bölge doğu sınırı hariç, Adıyaman-Samsat-Birecik hariç, Antep-Kilis dâhil olmak üzere bu hatlar arasındadır. Bölgeden 3'üncü Kolordu ve Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri sorumlu tutulmuştur. Üçüncü bölge ise ikinci bölgenin doğusundan İran sınırına kadar olan kısım olup, 13'üncü Kolordu ve yine Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri'nin sorumluluğuna bırakılmıştır. Konya'da bulunan 12'nci Kolordu ise Karaman, Silifke, Ermenek ve Anamur bölgelerinden sorumlu tutulmuştur. Sivas Kongresi sonrası inşasına başlanan millî kuvvetlerle ilgili genel bilgi ise şöyledir: Kılıç Ali Bey Maraş ve Antep bölgeleri Kuvâ-yı Milliye teşkilatları başına atanmıştır. Yüzbaşı Ali Rıza, önce Kozan sonra Urfa

³⁵² *Türk İstiklâl Harbi ... age.*, Cilt 4, s.39-43.

Kuvâ-yı Milliye teşkilatları başında görev almıştır. Silifke-Mersin bölgesinde ise Silifke Askerlik Şube Başkanı Binbaşı Emin Arslan millî teşkilatların başına memur edilmiştir. Tekelioğlu Sinan Bey Adana batı bölgesi, Aydınolu Tufan Bey doğu bölgesi ve Kozanoğlu Doğan Bey de tüm Adana bölgesinin komutanı olarak atanmış olmakla birlikte, tüm bu sayılan kuvvetlerin komuta kademeleri savaş esnasında birtakım değişiklikler göstermiştir.

Savaş sırasında Türk kuvvetlerinin kuruluş ve konuşlarında da birtakım değişiklikler gerçekleşmiştir. 30 Mayıs 1920 tarihinde gerçekleştirilen ve 20 gün süren mütareke sırasında 4 ve 7 Haziran tarihlerinde verilen emirlerle, 11'inci Tümen Batı Cephesi'ne kaydırılmış, Mersin'den Adana'ya (Adana dâhil) kadarki bölge 41'inci Tümen sorumluluğuna geçmiştir. 41'inci Tümen'in de bir kısım birlikleri Batı Cephesine gönderilince, 42'inci Tümen için yeni alaylar teşkil edilmiştir. 26 Haziran 1920 tarihinde Elcezire ve Adana Cephesi Komutanlıkları teşkil edilmiştir. İran sınırından Fırat Nehri'ne kadar olan ve Musul, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır illerini kapsayan Elcezire Cephesi'nde 13'üncü Kolordu; Fırat Nehri'nden Antalya sancağına kadar olan bölgeyi kapsayan Adana Cephesi'nde ise 41'inci Tümen ve 9 Eylül 1920'de teşkil edilen 9'uncu Tümen görevlendirilmiştir. 9 Kasım 1920'de Batı Cephesi ikiye bölünmüş ve 10 Kasım 1920'de Adana Komutanlığı 2'nci Kolordu ismini almıştır. Yeni oluşturulan Güney Cephesi'ne Adana bölgesinden bazı sancaklar da eklenerek Güney Cephesi Afyon, Aydın, Burdur, Isparta, Denizli, Muğla, Antalya, Konya, Niğde, Silifke sancakları ve Adana merkez sancağını kapsamıştır.³⁵³

Genelkurmay Başkanlığının ilgili kaynağında, özellikle Ermeniler tarafından pek çok köyün yağmalandığı, birçok sivilin topluca katledildiği ile ilgili bilgiler bulunmakta olup, net bir sayıdan bahsedilmemiştir. 5-7 Ocak 1920 tarihli Eloğlu (Türkoğlu) çarpışmasında 23 köylünün şehit edildiği, 27 Mart 1920'de Haruniye'de bir komutanın (Yüzbaşı Abdullah) şehit düştüğü şeklinde, verilen kayıplarla ilgili ara ara sayısal bilgiler verilmiştir. 11-12 Şubat 1920'de Fransız kuvvetlerinin bölgeden çekilişinden sonra yapılan araştırma neticesinde Maraş'ta 200 şehit, 500 yaralı olduğu tespit edilmiştir. Urfa'da 17 Şubat 1920'de 4 şehit verilmiş, Urfalı millî kuvvetlerin 5-6 Mart 1920 tarihli taarruzunda da 18 şehit ve 67 yaralı verilmiştir. 13 Temmuz 1920'de Saimbeyli'ye yapılan son taarruzda, birkaç şehit ve 10 yaralı verilmiştir. Tarsus'u kuşatan Türk kuvvetlerine Fransızlar tarafından yapılan

³⁵³ *Türk İstiklâl Harbi ... age.*, Cilt 4, s.65-69,158-214.

28-29 Temmuz 1920 tarihli gece baskınında Molla Kerim Müfrezesi komutanı şehit düşmüştür. Osmaniye ve Nur dağları bölgesinde 28 Ağustos 1920’de gerçekleşen İkinci Mercin Muharebesi’nde 7 şehit ve 15 yaralı verilmiştir. 15 Kasım 1920’de Fransızların Mamure baskınında 15 kişi şehit düşmüştür. Ayrıca 2’nci Ordu Komutanı’nın Antep ile ilgili “Kasabanın kuşatıldığı 70 gün içinde 3’ü tabur komutanı olan 5 şehit, 2’si yine tabur komutanı olmak üzere 15 subay yaralı verilmiş ve erat kayıpları 150 şehit, 400’den fazla yaralı olmak üzere 600’ü bulmuştur.” şeklinde bir notu bulunmaktadır.³⁵⁴ Genelkurmay Başkanlığının resmî harp yayınlarından ilgili olan kaynağında bu bilgilerden başka, genel olarak şehit ve yaralı sayılarının çok olduğu şeklinde ibarelere rastlanmış olup, zayıyla ilgili başka bir bilgiye bulunmamaktadır.

MSB’nin ilgili kaynağında Güney Cephesi şehit sayısı ile ilgili 335 künye bulunmaktadır.³⁵⁵ Bahsedilen sayının kesin bir rakam olmadığı, mevcut bilgilerimiz altında bu konuda şehitlerimizin yalnızca 335’inin tespit edilebildiği tahmin edilmektedir. Şüphesiz yeni bilgi ve kaynaklar ışığında şehit sayılarının artması kuvvetle muhtemeldir. Doğu Cephesi’nde de olduğu gibi, bu cephede de savaşa fiili olarak katılan Kuvâ-yı Milliye birliklerinin düzenli birlikler hâline getirilemeyişi sebebiyle MSB’nin verdiği sayı asgari olarak kabul edilmiştir. Güney Cephesi’nin toplam zayıyatı ile ilgili ortalama bir neticeye rastlanmamıştır. Genelkurmay Başkanlığının ilgili eserinde yer yer rastlanan zayıyat sayılarının toplamı ise yaklaşık 1.400 olup tarafımızdan, bu sayı da Güney Cephesi zayıyatının asgarisi olarak alınmıştır.

4.3. Batı Cephesi’nde Bulunan Askerî ve Millî Kuvvetler ile Cephede Verilen Kayıplara İlişkin Bilgiler

Batı Cephesi’nin savunulmasından sorumlu olan askerî kuvvet 17’nci Kolordu olmuştur. Kolordu 56 ve 57’nci tümenlerden oluşturulmuştur. 16 Mayıs 1919’da ise Rum çetelerinin saldırıları başlamıştır. Bu durumda mücadele henüz başlamadan, 56’ncı Tümen ve Müstahkem Mevkii esir alınmış ve Kolordu komutansız kalmıştır. 57’nci Tümen Komutanı Albay Şefik (Aker), sahillerde güvenliği sağlamak adına 17’nci Kolordu birliklerini komutası altına almıştır. 14 Mayıs 1919’da 57’nci Tümen 123 subay ve 1.231 er mevcuttur. Ayvalık’ın Yunanlılarca işgali üzerine 57’nci Tümen ve 14’üncü Kolordu’nun Albay Kazım (Özalp) komutasındaki 61’inci Tümeni bölgede savunma konumunu almıştır.³⁵⁶

³⁵⁴ *Türk İstiklâl Harbi ... age.*, Cilt 4, s.73,74,83,97,108,111,192-201,237.

³⁵⁵ MSB, *Şehitlerimiz (Yoğun Disk)*, 2016.

³⁵⁶ *Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi (15 Mayıs-4 Eylül 1919)*, Cilt 2, Kısım 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s.57-59,77.

Halk İzmir'in işgali ile ayaklanmış ve bölgesel direnişler başlamıştır. Ancak Anadolu'nun birçok yerinde kurulan Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri ve Reddi İlhak derneklerinin çalışmalarına rağmen, Millî Mücadele'nin ehemmiyet ve zorunluluğu tam olarak idrak edilememiştir. Sivas Kongresi sonrasında Batı Cephesi Hey'et-i Temsiliyye'ye bağlanmıştır. Ordunun düşmanı tek başına yenemeyeceğinin anlaşılması üzerine, 9 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile millî kuvvetlerin teşkilatlandırılması çalışmalarına başlanmıştır. Emre istinaden Ali Fuat (Cebesoy) Paşa Batı Anadolu Kuvâ-yı Milliye Komutanlığı görevini üstlenmiş, 16 Kasım 1919'da 2 ve 14'üncü kolordular ile 23, 57 ve 61'inci Tümen Komutanları, Albay Refet ve 6'ncı Tümen Komutanı Bekir Sami'ye bölgedeki millî birliklerin teşkilatlandırılması görevi verilmiş ve millî kuvvetler tabur, bölük ve alaylar hâlinde örgütlenmiştir.³⁵⁷ Askerî birlikler kendi bölgelerindeki millî kuvvetleri bünyelerine almış ve Batı Cephesi üç bölgeye ayrılmıştır. İzmir Kuzey Cephesi, 14'üncü Kolordu'ya bağlı olan 61'inci Tümen Komutanı Albay Kâzım'ın (Korgeneral Özalp) bölgesi olmuştur. İzmir Doğu Cephesi, 12'nci Kolordu'ya bağlı 23'üncü Tümen Komutanı Albay Ömer Lütfü'nün komutasına girmiştir. İzmir Güney Cephesi ise 12'nci Kolordu'ya bağlı olan 57'nci Tümen Komutanı Albay Şefik'in (Aker) mücadele alanı olarak saptanmıştır. Ancak ordunun aldığı bu düzenle Yunan saldırılarının durdurulamamış ve 24-25 Haziran 1920'de yayınlanan bir genelgeyle Batı Cephesi Komutanlığı kurulmuştur. Doğu Trakya'da ise 49, 55 ve 60'ıncı tümenlerden oluşan 1'inci Kolordu görev almıştır.³⁵⁸ Daha sonra cephe iki komutanlık bölgesine ayrılmış, Batı Cephesi Komutanlığı'na Genelkurmay Başkanlığı görevi sabit kalmakla birlikte Albay İsmet (İnönü), Güney Cephesi Komutanlığı görevine de Albay Refet (Bele) getirilmiştir.

Genelkurmayın resmî harp tarihi kaynaklarının ilgili olanlarında Batı Cephesi'nde düzenli ordunun verdiği kayıplara ilişkin sayısal bilgiler bulunmaktadır. Ancak düzenli ordu kurulmadan önce de Türk sivil ve asker kuvvetlerin zayıyatı olmuştur. Eserlerin incelenmesinde her muharebe ve çatışma ile ilgili net sayılara rastlanmamakla birlikte, örneğin İzmir Kuzey Cephesi'nde 24 Haziran 1920'de Soma-Karaca ağaç kesiminde geçen muharebede toplam 300 zayıyat verildiği ve 1 Temmuz 1920'de bu cephenin çöktüğü ve millî kuvvet komutanlarının da şehit düştüğü şeklinde bilgiler de

³⁵⁷ Mehmet Kılıç, *age.*, s.216, 217.

³⁵⁸ **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi (4 Eylül 1919-9 Kasım 1920)**, Cilt 2, Kısım 2, T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s.242,243,265,275,281,355-357.

bulunmaktadır. Ayrıca örneğin 23 Haziran 1920’de gerçekleşen Bintepeleler Muharebesi’nde ve Temmuz başında yürütülen Bursa savunmasında başarısız olup çekilen Türk kuvvetleri, bu iki tarihte kayıplar verilmiştir. Yunan harp tarihi bu tarihlerle ilgili abartılı olma ihtimali çok yüksek olan çeşitli sayılar vermiş, ancak Genelkurmay, Türk tarafının elindeki belgelerde zayıyata ilişkin bilgi bulunmamakta olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁹

Arşiv belgelerine dayanarak hazırlanan Genelkurmay resmî harp tarihi yayınlarında, 23 Haziran’da Bozdağ güneyinde yapılan Kiraz Muharebesi’nde 4 şehit, 2 esir ve 50’den fazla yaralı verildiği; Doğu Trakya 49’uncu Tümen bölgesinde 20-24 Temmuz 1920’de 14 şehit ve 122 yaralı verildiği; 30 Temmuz-1 Ağustos 1920 tarihlerinde gerçekleşen Demirci Muharebesi’nde Ethem Bey liderliğindeki 1’inci Kuvve-i Seyyare’nin Simavlı asilerin saldırısında 4 şehit, 5 yaralı verdiği ve Yunanlılarla çatışmasında da 15 şehit, 30 yaralı verdiği şeklinde bilgiler yer almaktadır. Sağlıklı bir sonuç vermeyeceği için, derli toplu olmayan bu bilgilerin toplanmasına lüzum görülmemiş olup, bu sebeple düzenli ordunun kurulmasından sonra verilen toplam zayıat minimum zayıyatımız olarak kabul edilmiştir.

24 Ekim 1920 tarihli Gediz Muharebesi’ne 61 ve 11’inci tümenler ile Kuvve-i Seyyare katılmış olup, Sabahattin Selek 181 şehit ve 135 yaralı olduğu; Mehmet Kılıç ise 174 şehit, 273 yaralı ve 700 kayıp er olduğu bilgisini vermiştir. Kılıç’ın verdiği bu sayılar Genelkurmay resmî harp tarihinin ilgili eserinden alınmıştır. 6-11 Ocak 1921 tarihleri arasında gerçekleşen Birinci İnönü Muharebesi neticesiyle ilgili Selek 95 şehit, 183 yaralı; Kılıç ise 121 şehit ve 97 yaralı, 34 esir olmak üzere toplam 252 zayıat verildiğini ifade etmiştir. 23-31 Mart 1921 tarihleri arasında yapılan İkinci İnönü Muharebesi ile ilgili Selek 1.499 şehit ve 2.470 yaralı verildiğini; Kılıç’ın Genelkurmayın ilgili kaynağından aktardığı sayılara göre 681 şehit, 1.822 yaralı, 6 esir, 1.361 kayıp, 1.080 kaçak olmak üzere Türk ordusunun toplam kaybı 4.950’dir. 10-24 Temmuz 1921 tarihleri arasında yapılan Kütahya-Eskişehir Muharebeleri’nin sonucuna ilişkin Genelkurmay Başkanlığı, 1.643 şehit, 4.981 yaralı ve 374 esir olmak üzere toplam 6.998 zayıat verildiğini bildirmiştir. Selek ise Kütahya Eskişehir Muharebeleri’yle ilgili 1.522 şehit ve 4.714 yaralı olduğunu belirtmiştir. 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihler arasında gerçekleşen Sakarya Meydan Muharebesi sonucu ile ilgili Genelkurmay Başkanlığı, 5.713 şehit, 18.480 yaralı, 828 esir, 8.629 kayıp ve 5.639 firar eden olup, toplam 39.289

³⁵⁹ **Türk İstiklâl Harbi ... age.**, Cilt 2, Kısım 2, s.297,306,310,380,414.

olduğunu bildirmiş; Selek ise 3.282 şehit ve 13.618 yaralı olduğunu ifade etmiştir. Alptekin Müderrisoğlu'nun Sakarya Muharebesi'yle ilgili verdiği sayılar Genelkurmayın verdiği sayılarla aynıdır. 26-30 Ağustos 1922 tarihleri arasında gerçekleştirilen Büyük Taarruz ve akabinde 18 Eylül 1922'ye kadar süren takip harekâtı neticesinde 2.358 şehit, 9.269 yaralı, 57 esir, 1.695 kayıp, 1.312 hastanede yatan olmak üzere toplam 14.691 kişilik bir zayıyat verilmiştir. Kılıç'ın eserinde ise 2.525 şehit, 9.855 yaralı, 1.921 hastanelerde yatan, 57 esir olmak üzere toplam zayıyat 14.358 olarak verilmiş; Selek ise şehit sayısını 2.542, yaralı sayısını da 9.977 olarak belirtmiştir.³⁶⁰ Özalp ise Sakarya Savaşı'nda 1.000'e yakın subay ve 30.000'e yakın asker kaybı olduğunu belirtmiştir.

Sn. Köstüklü tarafından gerçekleştirilen araştırmalar ışığında denilebilir ki şehit sayılarıyla ilgili gerçek rakamlara ulaşılması konusunda pek çok güçlük bulunmaktadır. Bilindiği üzere Batı Cephesi'nde de işgaller devam ederken gönüllü birliklerden oluşan Kuva-yı Milliye birlikleri teşkilatlanmıştır. Örneğin, ilk işgallerden nasibini alan Konya'nın Akşehir ilçesinde oluşturulan ve masraflarının karşılanmasında Akşehir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin etkin olduğu gönüllü bir birlik kurulmuştur. Bu gönüllü birlik daha sonra Akşehir Millî Bölüğü ismini almıştır. Tahminlere göre daha sonra Çarıkсарaylı Hasan Hüseyin Efe'nin komutasındaki milis kuvvetleri de bu gönüllü birliğe dâhil olmuştur.³⁶¹ Yine diğer bir millî kuvvet örneği ise, millî teşkilatlanma sırasında, Isparta ilinde Yunanlılara karşı savaşıacak gönüllü birliklerdir. Bölgedeki askerlik şubeleri arasındaki yazışmalardan da anlaşıldığı üzere bu millî bölük 1920 yılı Eylül ayında Yalvaç'ta tahsis edilmiştir Yalvaç'tan katılan gönüllülerden oluşan bu birliğin teşekkül edişinde Yalvaç Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin katkıları bulunmaktadır.³⁶²

Görüldüğü üzere, Anadolu'nun her yerinde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri son derece disiplinli şekillerde çalışmış, millî birliklerin teşkilatlanmasında ve masraflarının karşılanmasında öncülük etmişlerdir. Üstelik Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin millî şuuru uyandırması ve arttırması

³⁶⁰ Mehmet Kılıç, *age.*, s.222,230,241,245,269,280; Sabahattin Selek, *age.*, s.1273; **Türk İstiklâl Harbi ... age.**, Cilt 2, Kısım 4, s.537; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi- Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât**, Cilt 2, Kısım 5, Kitap 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s.491; Alptekin Müderrisoğlu, **Sakarya-2**, Deniz Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.381; **Türk İstiklâl Harbi ... age.**, Cilt 2, Kısım 6, Kitap 3, s.263.

³⁶¹ Nuri Köstüklü, "Millî Mücadele'de Akşehir", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 71, Cilt 24, Ankara, Temmuz 2008, s.304,305.

³⁶² Nuri Köstüklü, "Millî Mücadele'de Yalvaç ve Şehit Olan Yalvaçlılar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 74, Cilt 25, Ankara, Temmuz 2009, s.240.

sayesinde bahsedilen milis kuvvetlerine katılım günden güne artmıştır. İşte böyle bir savaş atmosferinde, şehit oldukları tespit edilememiş yahut kayıtlara geçmemiş olan daha nice şehidimizin olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, Genelkurmayın kaynaklarından ulaşılan bilgiler neticesinde düzenli orduya geçilmesi itibarıyla Batı Cephesi'nde 10.690 şehit verilmiştir. MSB ise Batı Cephesi şehit sayısı ile ilgili 12.174 şehit künyesi bildirmiştir.³⁶³ Kanaatimiz, kaynaklar arasındaki 1.484 kadar olan farkın düzenli ordu kurulmadan önce verilen şehit sayısı olabileceği yönünde olup, yine yeni bilgi ve kaynaklar ışığında şehit sayılarının bahsi geçenden daha fazla oluşunun ortaya çıkacağı yönündedir.

Onurlu Türk milleti, vatanın müdafaasında her şeyi kendi imkânlarıyla gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla, MSB'nin Şehitlerimiz adlı kaynağında bulunan şehit listelerinin yalnızca tespit edilebilen şehitlerimize ait olduğunun bir kez daha altını çizmekte fayda vardır. Sonuç itibarıyla, Batı Cephesi genel zayıflık ile ilgili ise farklı kaynaklardan elde edilen sayılar derlenmiş ve Batı Cephesi toplam kaybının 69.000'in üzerinde olduğu kanaatine varılmıştır.

4.4. İç Ayaklanmaların Yaşandığı Kolordu Bölgeleri ve Verilen Kayıplara İlişkin Bilgiler

Bölgelerindeki düşman kuvvetlerini Türk topraklarından atmak için mücadele veren sivil ve asker Türk kuvvetleri, kendi bölgelerinde çıkan ayaklanmaları bastırmak görevini de üstlenmiştir. Askerî kuvvetler, nasihat heyetleri ve millî kuvvetlerden teşkil edilen birliklerle organize bir şekilde çalışarak ayaklanmaları bastırılmışlardır. Ancak bazı kolordular, kendi bölgelerindeki ayaklanmaların bastırılmasında yeterli olamamış ve bölgeye yakın kolordulardan uygun birlikler gönderilmiştir. Genel kolordubölgelerince bastırılmışsa da örneğin 13'üncü Kolordu bölgesi birliklerince bastırılmaya çalışılan Ali Galip Olayı'nda 3 ve 15'inci kolordulardan da bölgeye birlik gönderilmiştir. Ancak bu bölümde bu tür detaylara yer verilmemiştir.

11 Mayıs-18 Ağustos 1919 tarihleri arasında çıkan Ali Batı Ayaklanması, 20 Ağustos-15 Eylül 1919 tarihleri arasında yaşanan Ali Galip Olayı, 1 Haziran-8 Eylül 1920 tarih aralığında yaşanan Millî Aşiret Olayı ve 20 Mayıs-7 Haziran 1920 arasında geçen Cemil Çeto Olayı 13'üncü Kolordu bölgesinde gerçekleşmiştir. 27 Eylül-4 Ekim 1919 tarihleri arasında birincisi, 20 Ekim-4 Kasım tarihleri arasında ikincisi gerçekleşen Bozkır ayaklanmaları ve 2 Ekim-22 Kasım 1920 tarih aralığında yaşanan Konya Ayaklanması 12'nci

³⁶³ MSB, *Şehitlerimiz* (Yoğun Disk), 2016.

Kolordu bölgesinde gerçekleşmiştir. 26 Ekim-24 Aralık 1919 tarihleri arası yaşanan Şeyh Eşref Ayaklanması 15'inci Kolordu bölgesinde gerçekleşmiştir. 25 Ekim-30 Kasım 1919 tarihleri arasında birincisi, 16 Şubat-16 Nisan 1920 tarihleri arasında ikincisi gerçekleşen Anzavur ayaklanmaları, 20 Temmuz-20 Ağustos 1920 arası yaşanan İnegöl Olayı, 21-30 Temmuz 1920 arası yaşanan Çopur Musa Olayı ve 27-28 Haziran 1920 tarihli Kula Olayı 14'üncü Kolordu bölgesinde gerçekleşmiştir. 13 Nisan-31 Mayıs 1920 tarih aralığında yaşanan birinci, 19 Temmuz-23 Eylül 1920 tarihleri arası ikincisi yaşanan Düzce ayaklanmalarının bastırılması ve 18 Nisan-25 Haziran 1920 tarihleri arasında Kuvây-ı İnzibatiyye'ye karşı yürütülen muharebe 20'nci Kolordu tarafından yürütülmüştür. 15 Mayıs-27 Ağustos 1920 tarihleri arasında birincisi, 5 Eylül-30 Aralık 1920 tarihleri arasında ikincisi yaşanan Yozgat ayaklanmaları ve 25 Mayıs-21 Haziran 1920 tarih aralığında gerçekleşen Zile Ayaklanması 3'üncü ve 20'nci kolorduların görev alanındadır.

9 Aralık 1920 tarihinde Merkez Ordu kurulmuştur. Merkez Ordu, lağvedilen 3'üncü Kolordu'nun 5'inci Kafkas Tümeni ve 15'inci Tümeni ile 13'üncü Bağımsız Süvari Tugayı ve kısa süre sonra 14'üncü Süvari Tümeni'ne dönüştürülmüş olan 6'ncı Piyade Tümeni'nden oluşturulmuştur. 1-30 Aralık 1920 tarih aralığında yaşanan Demirci Mehmet Efe Ayaklanması'nı Güney Cephesi Komutanlığı bastırmıştır. 27 Aralık 1920-30 Ocak 1921 tarihleri arasında gerçekleşen Çerkez Ethem Ayaklanması Batı ve Güney Cephesi Komutanlıkları tarafından bastırılmıştır. 6 Mart-17 Haziran 1921 tarihleri arasında çıkan Koçgiri Ayaklanması ve Birinci Dünya Savaşı döneminde başlamış olup 6 Şubat 1922'ye kadar süren Pontus Ayaklanması da Merkez Ordu tarafından bastırılmıştır.³⁶⁴ Genelkurmay Başkanlığının ilgili eserinde net bir şehit sayısı bulunmamakta olup Millî Mücadele'de iç isyanlar için MSB'nin kaynağına başvurulmuştur. MSB tarafından iç ayaklanmalarda yalnızca 72 şehit kaydına ulaşılabilmektedir.³⁶⁵ Bu sayının da elbette iç ayaklanmalarda şehit düşen Türklerin sadece tespit edilebilen kısmı olduğu aşîkârdır.

³⁶⁴ **Türk İstiklâl Harbi ...** age., Cilt 6, s.42,49,52,55,65,70,75,76,106,117,124,151,163,179,180,189,210, 235, 236, 271, 290, 291.

³⁶⁵ MSB, **Şehitlerimiz (Yoğun Disk)**, 2016.

SONUÇ

Kutsal ülküler uğrunda verilen mücadelelerin sonucunda gerçekleşen ölümün kutsallığını niteleyen şehit kavramı, Türk tarihinin her döneminde aynı derecede önem arz etmiştir. Şehit kelimesi, Türk lügatine İslâmiyet'in kabulü ile girmişse de, Türk tarihi boyunca vatan, millet, devlet gibi kavramlara kutsal bir değer atfedilmiş ve Türkler, bu kutsal değerlerin korunması uğrunda canlarını ortaya koymaktan asla çekinmemişlerdir. Türk milleti, din temelli olan şehit kavramına, dinî manası sabit kalmakla birlikte, millî bir karakter de kazandırmıştır.

Emperyalist devletlerin her anlamda hedefinde olan bir coğrafyada hâkimiyet süren ve tarihleri boyunca savaşçı kimlikleriyle tanınan Türkler için, Osmanlı Devleti'nin son dönemine de savaşmak kaçınılmaz olmuştur. Emperyalizmin en üst seviyelere ulaştığı 19'uncu yüzyılda, gözler, jeopolitik konumu ve stratejik önemi nedeniyle Osmanlı topraklarına dikilmiş ve patlak veren Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti de nasibini almıştır. Ölümü mukadder olan Osmanlı Devleti'ni yaşatmak arzusu, dönemin koşulları içerisinde fark edilmeyen bir hata yahut bilinçli bir direniş olup, fazla hayalperest olan bazı harekât ve kararlar, milyonlarca insanın hayatını yitirmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'ni yaşatma gayesi, vatanını ve milletini seven her birey için su götürmez doğrulukta bir karar olsa da, Birinci Dünya Savaşı'nın kimi zamanlarında, vatan toprağını koruma arzusu hayallerle karışmış, hırslarla harmanlanmış ve netice, aklın ve mantığın öngörüsünde olan herkesin tahmin ettiği şekilde hüsrana olmuştur.

Çalışmamız boyunca, başta resmî harp tarihi eserlerimiz temel alınarak diğer kaynakların da gözden geçirilmesi ile cephelerde verilen kayıplara ilişkin bilgiler, ayrı başlıklar altında derlenmiş, ortalama sayılara ulaşılmış ve kanaatimizi de kattığımız şekilde kısaca değerlendirilmiştir. Derlenen sayısal neticeler verilmeden önce, genel zayıatın şehit sayısı ile karıştırılması da sık rastlanan hatalardan biri olduğu için, şehit sayılarının, MSB'nin "Şehitlerimiz" yoğun diskinden alındığı ve bu sayıların ulaşılabilen minimum sayılar olduğunun altını bir kez daha çizmekte fayda görülmektedir.

Ulaştığımız kaynaklar sayesinde bulduğumuz ortalama bilgilere göre, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ne dair yalnızca tespiti sağlanmış şehit sayısı 15.505 olup, genel zayıatla ilgili ulaşılan ortalama sayı 400.000'dir. Çanakkale Cephesi'nde yine minimum 57.000 şehit olup, cephenin zayıatı ortalama 211.000'dir. Irak-İran Cephesi'nde verilen şehit sayısının akıbetine

ulaşılabilen kısmı 9.000 civarında olup, zayıatın 111.000’den fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sina-Suriye-Filistin Cephesi’nde tespit edilen, kayıt altına alınabilen 5.400 şehidin de dâhil olduğu zayıat sayısının 71.000’den fazla olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Türk kuvvetleri Avrupa Cephesi’nde de görev almış olup, bu cephelere gönderilen kuvvet sayıları bir kolorduyu aşmamıştır. Bu nedenle toplam zayıat sayıları da diğer cephelere göre oldukça düşük olmuştur. Galiçya Cephesi ile ilgili künyelerine ulaşılabilen şehit sayısı 4.269 olup, zayıat Genelkurmayın güncel bir verisine göre ortalama 7.095’tir. Romanya Cephesi’nde ise yine kayıtlarına ulaşılabilen şehit sayısı 3.111 olup, kanaatimizce genel zayıat 15.000 civarındadır. Makedonya Cephesi’nde de 4.000’e yakın bir zayıat olmuştur. Bu sayının içerisinde şehit olduğu tespit edilip kayıt altına alınabilen kişi sayısı 583’tür. Hicaz-Asir-Yemen Cephesi’yle ilgili ise ortalama bir zayıat sayısı vermek dahi oldukça güç olmuştur. İlgili bölümde yapılan değerlendirme sonucunda ise yalnızca 1.000 kadarına ulaşılabilen şehitlerimizin de dâhil olduğu toplam kaybın resmî kaynaklardan yola çıkılarak minimum 5.000 civarı olabileceği kanısına varılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı neticesinde verilen toplam kayıp, sonuçları hesaplanmadan girişilen taarruzlar, bazı cephelerle ilgili harekât planlarının dahi olmayışı, Alman Genelkurmayının fazlaca söz hakkına sahip oluşu, Osmanlı Devleti’nin güvenliği açısından birinci derece önem taşımayan bölgelere de kuvvet gönderilmesi, Osmanlı tebaasına dâhil olan farklı milletlerin ayaklanmaları, iâşe ve ikmal yoksunluğu gibi sebeplerle artmıştır.

Bu kitapta, tıpkı diğer çalışmalarda olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı’nın neticeleriyle ilgili net rakamlar verildiği şeklinde bir iddia bulunmamaktadır. Eldeki verilerden yola çıkılmış olsa da net sayılar verilemeyişinin sebepleri kısaca şöyle sıralanabilir: Öncelikli sebep, savaş esnasında -dört senelik süreç içerisinde- hem bölgeye taze kuvvet takviyeleri olmuş hem de esir, kayıp ve yaralılarından zaman zaman cephelere geri dönüşler olmuştur. Örneğin bir muharebe neticesinde yaralı olarak kayda geçen bir kısım kuvvet, iyileşerek sonraki muharebelerden birinde şehit düşmüş ve dolayısıyla aynı cephenin genel zayıat tablosuna hem yaralı hem de şehit olarak, yani birden fazla kez dâhil edilmiş olabilir. Dolayısıyla, başlangıçtaki Osmanlı seferi kuvvet sayısından, savaş sonunda geriye kalan mevcut kuvvetin sayısının çıkarılmasıyla da bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Osmanlı Devleti’nin seferberlik döneminde 13 Ekim 1914 tarihli Başkomutanlık Karargâhı Harekât Şubesi’nin bildirdiği üzere, seferi seyyar ordu, müstahkem mevkiller ve Hicaz’daki birlikler de

dâhil olmak üzere toplam 1.000.000 insandan oluşup, bu sayının 820.000'i muharip er idi. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, Birinci Dünya Savaşı neticesi ile ilgili verilen kayıp rakamlarına, muharip kuvvetlerin yanı sıra geri hizmet birlikleri ve ikmal kuvvetlerinden verilen kayıplar da dâhildir. Verilen kayıplar göz önünde bulundurulduğunda, dört sene içerisinde, cephelere, en az başlangıçtaki mevcutlarına ulaştırılacak kadar bir kuvvet takviyesi yapılmış olmalıdır. Bu durumda Birinci Dünya Savaşı boyunca 2.000.000 civarında insan cephelerde görev almıştır denebilir. Ancak bu takviye, her daim taze kuvvetlerden oluşmamış, bir cephenin rahatlaması üzerine, savaşın sona erdiği yahut hafıfladığı cephelerde bulunan kuvvetler takviye ihtiyacı duyulan cephelere gönderilmiştir. Bu sebeple yine bir cephede yaralı olarak kayda geçen bir kısım kuvvetler, yeni görev cephelerinde de yaralı, kayıp, esir, firari ve şehit gibi sıfatlarla tekrar zayıyata dâhil edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin her cephe ile ilgili toplam zayıyatına dair resmî Türk tarihinde net ve detaylı sayılar olmayışının sebepleri ise kısaca şöyle açıklanabilir: Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda dar cephe muharebeleri yürüttüğü Çanakkale, Suriye-Filistin, Irak cephelerinin yanı sıra, dört yıl boyunca, oldukça geniş cephelerde de büyük bir savaş yürütmüştür. Örneğin 1.000 kilometrelik Kafkas Cephesi geniş ölçekli, ve “operatif” harekâta sahne olmuş bir cephedir. Ayrıca bu cephe coğrafi koşullar açısından da harekâta uygun olmadığından, olan bitenin takibinin yapılması da oldukça zor olmuştur. Diğer bir örnek, seferberliğe dahi dâhil edilemeyecek derecede uzak ve kontrolden mahrum olan Arabistan Cephesi olup, bu cephede, harekâtın takibi ve zayıyatın kayıt altına alınmasının daha da güç olduğu aşikârdır. Zayıyatın saptanması ve komutanlıklara bildirilmesinde sorun yaşanan bir diğer örnek de Çanakkale Cephesi olmuştur. Çanakkale Cephesi'nde kuvvetler parça parça kullanılmış ve bu sebeple emir komuta zincirinde karışıklıklar olmuştur. Özetle, tarihi ve coğrafi koşullar da göz önüne alındığında, teknik yetersizlikler ve lojistik sebeplerle, cephelerdeki birliklerin bağlı oldukları ordu komutanlıklarıyla, ordu komutanlıklarının da merkez karargâhla iletişimde ciddi aksaklıklar olmuş ve sağlıklı kayıt tutulamamıştır. Bu olanaksızlıkların yanında, tedbir amaçlı, Genelkurmay emriyle gerçekleştirilen ordu karargâh imhaları gibi, askerî ve idari birimlerce yapılan imha işlemleri de net sayılara ulaşılmasını engellemiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın neticeleriyle ilgili net rakamlara ulaşmak hâlâ mümkün değilse de ortada ciddi bir kayıp bilançosu olduğu açıktır. Osmanlı nüfusunun Trakya, Anadolu, Suriye, Irak ve Arabistan'daki toplam nüfusu

26.000.000'un üzerinde olduğu varsayılırsa, verilen 1.000.000'un üzerindeki kayıp, Osmanlı Devleti'nin nüfusunun %4'üne yakını kaybettiği anlamına gelmektedir. Ayrıca bu zayıat, silah altına alınan yaklaşık 3.000.000 kuvvetin %34'ü olup bu gerçekten de çok ciddi bir bilançodur.

Görüldüğü üzere, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk kuvvetlerinin yürüttüğü harekâtın sonuçları, cephelerde kaybetmek ve kazanmak şeklinde basitçe nitelendirilemeyecek türden olup, Osmanlı Devleti'nin asıl kaybı da topla, tüfekte savunduğu topraktan ziyade, insan kayıpları olmuştur. Bu ciddi nüfus kaybı, Osmanlı Devleti için Anadolu'da ekonomik, sosyal ve özellikle de psikolojik bir çöküntü yaratmıştır. Savaşlar başlı başına birer travma sebebiyken, verilen maddi ve manevi kayıplar da sosyolojik ve psikolojik travmalara sebebiyet vermiştir. Nüfusun % 4'ü demek, her ailenin savaşa en az bir baba ya da bir oğul göndermiş olması demektir. Türk milleti, Birinci Dünya Savaşı'nda en az bir neslini kaybetmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde de Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları nedeniyle sosyal ve mali krizlerde olan Osmanlı Devleti için, bir neslin daha kaybı, sosyolojik dengelerin bozulması, üretici gücün yitirilmesi, tarımın, ekonominin ve dolayısıyla hayatın durması demek olmuştur.

Millî Mücadele başlarken Türk milleti, üretim ve savaş gücünün büyük kısmını yitirmiş durumdadır. Cihan Harbi'nden sonra, varını yoğunu yitirmiş olan Türk milletinin vatani da işgal edilmeye başlanmış, üstelik Türk ordusunun büyük bölümü terhis edilmiş ve silahlarına da el konmuştur. 1919 yılında Millî Misak sınırları içerisindeki coğrafyada Rum ve Ermenilerin de dâhil olduğu toplam nüfus 14.118.968 olup, azınlıklardan arındırılmış Türk nüfusu yaklaşık 12.000.000 civarındadır. Bu nüfusun çoğunluğu da yaşlı, kadın ve çocuklardan oluşmaktadır. Millî Mücadele'nin savaş gücünü oluşturacak olan neslin bir kısmı da psikolojik ve ekonomik nedenlerle yeni bir savaşa hazır hissetmemektedir. Mevcut olan orduda ise bezginlik ve korku sebebiyle firarlar verilmiş, ayrıca askerlerin sıhhi durumları sebebiyle ordu olması gereken kadronun epey altına düşmüştür. Millî Mücadele başında ordunun mevcudu 50.000 kadar bir kuvvetten ibarettir.

İşte Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla neticelenen Millî Mücadele, böyle bir ortamda ve bu şartlara rağmen verilmiştir. Tüm olumsuzluklara rağmen Türk milleti, vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı için en doğru kararı vermiş ve Millî Mücadele'ye var gücüyle katılma cesaretini göstermiştir. Millî Mücadele'nin neticesinde verilen kayıplarla ilgili ulaşılan

sonuçlar özetle şöyledir: Doğu Cephesi'yle ilgili kayıtları tespit edilebilen şehit sayısı 525'tir. Toplam zayıatın ise 600'ün üzerinde olabileceğine kanaat getirilmiştir. Güney Cephesi'nde tespit edilebilen şehit sayısı 335'tir. Cephenin zayıat ile ilgili genel bir bilgiye rastlanmamış olup, en az 1.400 kayıp verilmiş olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak bilindiği üzere bölge halkı, düşman kuvvetlerinin çekilmesine kadar sivil direnişini sürdürmüştür. Bu sebeple belirtilen zayıat sayısının asgari olduğu elbette tartışılmaz bir tespittir. Kuvâ-yı Milliye birliklerinin düzenli orduya bağlanmasından sonra verilen savaşlarda ise sağlıklı kayıtlar tutulabilmiştir. Batı Cephesi'nde verilen şehit sayısı, düzenli ordunun kurulması itibarıyla takip edilir hâle gelmiş olup, yine kesin sayılar olmayacağı belirtilerek MSB'nin güncel kaynağında bahsedildiği üzere 13.034'tür. Cephede verilen toplam zayıatın ise 69.000'in üzerinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İç ayaklanmalarla ilgili genel kayıp bilinmemekle birlikte MSB tarafından iç ayaklanmalara ilişkin künyeleri tespit edilebilen 72 şehit de dâhil edildiğinde, Millî Mücadele boyunca Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması uğrunda 13.966'sı akıbetine ulaşılan şehit sayısı olmakla birlikte, 83.000 civarında bir zayıat verilmiştir.

Türk halkının uyanışıyla başlayan Millî Mücadele, gerçekleştiği coğrafya itibarıyla, Birinci Dünya Savaşı kadar ciddi bir zayıat bilançosuyla sonuçlanmamış olsa da ulaşılan ortalama kayıp sayısı, Millî Misak sınırları içindeki toplam 12.000.000 nüfusun içinde oldukça ciddi bir rakam teşkil etmiştir. Ancak Türk milletinin, gösterdiği ulusal direniş ile tam bağımsız bir devlete kavuşulmuş olması, verilen toplumsal, ekonomik ve sosyal her bedele değmiştir. Ancak Millî Mücadele'de de, Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, verilen kayıp sayısını arttıran bazı durumlar söz konusudur. Düzenli bir ordunun kurulamayışı ve İstanbul Hükûmeti ve İtilaf Devletleri'nin desteği ve kışkırtmasıyla çıkarılan ayaklanmalar, mücadelenin uzamasına ve kayıpların artmasına sebep olmuştur. Ayrıca lojistik ve askerî ihtiyaçların karşılanmasında yaşanan problemler de verilen kayıp sayısını arttırmıştır. Kuvâ-yı Milliye bir halk hareketi olması sebebiyle ikmal ve iâşesinde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Ankara Hükûmeti tarafından mücadelenin idaresi tek elde toplanıncaya ve birtakım yasal düzenlemeler getirilinceye kadar, millî kuvvetlerin ihtiyaçları halk tarafından gönüllülük usulüyle karşılanmıştır. Millî birliklerin kadro olarak genişlemesiyle artan ikmal ve iâşe sorunları da kayıp artışlarına sebep olmuştur.

Kanaatimiz, Millî Mücadele neticelerine ilişkin ulaşılan sayıların verilen kaybın altında olduğu şeklinde olup, bu düşüncemizin sebepleri kısaca

şöyledir: Genelkurmayın incelenen eserlerinden ulaştığımız sayılar, cephe komutanlarından gönderilmiş olan resmî belgelere dayanmakta olup, verilen sayısal değerlerin abartılma ihtimalleri neredeyse yoktur. Buna karşın, Millî Mücadele'nin ilk etabında, Kuvâ-yı Milliye birlikleri tarafından gerçekleştirilen mücadelelerde verilen kaybın tamamının bilinmemesi sebebiyle, sayısal neticeleri aydınlatılamamış cepheler ve muharebeler bulunmaktadır. Bunun başlıca sebebi, bilindiği üzere Kuvâ-yı Milliye birliklerinin düzenli birlikler olmayışı ve dolayısıyla ciddi bir kontrol mekanizmasına tabi olmayışlarıdır. Millî Mücadele'de sivil halkın bir kısmı örgütlenerek askerî harekâta müdahil olmuş ve vatanın savunulması hususunda siviller de birer askere dönüşmüştür. Bir savaş durumunun söz konusu olması itibarıyla, başlangıçta halk kendi iradesiyle örgütlenmiş, yerel birlikler kendi kuvvetlerini kendileri toplayarak savaşa katılmışlardır. Kuvâ-yı Milliye dışında sivil halktan da zulümler ve saldırılar sebebiyle hayatını kaybedenler ve bu zulüm ve saldırılara direnenler de olmuştur.

Türk milleti, 1914-1923 tarihleri arasında, 3.000.000 civarında kayıp vermiştir. Bu kaybın 2.000.000 kadarı cephelerdeki, sıcak savaşta verdiğimiz kayıplarımız; 1.000.000'dan fazlası ise, büyük kısmı Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da, Ermeni, Pontus-Rum ve Kürt çeteleri tarafından gerçekleştirilen saldırılarda, yani cephe gerisinde verilen sivil kayıbmızdır.

Balkan Savaşları'ndan önce başlatılan süreç, Birinci Dünya Savaşı ile sürdürülmüş, Osmanlı toprakları, halifelik makamından dolayı manevi olarak Osmanlı'ya bağlı topraklar ve mücavir topraklar kana bulanmış; koca Osmanlı Devleti bölünerek “Yeni Dünya Düzeni” kurulmuş ve birçok yeni devlet ortaya çıkmıştır. Günümüzde, aynı emperyalist güçler, kılıfı değiştirilmiş senaryolarla yüz yıl önceki hedeflerini gütmeye devam etmektedirler. Kutuplaşmanın ortadan kalktığı, tek kutupluluk ve küreselleşme politikalarıyla uygun ortamını yakalayan güçler, eski emellerini gerçekleştirmek için, niyetlerini saklamadan tekrar aktif mücadeleye girmişlerdir. Kıymetli enerji ve hammadde kaynaklarının olduğu topraklar, stratejik açıdan önemli üslerin olduğu bölgeler hâlâ aynı tehdit altındadır. En kıymetli işletilebilir petrol rezervlerinin bulunduğu Ortadoğu bölgesiyle ilgili bu coğrafyaya hâkim olma savaşı, yüz yıl önceki “Ortadoğu Deklarasyonu”yla başlamış ve bugünkü “Büyük Ortadoğu Projesi”yle devam etmektedir. Görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'ye sebep olan hâkimiyet temelli

savaşlar, yapıcı isimlerle gizlenerek modern hâlleriyle tekrar gündemdedir. “Küreselleşme” yerine “Yeni Tek Kutuplu Dünya Düzeni”; “Arap Baharı” yerine “Arap İsyanları”; “Büyük Ortadoğu Projesi” yerine “Büyük/Nihai Proje: Ortadoğu” denilmesi hâlinde her şey daha iyi anlaşılacaktır. Türkiye Cumhuriyeti de jeopolitik ve stratejik konumu itibarıyla bu tehdide maruz durumdadır. Bu sebeple Türk milleti, tarihini bilmekten bir adım öteye geçmeli ve tarihî olayları anlamaya çalışmalıdır. Çünkü anlamak, sahip çıkmak için en geçerli gerekçe iken, karşılaştırmak ve bu günlerin bir analizine ulaşabilmek açısından da paha biçilemez bir yetidir.

KAYNAKLAR

1. ARŞİVLER

1.1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA) DAİRE

BAŞKANLIĞI

BOA, DH.EUM.VRK., Dosya No:14, Gömlek No:85.

BOA, DH.EUM., 3. Sb, Dosya No:4, Gömlek No:37.

BOA, DH.ŞRF., Dosya No:44, Gömlek No:29.

BOA, HR.HMŞ.İŞO., Dosya No:43, Gömlek No:6.

BOA, HR.SYS., Dosya No: 2228 , Gömlek No:12.

BOA, MV., Dosya No:241, Gömlek No:46.

BOA, DH.ŞFR., Dosya No:436, Gömlek No:10

1.2. TBMM ARŞİV YAYINI

TBMMZC, 1. Dönem, 147. Birleşim, 08.02.1921, Cilt:8.

TBMMZC, 1. Dönem, 79. Birleşim, 19.09.1921, Cilt:12.

TBMMZC, 1. Dönem, 7. Birleşim, 29.04.1336, Cilt:1.

TBMMZC, 1. Dönem, 63. Birleşim, 11.09.1336, Cilt:1.

TBMMZC, 1. Dönem, 123. Birleşim, 27.12.1336, Cilt:7.

TBMMZC, 1. Dönem, 125. Birleşim, 29.12.1336, Cilt:7.

TBMMZC, 1. Dönem, 11. Birleşim, 24.03.1921, Cilt:9.

2. KİTAPLAR VE TEZLER

AKBAY, (Em.) Tuğg. Cemal, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ile Harbe Girişi**, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.

AKÇURA, Yusuf, **Türkçülük**, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978.

AKSUN, Ziya Nur, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

ARI, Tayyar, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu-Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005.

ATACANLI, Sermet, **Arıburnu'nun İlk Müdafaası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk (1919-1927)**, (Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.

ATEŞ, Sami, **Millî Hâkimiyet Prensibinin Tarihi Gelişimi ve Türk İnkılâbındaki Yeri**, Kemalist Atılım Birliği Yayınları, Ankara, 1991.

AVCI, Orhan, **Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918**, Vadi Yayınları, Ankara, 2004.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.

BALCI, Ramazan, **Sarıkamış Yolun Sonu**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.

BALCIOĞLU, Mustafa, **Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu**, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1991.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı, **Ziya Gökalp**, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, İstanbul, 1966.

BAUDRILLARD, Jean, **Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm**, (Çeviren: Oğuz Adanır), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2008.

BAUMAN, Zygmunt, **Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973.

BİLGİLİ, Cuma, **Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'de Şehit Olan Gülşehirli Üzerine Bir Araştırma**, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü)

BİLGİN, İsmail, **Kut'ül Amare-Osmanlı'nın Son Zaferi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

BİRİNCİ, Necat, **Kahramanlık Şiirleri Antolojisi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987.

BOZDEMİR, Mevlüt, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

CHAMBERS, Stephen, **Anafartalar-Ağustos Taarruzu**, Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

CİLACI, Osman, **Dinler ve İnançlar Terminolojisi**, Damla Yayınevi, İstanbul, 2001.

ÇAKMAK, Mareşal Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

ÇAVDAR, Tevfik, **Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

ÇETİNOĞLU, Oğuz, **Cihad-Gazi-Şehid**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2015.

ÇINAR, Gülseren, **Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'ye Şehit Olan Konyalılar (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008 (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü).

ÇOLAK, Nuri, **Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'nin Sonuna Kadar Tarsus Kazası'nda Şehit Olanlar Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010 (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü).

DAVIES, Brain, **Din Felsefesine Giriş**, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2011.

DAVISON, Andrew, **Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik**, Çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

DİRİKEN, Ahmet Nuri, **Cephelerde Bir Ömür**, Haz. Ahmet Diriken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

ELDEM, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

ERDEHA, Kamil, **Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.

ERDEN, Em. Org. Ali Fuat, **Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları**, C 1, Halk Matbaası, İstanbul, 1954.

EREN, Sıddık Naci, **Ölüm Kıyamet ve Ahiret**, Demir Kitabevi, İstanbul, 1995.

ERICKSON, Edward J., **Size Ölmeyi Emrediyorum!-Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, Çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

ERICKSON, Edward J., **I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu-Çanakkale, Kut'ül Amare ve Filistin Cepheleeri**, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

ERKAL, Şükrü, **Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-Ocak 1916)**, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.

ESENGİL, Kenan, **Millî Mücadele'de İç Ayaklanmalar**, Ağrı Yayınları, İstanbul, 1975.

EVİRGEN, Ömer Faruk, **Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'ye Vatan Savunmasında Şehit Olan Devrekliler (Devrek Vefayâta Mahsus Vukuat Defterlerine Göre)**, (Yayımlanmamış Yüksel Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008 (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü).

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyeleri, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ed. Derviş Kılınçkaya, Siyasal Basın Yayın Dağıtım, Ankara 2008.

HAMILTON, Ian, (General Hamilton), **Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı General Hamilton'un Çanakkale Savaşı Raporu**, Haz. Ahmet Altıntaş, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Türk Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yayınları, Çanakkale, 1999.

İŞIKLAR, Celâl, **Dünyada ve Türk Hukukunda Zorunlu Askerlik ve Vicdanî Ret**, Adalet Yayınevi Ankara, 2011.

İLHAN, Suat, **Atatürk ve Askerlik-Düşünce ve Uygulamaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

İNCEDAYI, Cevdet Kerim, **İstiklâl Harbi (Garp Cephesi)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

İNÖNÜ, İsmet; Cemal Paşa; Fahrettin Paşa; Falih Rıfkı, **Yemen-Savaşanlar Anlatıyor**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007.

KARABULUT, Ali Rıza, **İslam'da Cihad ve Şehidlik**, Elif Yayıncılık, Ankara, 1987.

KHADDURİ, Majid, **İslam'da Savaş ve Barış**, Fener Yayınları, İstanbul, 1998.

KILIÇ, Mehmet, **Cumhuriyet Yolunun Kilometre Taşları**, Okan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

KOCABAŞ, Süleyman, **T.C. Devleti Tarihi-1 Mütareke Dönemi ve Millî Mücadele (1918-1923)**, Vatan Yayınları, İstanbul, 2003.

KÖSE, Resul, **Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'ye Vatan Savunmasında Şehit Olan Malatyalılar (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008 (Danışman: Prof. Dr. Nuri Köstüklü).

KURTULUŞ, Baki, **Tarihsel Olaylarla Söylev-Nutuk**, Kurtuluş Yayınları, Ankara, 1987.

KUTAY, Cemal, **Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1972.

LARCHER, Maurice, **Büyük Dünya Savaşı'nda Türk Cepheleeri-1 -Kafkas Cephesi**, Çev. Can Kapyalı, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010.

MEYSERE es-SÛRİ, Şehid Ebu, **Cihadın Etrafındaki Şüpheler**, Takva Yayınları, İstanbul, 2015.

MİRLİVA Sedat (Korgeneral Ahmet Sedat Doğruer), **Yıldırım Ordularının Bozgunu-Filistin'e Veda**, İstanbul, 2009.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Sakarya-2**, Deniz Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

ODTÜ 30. Kuruluş Yıldönümü Çanakkale Savaşları'nın Askerî ve Siyasî Yönü Sempozyumu Bildirileri-18 Mart 1986, der. Mete Tunçoku, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987.

ÖĞÜN, Tuncay, **Kafkas Cephesi'nin 1. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

ÖZALP, Kazım, **Millî Mücadele-1 (1919-1922)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

ÖZEL, Mehmet, **2000’li Yıllara Girerken Türk Ordusu**, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara, 2000.

ÖZKIRIMLI, Umut, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, Sarmal Kitabevi, İstanbul, 1999.

ÖZTEKİN, Ali, **Siyaset Bilimine Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.

POGGY, Gianfranco, **Devlet Doğası Gelişimi ve Geleceği**, Çev. Aysun Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

PRIGGE, Erich R., **Liman von Sanders Paşa’nın Emir Subayı Binbaşı Erich R. Prigge’nin Çanakkale Savaşı Günlüğü**, Çev. ve Haz. Bülent Erdemoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

ROUX, Charles F., **Bir Fransız Subayının Günlüğünden Çanakkale Savaşları’nın Perde Arkası-Çanakkale’de Ne Oldu?**, Yay. Haz. Burhan Sayılır, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007.

SANDERS, Liman von, **Türkiye’de Beş Yıl**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

SELEK, Sabahattin, **Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982.

SEYYAR, Ali; KÖLEOĞLU, Yusuf, **Sosyal Politikalar Açısından Gaziler ve Şehit Aileleri**, Lalezar Kitabevi, İstanbul, 2011.

SÖNMEZ, Bingür; YILDIZ, Reyhan, **Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış**, İkarus Yayınları, İstanbul, 2008.

ŞAHİN, Feyza Kurnaz, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Harp Malullerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları**, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATESE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.

TANERİ, Aydın, **Türk Devlet Geleneği**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975.

TAŞKIRAN, Cemalettin, **Ana Ben Ölmedim-1. Dünya Savaşı’nda Türk Esirleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

TAŞYÜREK, Muzaffer, **Hedefi Meçhul Galiçya Cephesi**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008.

TOKER, Hülya, **Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi 15'inci Kolordu'nun Harekâtı**, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016.

TOPÇU, Nurettin, **İradenin Davası Devlet ve Demokrasi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliâm Belgeleri-II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri-I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi-3'üncü Ordu Harekâtı**, Cilt 2, Kitap 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi (1914-1918)**, Cilt 3, Kısım 1, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi (1914-1918)**, Cilt 3, Kısım 2, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi (Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar)**, Cilt 4, Kısım 1, T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Ankara, 1979.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi (İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros**

Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât-21 Nisan 1917-30 Ekim 1918), Cilt 4, Kısım 2, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-Nisan 1915)**, Cilt 5, Kitap 1, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi-Amfibi Harekâtı**, Cilt 5, Kitap 2, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara, 1978.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı (1914-1918)**, Cilt 6, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Ankara, 1978.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Avrupa Cepheleleri (Galiçya Cephesi)**, Cilt 7, Kısım 1, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1967.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Avrupa Cepheleleri (Romanya Cephesi)**, Cilt 7, Kısım 2, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1967.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Avrupa Cepheleleri (Makedonya Cephesi)**, Cilt 7, Kısım 3, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1967.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi (15 Mayıs-4 Eylül 1919)**, Cilt 2, Kısım 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi (4 Eylül 1919-9 Kasım 1920)**, Cilt 2, Kısım 2, T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi-Kütahya Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921)**, Cilt 2, Kısım 4, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1974.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi-Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât**, Cilt 2, Kısım 5, Kitap 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi-Büyük Taarruzda Takip Harekâtı**, Cilt 2, Kısım 6, Kitap 3, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1969.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi (1919-1921)**, Cilt 3, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi (15 Mayıs 1919-20 Ekim 1921)**, Cilt 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar (1919-1921)**, Cilt 6, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1974.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbinde Kuvayımillîye, Düzenli Ordu ve Cepheler Paneli (16 Mayıs 2014)**, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.

T.C. Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırma Enstitüsü, **1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak-Uluslararası Sempozyum**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2014.

T.C. Millî Savunma Bakanlığı, **Osmanlı Ordu Teşkilatı**, Haz. Cengiz Eroğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

YALÇIN, Durmuş; AKBIYIK, Yaşar; AKBULUT, Ali; BALCIOĞLU, Mustafa; KÖSTÖKLÜ, Nuri; SÜSLÜ, Azmi; TURAN, Refik; ERASLAN, Cezmi; TURAL, Mehmet Akif, **Türkiye Cumhuriyet Tarihi-I**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

YASA, Metin, **Felsefî ve Deneysel Dayanaklarla Ölüm Sonrası Yaşam**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

YAZIR, M. Hamdi Elmalılı, **Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali**, Haz. İbrahim Cumalıoğlu, Milliyet Yayınları, İstanbul (Tarihsiz).

YAZMAN, Mehmet Şevki, **Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?- Mehmetçik Avrupa'da: Mehmet Şevki Yazman'ın Anıları**, Haz. Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

YILMAZ, Salih; BAYTAL, Yaşar; TÜRKMAN, Sayim, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2014.

3. MAKALELER

AKTÜRK, Şener, “Etnik Kategori ve Milliyetçilik: Tek-Etnikli, Çok-Etnikli ve Gayri-Etnik Rejimler”, **Doğu Batı Üç Aylık Fikir Dergisi**, Sayı 38, Ankara, 2006, s.23-53.

ARIKAN, Mustafa, “Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler”, **Osmanlı Araştırmaları-XI**, İstanbul, 1991, s.35-48.

ARMAĞAN, Abdüllatif, “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 5, Sayı 9, Ankara, Kış 2009, s.139-156.

AKGÜL, Suat; AKSU, Çiğdem; ASLAN, Nurcan (Yayına Haz.), “Birinci İnönü Muharebesi (6-11 Ocak 1921)”, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı: 127, Yıl: 60, Ankara, Haziran 2011, s.1-248.

BOZKURT, Gülnihal, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 38, Sayı 1, Ankara 1981, s.65-103.

BUZPINAR, Ş. Tufan, “Osmanlı Hilafet Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, İstanbul, 2004, s.113-131.

ÇELİK, Kemal, “Millî Mücadele’de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İç Ayaklanmalar”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 40, Ankara, 2007, s.569-613.

DÖNMEZ, Cengiz, “I. Dünya Savaşı’yla İlgili Yurt Dışındaki Türk Şehitlikleri”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 7, Sayı 14, Ankara, Yaz 2014, s.137-162.

HAFIZOĞULLARI, Zeki, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Temel Nitelikleri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 45, Sayı 1, Ankara, 1996, s.23-28.

İNAN, Yüksel, “Harp Esirleri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 27, Sayı 3, Ankara, 1972, s.257-281.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, “Kafkas Harekâtının Perde Arkası”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 11, Ankara, 2000, s.277-304.

KEMAL, Cemal, “Mustafa Kemal’in Mondros Mütarekesi’ne Tepkisi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 46, Ankara, Güz 2010, s.367-400.

KEMAL, Cemal, “Nablus Meydan Muharebesi’nde Mustafa Kemal”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 51, Ankara, Bahar 2013, s.617-651.

KEMAL, Cemal, “Osmanlı’nın Filistin Cephesi’nde Son Muharebesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 45, Ankara, Bahar 2010, s.37-69.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Balkan Savaşlarından Millî Mücadeleye ‘Şehitler’ Üzerine Yapılacak Bilimsel Araştırmalarda Metod ve Kaynak Meselesine Dair Bazı Düşünceler”, **Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 2006, s.205-219.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Birinci Dünya Savaşı Asker Zayıatının Tespitinde Henüz Bilinmeyen Önemli Bir Kaynak: Ahz-ı Asker Kalem Riyasetleri Şifre-i Mevrude Defterleri”, **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 13, Sayı 26, Konya 2018, s.19-29.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Birinci Dünya Savaşı Sosyal tarihinin yeterince Bilinmeyen Önemli Bir kaynağı: Vefayâta Mahsus Vukuat Defterleri”, **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 12, Sayı 24, Konya 2017, s.19-29.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Çanakkale’de Şehit Olan Bodrumlular”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 62, Cilt 21, Ankara, Temmuz 2005, s.453-478.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Çanakkale’de Şehit Olan Iğınlılar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Ankara, Temmuz 2010, s.255-287.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Çanakkale’de Şehit Olan Yalvaçlılar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 58, Mart 2004, Ankara, 2005, s.299-322.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Çanakkale Zaferi Nasıl Anlaşılmalı, Nasıl Anlatılmalı?: Metodolojik Bazı Tespitler”, **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 23, Cilt 12, Konya, 2017, s.19-24.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Millî Mücadele’de Akşehir”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 71, Cilt 24, Ankara, Temmuz 2008, s.299-318.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Millî Mücadele’de Yalvaç ve Şehit Olan Yalvaçlılar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 74, Cilt 25, Ankara, Temmuz 2009, s.235-252.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Tarihte Türk-Leh İlişkileri Çerçevesinde Galiçya’da Şehit Olan Türkler ve Şehitlikler Üzerine Bazı Tespitler”, **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 22, Cilt 11, Konya, 2016, s.27-37.

MARTTIN, Volkan, “Birinci Dünya Harbi’nde Çanakkale (Gelibolu) Muharebeleri Esnasında Doğu (Avrupa) Cephesi’nin Durumu Ne İdi?”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı)**, Yıl:13, Sayı 25, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Mayıs 2015, s.167-186.

ORTAYLI, İlber, “Başlarken”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı)**, Yıl:13, Sayı 25, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Mayıs 2015, s.V-XV.

ÖZDEMİR, Ahmet, “Millî Mücadele’de Üsera Taburları”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü-Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 5, Ankara, 1990, s.129-150.

ÖZTUNA, Yılmaz, “Metehan’dan Günümüze Ordumuzun Millî Karakteri”, **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 6, İstanbul, Ağustos 1994, s.9-11.

REFİK, İbrahim, “Kuvâ-yı Milliye-İstanbul El Ele”, **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 25, İstanbul, Mart 1996, s.41-45.

SAKİN, Serdar, “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi’nde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 7, Cilt 4, Ankara, 2010, s.133-152.

UCA, Alaattin, “1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü**, Sayı 3, Cilt 3, Erzurum, Ocak 2003, s.169-183.

URAL, Selçuk, “1914-15 Yıllarında Kafkas Cephesi’nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, Sayı 4, Cilt 4, Erzurum, 2005, s.65-89.

ÜNAL, Levent, “Birinci Dünya Harbi’nde Kafkas Cephesi’nin Bilinmeyen Kahramanlık Öyküsü: Bayburt ve Çevresinde Gerçekleşen Muharebeler”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı)**, Yıl:13, Sayı 25, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Mayıs 2015, s.1-37.

ÜZEN, İsmet, “Türklerin Kut’ül Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 3, Cilt 2, Ankara, Kış 2008, s.81-102.

YALMAN, Ahmet Emin, “Millî Ordu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 2, Ankara, 1998, s.115-140.

4. ANSİKLOPEDİ VE SÖZLÜK MADDELERİ

ABDÜLKADİROĞLU, Abdulkerim, “Kayıp”, **Büyük Türk Sözlüğü**, Hayat Yayınları, İstanbul, 1969, s.689.

AYDIN, Mehmet, “Şehit” (Marthyre), **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005, s.729.

AYVERDİ, İlhan, “Kayıp”, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Cilt 2, Kubbealtı Neşriyatı, Ankara, 2005, s.1617.

BİLGİÇ, A. Timur, “Şehit”, **Din Terimleri Teoloji Sözlüğü**, Bencekitap Yayınları, Ankara, 2015, s.186.

EREN, Güler (Editör), “Teşkilat”, **Osmanlı (Ansiklopedisi)**, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.551-568.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Gâzi”, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Konya, 1998, s.139.

GÜRKAN, Salime Leyla, “Ölüm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 34, Ankara, 2007, s.32-34.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, “Şehit”, **Dünya İnançları Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.479. doğru mu?

ÖZCAN, Abdülkadir, “Gazi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 13, DİVANTAŞ (Diyanet Vakfı Neşriyat Pazarlama, Ticaret, Sağlık ve Turizm A.Ş.), İstanbul, 1996, s.443,445.

ÖZEL, Ahmet, “Cihad”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, İstanbul, 1993, s.527.

ÖZEL, Ahmet, “Esir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 11, DİVANTAŞ (Diyanet Vakfı Neşriyat Pazarlama, Ticaret, Sağlık ve Turizm A.Ş.), İstanbul, 1995, s.382-389.

TOPALOĞLU, Bekir, “Şehid”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 2010, s.428.

ZUHAYLİ, Vehbe, “Cihad”, **İslâm Fıkhi Ansiklopedisi**, Cilt 8, Bilimevi Bas. Yay. Ltd. Şti, İstanbul, 2004.

5. ELEKTRONİK YAYINLAR

DAĞLAR, Oya, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesi’ne Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar”, s.45-76, Erişim Tarihi: 11.01.2017, <http://ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-10-daglar.pdf>.

KOÇ, Sermet; CAN, Muhammet, “Ölüm Kavramı ve Ölü Muayenesi”, Erişim Tarihi: 26.05.2016, http://www.klinikgelisim.org.tr/eskisayi/klinik_2009_22/03.pdf.

Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, “Eskatologya”, “Şehit”, “Cihat”, “Gazi”, “Esir”, <http://www.tdk.gov.tr>.

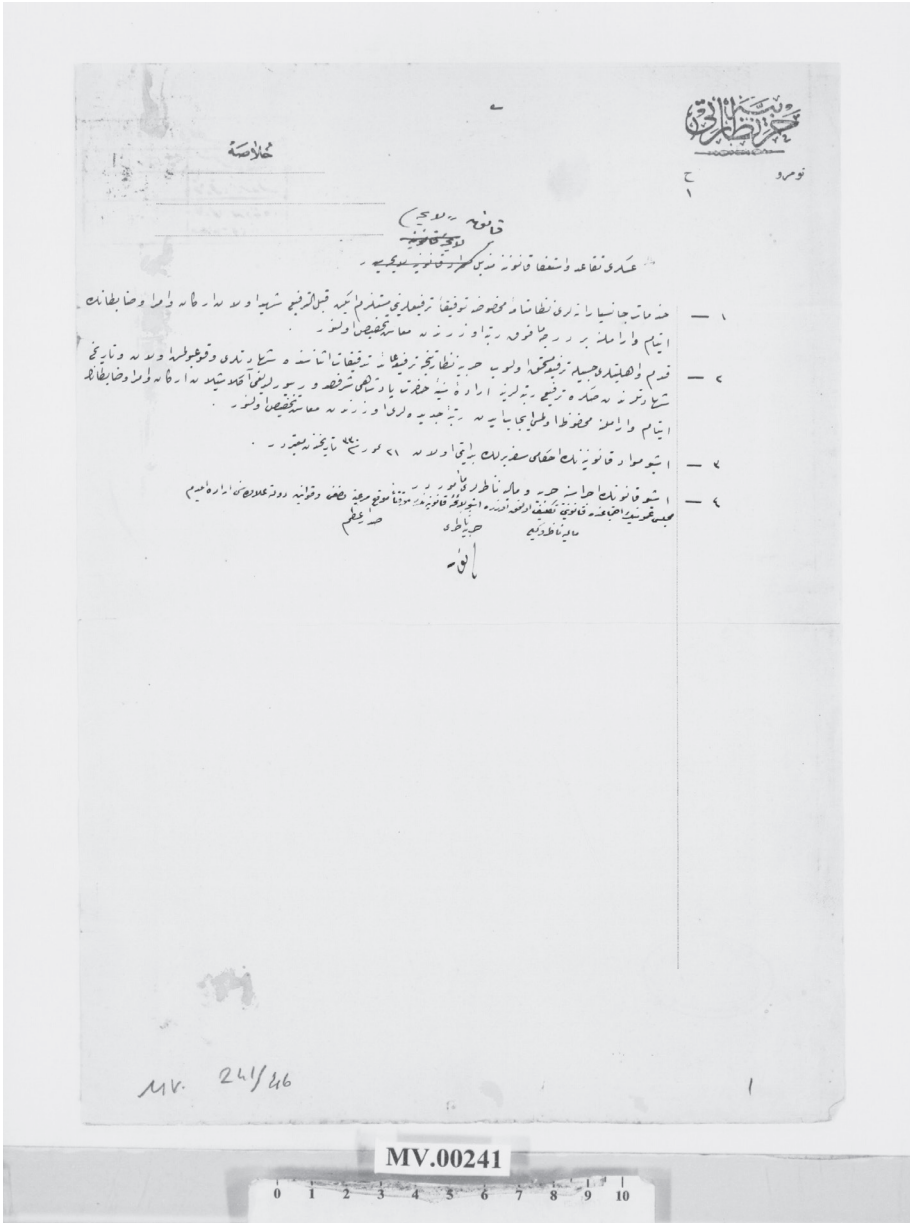
Türk Tarih Kurumu “Çanakkale Savaşı’nın Önemi ve Sonuçları”, <http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/tr/canakkale-savaslar/savas-in-sonuclari/>, Erişim Tarihi: 16.02.2017.

TÜRKMEN, Zekeriya, “Birinci Dünya Harbi’nde Irak Cephesi’nde Türk-İngiliz Mücadelesi”, s.381-421, <https://istihbaratveanaliz.files.wordpress.com/2016/05/kut-zaferi-dr-z-tc3bcrkmen-1.pdf>, Erişim Tarihi: 06.01.2017.

T.C. Millî Savunma Bakanlığı, “Şehitlerimiz” Yoğun Diski (CD ROM), 2016.

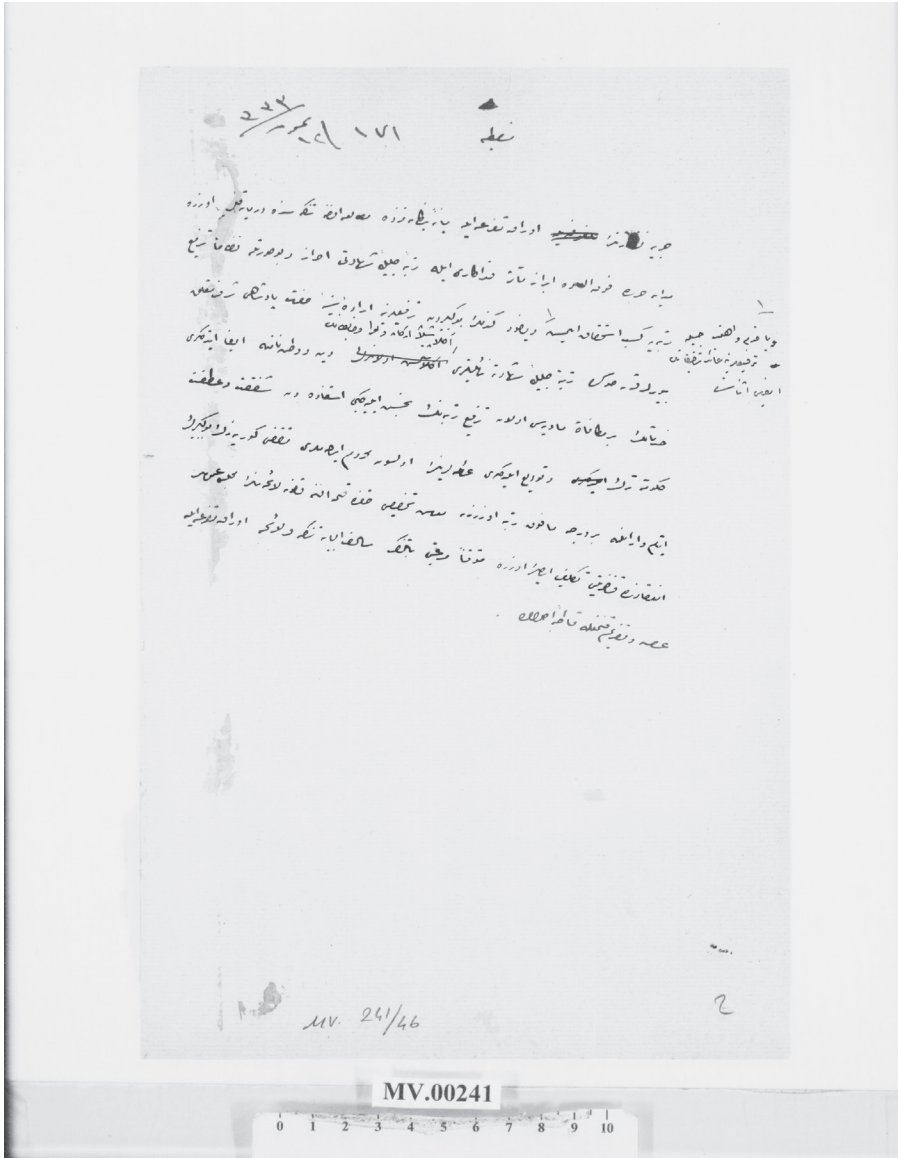
TÜRKMEN, Zekeriya, “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı”, s.395-419, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Zeke-riya-T%C3%9CRKMEN-Mustafa-Kemal-Pa%C5%9Fa-ve-Y%C4%B1ld%C4%B1r%C4%B1m-Ordular-Grup-Komutanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf>, Erişim Tarihi: 10.01.2017.

YILMAZ, Önder, “Çanakkale Savaşı’nda 57000 Askerimiz Şehit Düştü”, <http://www.canakkale1915.com/sehitsayisi.htm>, Erişim Tarihi: 09.11.2016.

EK- 1-1

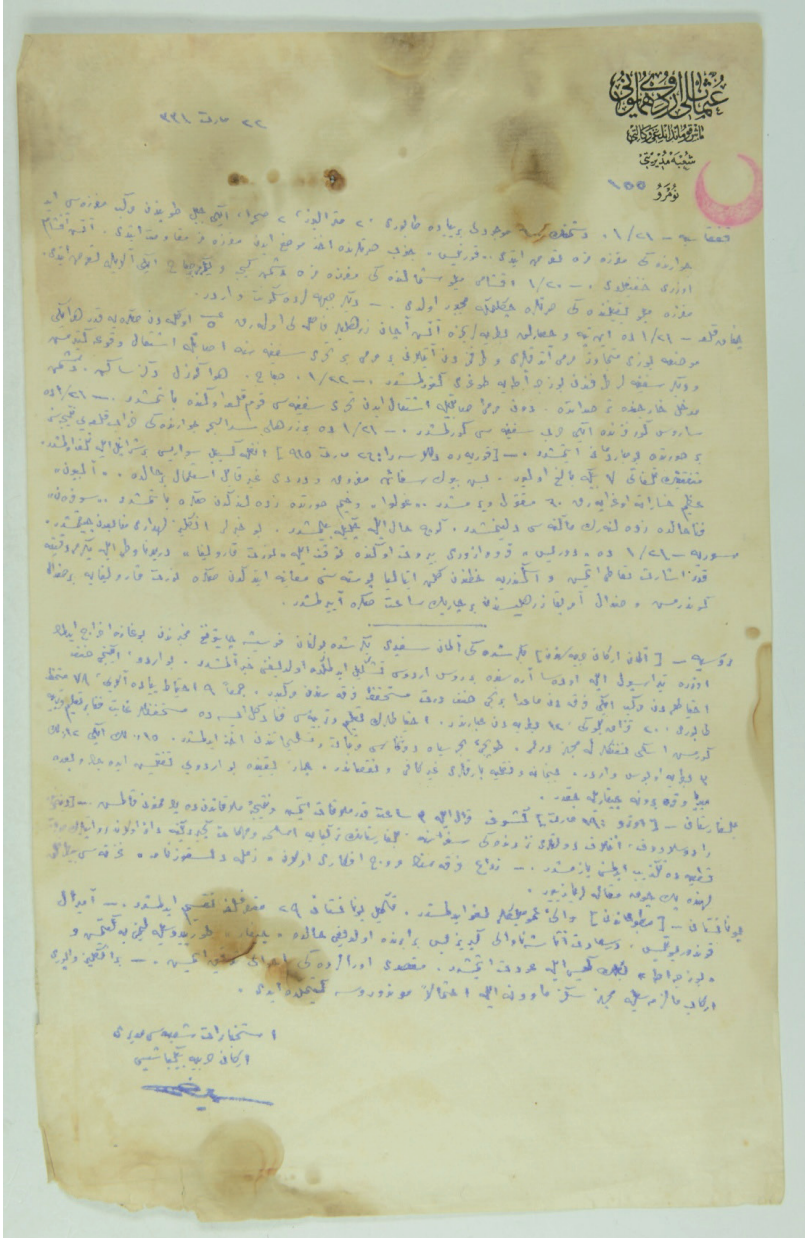
Din ve vatan uğrunda şehit olanların geride kalan dul ve yetimlerine bir üst rütbeden maaş verilmesiyle ilgili 24 Temmuz 1915 (12 N 1333) NEDİR? tarihli kanun layihası ve tezkerenin arzı. (BOA, MV., Dosya No:241, Gömlek No:46.)

EK- 1-2

(BOA, MV., Dosya No:241, Gömlek No:46)

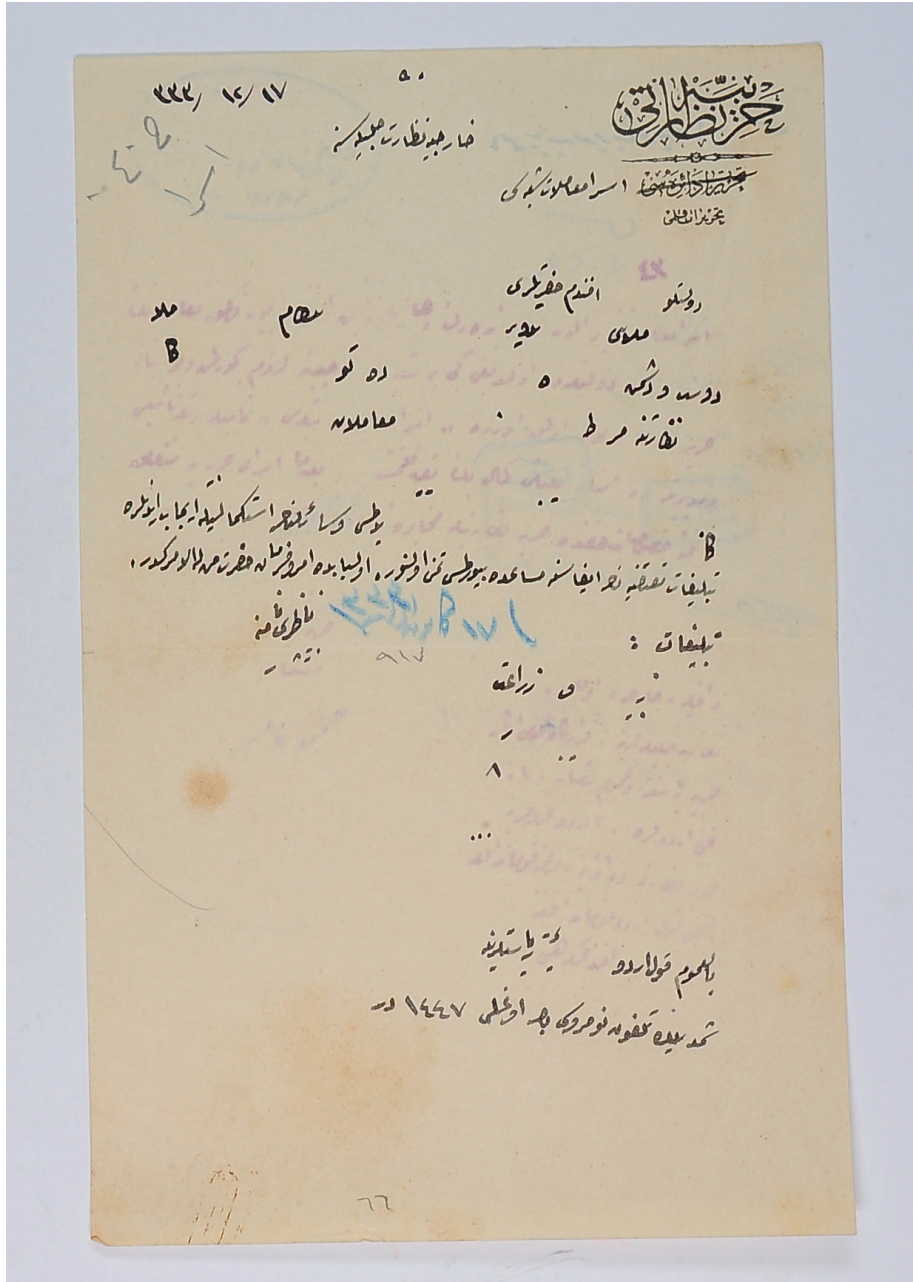
EK-2

Birinci Dünya Savaşı ile ilgili olarak Kafkas, Çanakkale, Suriye, Rusya, Bulgaristan ve Yunanistan Cepheleri hakkında 4 Nisan 1915 (19 Ca 1333) NEDİR? tarihli malumat.

(BOA, DH.EUM.VRK., Dosya No:14, Gömlek No:85.)

EK-3

Harbiye Nezâreti'ne bağlı "Üsera Muamelat Şubesi" kurulması ile ilgili 17 Aralık 1917 tarihli belge.
(BOA, HR.SYS., Dosya No:2228, Gömlek No:12)

EK-6

Onkur,

As.2. ve Str.E. Başkurlığı

EK-11

KURUŞ TARİHİ	İNSAN		PİYADE RUPEKLERİ						AĞ.VE.		TOPLAR								HAYAT NATA						
	SURAT	BRAT	KÜÇÜK ÇAPLI	MAVZER	MAVZER	MARİN	PİLİNTA	PANANCA	KİTİP	MAKİN	HÖRİS	SERİ DAĞ	SANHA	MAVZER	SERİ DAĞ	MURASARA	ADL DAĞ	TOPLAM	MİNER VE MEK-	MERKEZİ	ARABAN VE TB.P.	KÖŞER VE	MERKEP	DEVE	
24 EKİM 1914 (1)	374	23059	742	7187	-	145	-	147	21	6	8	18	4	-	6	36	1066	636	212	46	-	-	-	-	-
20 EKİM 1915 (2)	556	17288	4556	9256	-	-	-	-	4	-	9	22	-	3	2	39	8995	-	-	-	-	-	-	-	1934
16 KASIM 1915 (3)	804	20910	9319	9447	-	-	-	-	9	6	8	31	4	-	3	-	46	5024	-	-	-	-	-	-	1084
13 AĞUSTOS 1916 (4)	1028	32568	32440	7097	-	-	-	-	20	6	8	24	8	-	7	54	7300	-	-	-	-	-	-	-	2113
5 MAYIS 1916 (5)	1251	36908	19152	1951	1115	1509	1702	1073	32	6	31	23	10	6	15	-	85	1379	1422	3221	2272	-	-	-	
2 NİSAN 1916 (6)	1244	36324	18228	2408	664	1784	2437	1767	36	6	39	20	8	4	13	-	83	4934	3783	2124	3572	-	-	-	1860

(1) As.2. ve Str. E. Başkurlığı, 4/10481 Kıs., 3644 Dos. H-6 Fih. 1-19

(2) As.2. ve Str. E. Başkurlığı, 4/10481 Kıs., 3644 Dos. H-24 Fih. 28 Kİ

(3) As.2. ve Str. E. Başkurlığı, 4/10481 Kıs., 3644 Dos. H-13 Fih. 1-54 Kİ

(4) As.2. ve Str. E. Başkurlığı, 4/10481 Kıs., 3644 Dos. H-32 Fih. 1-31

(5) As.2. ve Str. E. Başkurlığı, 4/10481 Kıs., 3644 Dos. H-38 Fih. 1-38

(6) As.2. ve Str. E. Başkurlığı, 4/10481 Kıs., 3644 Dos. H-39 Fih. 1-49

Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi, 1914-1916 tarihleri arasında Irak Cephesi'nin genel kuvvetindeki değişiklikler.

(T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi (1914-1918)**, 3. Cilt, 1. Kısım Ekler.)

EK-7

Gnkur:
Harp Tarihi Bşk.

Çizelge :2

BİRLİKLER	SUBAY	ERAT	BEYGİR	BİNEK DEVESİ	MEKÂRİ	ARABA	YÜK DEVESİ
8 nci Kolordu Kh.ı	14	16	9	16	-	-	6
25nci Tümen "	8	8	4	8	-	-	3
Bir Piyade A. "	2	4	2	-	-	-	1
Bir " Tb. "	6	7	2	1	-	-	2
Bir " Bl. gü.	4	222	1	-	-	-	5
Bir Sh. Top. A.Kh.ı	2	5	6	-	-	-	1
Bir " " Tb. "	8	15	27	-	-	2	1
Bir Ağ. Mt. Bl.gü	4	93	1	-	28	-	7
Bir Sh. Top.Bt. (Çabuk ateşli)	3	142	108	-	-	12	-
Hafif cephane kolu	1	35	1	-	-	-	85
15 cm.lık bir Ağ. Obüs Bataryası	4	236	160	-	-	-	3
Bir Ağ. Top.Cep.kolu	1	45	1	-	-	-	75
Bir İs. Tb. Kh.ı	2	2	2	-	-	-	-
Bir " Bölüğü	5	244	3	-	-	-	8
Tüm. Köp Takımı	1	50	1	-	-	-	25
Dağ.Bt. veyarım Hf. Cephane kolu	3	109	9	-	21	-	16
Telg.(Mu.) Takımı	1	25	8	2	-	-	15
Helyosta "	1	47	-	2	-	-	20
Telefon "	1	47	1	2	-	-	-
Seyyar hastahane	8	79	-	12	-	-	40
Sıhhiye Bölüğü	9	238	-	11	-	-	38
Deve Kolu K. Liği	2	4	-	4	-	-	-
Deve Su Kolu	1	36	-	2	-	-	90
Karışık Deve kolu(1)	1	20	-	2	-	-	46
Deve erzakları	1	48	-	3	-	-	125
Piyade Cep. Kolu	2	80	-	2	-	-	139

(1) Su ve erzak karışığı , Deve kolu .

Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır Seferi, 1'inci Kanal Harekâtı için 8'inci Kolordu tarafından hazırlanan özel Çöl Kadrosu'nun kuvveti. (1'inci Kademe karargâh ve birliklerinin toplam olarak kadrosu)

(T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi**, 4. Cilt, Kısım 1, s.747.)

EK-8

Millî Mücadele’de Türk Kolorduları’nın 15 Mayıs 1919 tarihli konuşları.
(T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi**, C
4, s.40.)

EK-9

Onkur.

Harp Tarihi Bşk.

1972

(EK-3)

B İ R L İ K		PERSONEL		S İ L Â H L A R			HAYVAN	ARABA		
		SUBAY	ERLER	TÜFEK	MAKİNELİ TÜFEK					
					AĞIR	HAFİF				
				TÜFEK	TÜFEK		TOP			
1. Grup	1. nci Piyade Tümeni	230	4873	1950	22	24	9	1117	25	
	1. nci Süvari Tümeni	83	799	603	7	7	2	1015	4	
	Grup Bağlıları	43	479	170	-	-	-	411	3	
	T O P L A M	356	6151	2732	29	31	11	2573	32	
2. Grup	2. nci Piyade Tümeni	235	4356	2102	22	12	10	1284		
	2. nci Süvari Tümeni	265	3494	1946	33	4	10	1032	117	
	Grup Bağlıları	261	4361	2398	20	20	12	1341	41	
	T O P L A M	801	12803	6516	75	36	32	4058	158	
3. Grup	3. nci Piyade Tümeni	266	6531	3172	38	6	10	1454	44	
	3. nci Süvari Tümeni	226	3474	1216	25	11	6	1048	34	
	Grup Bağlıları	284	3415	1781	26	31	8	1078		
	T O P L A M	823	12864	6319	89	48	24	3802	97	
4. Grup	4. nci Piyade Tümeni	76	840	658	8	2	2	915		
	4. nci Süvari Tümeni	81	1360	892	6	8	-	1258		
	Grup Bağlıları	20	205	85	-	-	-	134	10	
	T O P L A M	207	2885	2082	22	14	2	2827	10	
5. Grup	5. nci Piyade Tümeni	276	5516	2828	28	18	11	1208	79	
	5. nci Süvari Tümeni	238	6094	3017	24	37	9	1040	119	
	Grup Bağlıları	295	6072	3118	36	3	12	1902	261	
	T O P L A M	902	19496	9739	92	60	32	5201	586	
6. Grup	6. nci Piyade Tümeni	231	2216	915	19	-	7	751	25	
	6. nci Süvari Tümeni	130	1679	925	21	-	4	802	109	
	Grup Bağlıları	11	11					11	4	
	T O P L A M	432	3906	1440	40		11	1564	138	
Batı Cephesi Karargâh ve bağlıları	Mürettep Tümen	174	3528	2271	8	5	6	1065	67	
	6. nci Piyade Tümeni	148	3769	2569	10	3	2	882	28	
	9. nci Piyade Tümeni	265	5728	3599	38	-	9	1182		
	15. nci Piyade Tümeni	220	5295	2725	31	-	8	1272	109	
	3. nci Süvari Tümeni	68	809	512	5	8	2	797	6	
	29. nci Süvari Alayı	17	307	230	2	2	-	351		
	Batı Cephesi Süvari Mür.	17	391	214	4	8	-	354	12	
	Batı Cephesi Karargâhı	124	403	99	2	-	-	148	26	
	25. nci Ağır Top. A. I. nci Tü.	21	370	31	-	-	6	282		
	25. nci Ağır Top. A. II. nci Tü.	19	304	6	-	-	5	300	74	
	25. nci Ağır Top. A. III. nci Tü.	32	425	26	-	-	7	212	67	
	Topçu Depo Taburu	7	134	2	-	-	5	74		
	Motorlu Depo Taburu	11	586	-	44	-	-	133		
	Telgraf 1. nci Bölük	7	200	5	-	-	-	58	6	
	Telgraf 2. nci Bölük	7	155	10	-	-	-	33	2	
	İstihkâm Depo Taburu	20	770	200	-	-	-	50		
	Telsiz Telgraf	4	39	12	-	-	-	84	5	
T O P L A M		1611	23213	12913	144	26	50	7214	402	
5. nci Piyade Tümeni		207	4672	2536	20	16	6			
G E N E L T O P L A M		4889	79838	44277	511	231	168	27239	1423	

Harp Tarihi Arşivi, No. 4/4478, Dlp.19, Kls.1113, Dos. 196, P.1/58.

Millî Mücadele'de Sakarya Meydan Muharebesi öncesi Batı Cephesi'nde bulunan Türk kuvvetlerinin 5 Ağustos 1921'deki genel mevcudunu gösterir çizelge.

(T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C 2, Kısım 5, Kitap 1, s.310.)

EK-10

BİRLİK	SUBAY						ER					
	Şehit	Yaralı	Esir	Kayıp	Fırar	Yekûn	Şehit	Yaralı	Esir	Kayıp	Fırar	Yekûn
1 nci Kolordu	54	189	6	13	—	262	1036	4053	398	2721	332	8540
2 nci Kolordu	75	318	5	10	—	408	1340	3983	75	2524	193	8115
3 ncü Kolordu	56	168	3	2	1	230	1097	2887	40	1069	2907	8020
4 ncü Kolordu	49	196	5	2	—	252	950	3264	100	927	622	5863
5 nci Kolordu	4	14	1	—	2	21	257	142	18	68	4841	1326
Cephe K. lığı	39	173	3	—	1	216	756	3093	174	1273	740	6036
bağlı birlikleri												
ve Batı												
Anadolu												
Menzil												
Müfettişliği												
TOPLAM	277	1058	23	27	4	1389	5436	17422	805	8602	5635	37900

Millî Mücadele-Sakarya Meydan Muharebesi'nde verilen kayıplara ilişkin çizelge.

(T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi-Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât**, C 2, Kısım 5, Kitap 2, s.491.)

EK-11

[illegible]

Millî Mücadele-Büyük Taarruz ve Takip Harekâtı süresince verilen zayiata ilişkin çizelge.

(T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi-Büyük Taarruz ve Takip Harekâtı**, C 2, Kısım 6, Kitap 3, s.26.)

ÖZET

Osmanlı Devleti, üzerinde hâkimiyet sürdüğü toprakların stratejik ve jeopolitik önemi sebebiyle, sömürge yarışına girmiş olan emperyalist devletlerin hedefinde olmuştur. Birinci Dünya Savaşı, büyük güçler arasındaki rekabetin iyice kızışması neticesinde patlak vermiştir. Osmanlı Devleti, hızla bloklaşan devletlerin neredeyse tamamıyla ittifak kurma çabalarında bulunmuşsa da bu çabaları netice vermemiş ve Almanya ile askerî nitelikli gizli bir ittifak antlaşması imzalamıştır. Seferberliğini ilan eden Osmanlı Devleti, aynı zamanda tarafsızlığını da açıklamıştır. Ancak iki Alman savaş gemisinin Çanakkale Boğazı'ndan geçişi ve Alman amirallerinin emrinde olan Osmanlı gemilerinin Karadeniz'de Rus liman kentlerini bombalaması ile Osmanlı Devleti resmen savaşa girmiştir.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda fiilen Kafkas, Çanakkale, Irak-İran, Sina-Suriye-Filistin, Avrupa Cepheleri ve Hicaz-Asir-Yemen Cepheleri'nde savaşmıştır. Barış döneminde 4 ordu müfettişliği, 13 kolordu, ikisi bağımsız 38 piyade tümeni ve 4 süvari tümeninden oluşan Türk ordusu, mevcut birliklerini düzenlemiş, Başkomutanlık Karargâhı kurulmuş ve ordu müfettişlikleri ordu komutanlıklarına çevrilmiştir. Osmanlı Devleti, savaştığı devletlerin mali kaynakları, askerî eğitimleri ve teknik alanlardaki üstünlüklerine rağmen, bu devletlere karşı dört yıl boyunca çok cepheli ve eş zamanlı bir savaş yürütmüş ve ne yazık ki pek çok insanını kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin girdiği bu savaşın değiştirilemez bir neticesi olsa da, zayıflığının bu denli fazla oluşu üzerinde tartışmak mümkündür. Sarıkaşık taarruzu gibi yanlış bir taarruza girişilmesi; Irak bölgesinin savunulması için bölgeye yeterli miktarda asker yığılması gerekliliğinin hesaplanmamış olması; Alman Genelkurmayı'nın isteği üzerine Osmanlı Devleti'nin varlığı için birinci derece önem arz etmeyen Avrupa Cepheleri'ne asker gönderilmesi; Osmanlı tebaasına dâhil olan Arap, Kürt ve Rumların isyanları; bütüne yönelik ve kapsamlı harekât planlarının olmayışı; ordunun, iklim ve arazi koşullarına uygun askerî donanımdan yoksun oluşu; iâşenin yetersizliği ve özellikle bu denli büyük bir dünya savaşında Türk milletinin kaderini belirleyecek derecede önemli kararların alındığı mevkilere yabancıların getirilmesi gibi pek çok sebep, Osmanlı Devleti'nin zayıflığını arttırmıştır.

Savaş esnasında dünyayı yeniden taksim etmiş olan emperyalist devletler, milyonlarca insanın ölümüyle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı sonunda, hızla işgallere başlamıştır. Türk milleti, paylaşım planlarına direnen

tek millet olma cesaretini göstermiş ve Millî Mücadele'ye girişilmiştir. Milletine inanan, onlar henüz farkında değilken bile gerçekleştirecekleri zafer konusunda onlara güvenen Mustafa Kemal Paşa liderliğinde eşsiz bir mücadele verilmiştir. Ordusu terhis edilmiş, silahlarına el konulmuş bir ulus, kadını, erkeği, yaşlısı, genci ile birlikte cesur birer askere dönüşmüştür. Ordu millet söylemi, Millî Mücadele ile anlam bulmuştur. Bir millettten gerçek bir ordu yaratılmış, mevcut ordu ile millî kuvvetlerin bütünleşmesiyle de nihayet millî ordu kurulmuştur. Millî Mücadele, tüm yokluklara ve imkânsızlıklara rağmen, yine Türk milletinin maddi ve manevi desteği ile Doğu, Batı ve Güney cephelerinde başarıyla sürdürülmüştür. Tam bağımsız bir Türk devletinin kurulması yolunda da binlerce Türk evladı kaybedilmiştir. İstanbul Hükûmeti'nin Ankara Hükûmeti'ne karşı takındığı tavır ve yarattığı güçlükler, yaşanan iç ayaklanmalar, levazım yoksunlukları, düzenli bir ordunun kurulmasında yaşanan güçlükler ve millî ordunun kuruluşunun gecikmesi gibi sebepler de Türk milletinin zayıyatını arttırmıştır. Ancak her şeye rağmen, verilen mücadele neticesinde Türk milleti muvaffak olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

SUMMARY

The Ottoman Empire was the target of imperialist states which have colonial contest because of the Ottoman Empire's strategic and geopolitical importance. The First World War occurred due to the rivalry's strength. Although The Ottoman Empire tried to make an alliance with the states, its efforts didn't work. However, the Ottoman Empire and Germany concluded a confidential alliance agreement which has military characteristics. Also, the Ottoman Empire, which declared its mobilization, expressed its impartiality. However, the Ottoman Empire officially attended the war due to the fact that two German warships crossed Dardanelles and the Ottoman Empire's warships which were under the command of German admirals bombed Russian coastal towns in the Black Sea.

The Ottoman Empire actually combatted in Çanakkale, Caucasus, Iraq-Iran, Sinai-Syria-Palestine fronts. In addition to these, the Ottoman Empire combatted in European fronts and Hicaz-Yemen-Asir front. In the peace term, During the Peace Period, Turkish army which consisted of four army inspectors, thirteen army corps, except two of thirty eight infantry divisions were independent, four cavalry divisions set its current unions. Supreme headquarters were founded and army inspectors turned to Commander in Chief. In spite of rival states' financial resource, military training, and superiority in technical field, the Ottoman Empire had combatted to them for four years. Unfortunately, numerous Turkish people passed away.

Even if it is impossible to change the result of the war that the Ottoman Empire was attended, it is possible to discuss why the Ottoman Empire's casualty was overmuch. A wrong attempt like Sarıkamış attack; hadn't watchfully thought the number of soldier that had to defend Iraq region; sending off Turkish soldiers to European Fronts, which was not very important for the Ottoman Empire, because of German General Staff's demand; Arabian, Kurdish, and Greek rebellion; absence of comprehensive operation plans; the military lacks military equipment suitable for climatological and land conditions; poorness of supplies and taking Turkish people's positions by foreigners that shaped Turkish people's destiny and so on increased the Ottoman Empire's casualty.

At the end of the First World War, the imperialist countries which split up the country during the war swiftly started the occupations which caused millions of people's death. Turkish nation was the only nation that resisted

occupations. Furthermore, Turkish nation attempted national struggle. Under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, who completely had relied on and believed his nation before his nation did not noticed the victory, Turkish nation struggled uniquely. Consider a nation whose army was discharged, whose weapons were commandeered that is why its women, youngsters and also teenagers became brave soldiers. Army and nation expressions became meaningful with a national struggle. A real army was created from Turkish nation. At last, the national army was founded by Turkish nation and also national forces. In spite of impossibility and poverty, national struggle was carried on with Turkish nation's moral and material support in the East, the West and South Fronts. Thousands of Turkish people have also been lost on the road to the establishment of a fully independent Turkish state. The Turkish nation's casualties increased for the following reasons like that, attitudes of the Istanbul Government towards the Ankara Government and their difficulties, internal revolts, poorness of supplies, difficulties in establishing regular army, and be late to establish a national army. Despite everything, as a result of the struggle, Turkish nation achieved their goal. Eventually, the Turkish Republic was founded.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda fiilen Kafkas, Çanakkale, Irak-İran, Sina-Suriye-Filistin, Avrupa Cepheleri ve Hicaz-Asir-Yemen Cepheleri'nde savaşımıştır. Barış döneminde 4 ordu müfettişliği, 13 kolordu, ikisi bağımsız 38 piyade tümeni ve 4 süvari tümeninden oluşan Türk ordusu, mevcut birliklerini düzenlemiş, Başkomutanlık Karargâhı kurulmuş ve ordu müfettişlikleri ordu komutanlıklarına çevrilmiştir. Osmanlı Devleti, savaştığı devletlerin mali kaynakları, askerî eğitimleri ve teknik alanlardaki üstünlüklerine rağmen, bu devletlere karşı dört yıl boyunca çok cepheli ve eş zamanlı bir savaş yürütmüş ve ne yazık ki pek çok insanını kaybetmiştir. Türk milleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında emperyalist devletlerin paylaşım planlarına direnen tek millet olma cesaretini göstermiş ve Millî Mücadele'ye girişilmiştir.

1914-1918 yılları arasında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı'nda ve 1919-1923 yılları arasında sürdürülen Millî Mücadele'mizde, maddi, manevî telafisiz kayıplar verilmiştir. Bir harp tarihi araştırması olan bu eser, resmî harp tarihi kaynaklarımızı temel alarak ilgili diğer kaynaklardan da yararlanılarak ulaşılan bilgileri tek bir kaynak olarak derlemek amacıyla kaleme alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin fiilen savaştığı tüm cepheler ve Millî Mücadele cepheleri tek tek, ayrı başlıklar halinde ele alınmış, her cephenin kayıp sayılarıyla ilgili bilgiler toparlanmaya çalışılmıştır. Kitapta Türk şehitlerine ilişkin sayısal bilgiler verilirken her iki savaşın çıkış sebepleri, açılan cepheler, her cephe için ayrı ayrı Türk ordusunun kuruluşları, gerekli durumlarda konuşları ve savaş boyunca kuruluş ve konuşlarındaki değişikliklere yer verilmiştir. Cephelerde verilen kayıplara ilişkin genel tablo ortaya konulmuştur. Ancak dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda, net şehit sayılarına ulaşılmasının mümkün olmayacağının altını çizmek elzemdir. Türk kayıpları ve şehitlerimizle ilgili Türk kaynaklarında dahi ihtilafı sayısal bilgiler olduğu bilinmektedir. Tedbir için yapılan belge imhalarından dolayı bazı operasyonların neticelerinin karanlıkta kalması, yangınlar, işgaller, kaybolmuş kayıtlar, lojistik nedenlerle savaş raporlarının bir kısmının karargâhlara ulaşamaması gibi sebeplerle net verilerden bahsetmek mümkün değildir. İşte tüm bu sebeplere ve daha fazlasına değinilerek kitapta savaşların seyri ve sonuçları ayrı bölümler altında incelenmiş ve doğru şekilde değerlendirilmesine gayret edilmiştir.

